

Het religieuze beleid van de WIC in Nederlands-Brazilië en Nieuw-Nederland

Principe of opportunisme?

Masterthesis

Vroegmoderne Geschiedenis

Begeleider: Dr. Guido de Bruin

Tweede beoordelaar: Prof. Dr. Maarten Prak

Irene Baan

(3068943)

zomer 2011

Inhoudsopgave

Inleiding	1
 Deel 1 – Oprichting en bestuur van de WIC en het religieuze klimaat in de Republiek	
1.1 Geschiedenis van de eerste WIC	5
1.1.1 De oprichting	5
1.1.2 Levensloop van de eerste WIC	8
1.1.3 Bestuur	10
1.2 Het religieuze klimaat in de Republiek	12
1.2.1 De eerste decennia van de Opstand	12
1.2.2 De positie van de gereformeerde kerk	14
1.2.3 De Bestandstwisten en daarna	17
1.2.4 Katholieken in de Republiek	18
1.2.5 Protestantse dissenters	20
1.2.6 De joodse gemeenschap	22
1.3 De religieuze motieven van de bewindhebbers	24
 Deel 2 – Nederlands-Brazilië	
2.1 Het Nederlandse koloniale bestuur in Brazilië	30
2.1.1 De verovering van noordoost Brazilië (1624-1630).....	30
2.1.2 De beginjaren van het Nederlandse koloniale bestuur (1630-1636)	31
2.1.3 Nederlands-Brazilië onder Johan Maurits (1637-1644)	31
2.1.4 Het einde van Nederlands-Brazilië (1645-1654)	35
2.2 De Portugese katholieken	37
2.3 De joden	44
2.4 De indianen	52
 Deel 3 – Nieuw-Nederland	
3.1 De geschiedenis van Nieuw-Nederland	59
3.1.1 Ontdekking en voorcompagnieën	59
3.1.2 De beginjaren van de WIC in Nieuw-Nederland (1623-1629).....	60
3.1.3 Vrijheden ende Exemptiën	65
3.1.4 Groeiende problemen (1630-1647)	67
3.1.5 Nieuw-Nederland onder Stuyvesant (1647-1664)	70
3.1.6 Het einde van Nieuw-Nederland (1664)	74
3.2 De lutheranen	76
3.3 De joden	85
3.4 De quakers	92
3.5 De indianen	97
Conclusie	104
Literatuurlijst	109

Inleiding

De zeventiende eeuw was voor de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden een tijdperk waarin verder over grenzen heen gekeken werd dan ooit. Kooplieden bevoeren de wereldzeeën en claimden of veroverden nieuwe handelsgebieden op continenten die tot dan toe voor Nederlanders onbekend waren geweest. Toen bleek dat de overzeese handel lucratief was en deze steeds meer concurrenten aantrok, bundelden kooplieden hun krachten in handelscompagnieën. In 1602 zag de Verenigde Oost-Indische Compagnie het levenslicht. Zij richtte haar blik op het oosten, waar onder andere specerijen, porselein en zijde te halen viel. In 1621 werd haar zusterorganisatie, de West-Indische Compagnie opgericht, die zich richtte op de gebieden ten westen van de Atlantische Oceaan, maar ook op Afrika. Op vele plaatsen stichtten de Nederlanders koloniën; vele hadden slechts het karakter van handelsposten, maar op sommige plaatsen groeiden dergelijke posten uit tot ware volksplantingen.

In de zeventiende eeuw werd men in de Republiek echter ook gedwongen over figuurlijke grenzen heen te kijken. De Reformatie had de bevolking van de Republiek naar calvinistische overheersing geleid, maar niet andere godsdienstige geloofsgemeenschappen verdreven. Ook de stroom immigranten die hun eigen godsdienstige overtuigingen meenamen, bezorgde de autoriteiten hoofdbrekens. Hoe moest men met katholieken, joden, wederdopers, lutheranen en andere groeperingen omgaan? Was repressie het antwoord, of zou meer bereikt worden met tolerantie? Door allerlei omstandigheden koos de overheid steeds voor een bepaalde mate van tolerantie. In het eerste deel zal duidelijk worden waar de wortels daarvan lagen en om welke redenen de overheden vasthielden aan hun tolerante houding, evenals wat deze religieuze tolerantie precies inhield; niet-gereformeerden waren in de Republiek vrijer dan in andere Europese landen, maar er waren grenzen aan die vrijheid. Aan de hand van een aantal casestudies - over katholieken, joden en protestantse dissentergroeperingen - wordt duidelijk hoe religieuze tolerantie in de Republiek in de praktijk vormgegeven werd. Met dit kader in het achterhoofd kunnen we vervolgens kijken naar de situatie in twee WIC-koloniën.

Het religieuze klimaat en de houding van de centrale overheid en lokale overheden in de Republiek werd gekopieerd in de koloniën. De WIC mocht dan een handelsmaatschappij zijn, in de koloniën onder haar hoede moest zij ook de rol van centrale overheid op zich nemen. Dit betekent dat de Compagnie in grote lijnen verantwoordelijk was voor het religieuze klimaat in de koloniën. De bewindhebbers waren gebonden aan de algemene richtlijnen die de Staten-Generaal gaven, bijvoorbeeld wat betreft de behandeling van de indianen, maar moesten verder zelf invulling geven aan het beleid om de dagelijkse gang van zaken te kunnen reguleren. Ook was de WIC verantwoordelijk voor de benoeming en salariëring van de gereformeerde predikanten die uitgezonden werden. De keuzes die de bewindhebbers in de Republiek maakten hadden dus grote invloed op de manier waarop andersdenkenden in de koloniën behandeld werden. Desalniettemin waren zij voor de uitvoering van dat beleid afhankelijk van de door hen benoemde koloniale bestuurders. Gezien de grote afstanden, en de dus zeer trage contacten (brieven waren maanden onderweg), is het niet verwonderlijk dat deze lokale bestuurders soms naar eigen inzicht moesten beslissen en eveneens van grote invloed waren op de invulling en interpretatie van

het religieuze beleid, en dus het religieuze klimaat. In mijn onderzoek zijn vooral het bestuur van Johan Maurits, de enige gouverneur-generaal die Nederlands-Brazilië gehad heeft en die een krachtig stempel op de kolonie drukte, en het bestuur van Stuyvesant, de directeur-generaal van Nieuw-Nederland die het langst zat en die het meest met religieuze onrust te maken kreeg, van groot belang.

In deze thesis wil ik onderzoeken in hoeverre en met welke motieven de WIC in Nederlands-Brazilië en Nieuw-Nederland een beleid van religieuze tolerantie voerde. Waar lagen de mogelijkheden, waar lagen de grenzen voor vrije godsdienstuitoefening van groeperingen buiten de publieke kerk? Door wie en door welke factoren werden die mogelijkheden en grenzen bepaald?

Om antwoord te vinden op deze vragen heb ik twee koloniën uitgekozen die grote overeenkomsten vertonen; zowel in Nederlands-Brazilië als in Nieuw-Nederland ging het om een kolonie met een Europese plantersbevolking die beoogde meer economisch nuttige migranten uit het moederland aan te trekken, met een bestuursstelsel dat autocratische trekken, machtsverspreiding en inspraakmogelijkheden kende en met een korte tijd van opgang, hoogconjunctuur en verval die vlak na elkaar viel. In beide koloniën stond langere tijd een hoogste gezagsdrager aan het roer die een krachtig stempel drukte op het bestuur van de kolonie. Bovendien ontstonden in beide koloniën door de grote toestroom van immigranten fricties tussen verschillende religieuze groeperingen, waarbij de gereformeerde kerk een grote rol speelde.

In Nederlands-Brazilië was, en in Nieuw-Nederland ontstond een koloniale samenleving die gereguleerd moest worden. De situatie vroeg om politieke antwoorden op religieuze vraagstukken. In deel twee en drie zal blijken hoezeer politiek, economie en religie met elkaar verbonden waren. Deze beide delen zijn op eenzelfde manier opgebouwd. Allereerst geef ik een overzicht van de geschiedenis van de desbetreffende kolonie onder Nederlands bestuur. Vervolgens komen de positie en de behandeling van een aantal niet-gereformeerde religieuze groeperingen aan de orde; dit laat zowel de verschillen als overeenkomsten tussen het *de jure* en het *de facto*-beleid zien. Nederlands-Brazilië, dat in het noordoosten van het huidige Brazilië lag, vormde in de tijd dat het in handen van de WIC was (1630-1654) een zeer belangrijke inkomstenbron voor de Compagnie, en had volop de aandacht van de bewindhebbers in het vaderland. Ik heb ervoor gekozen de lotgevallen van de katholieken, de joden en de indianen in deze kolonie aan een nader onderzoek te onderwerpen. De katholieken komen aan de orde omdat zij de grootste groep andersdenkenden waren, die bovendien het meest prominent en in alle lagen van de koloniale samenleving aanwezig waren.¹ Ook de joden vormden een grote groep, maar waren geografisch en sociaal gezien niet zo wijdverbreid als de katholieken. Toch zorgde hun aanwezigheid voor veel tegenstand, wat hen in het kader van dit onderzoek tot een interessant en waardevol studieonderwerp maakt. De indianen vallen vanwege hun ongeciviliseerde staat en de daarbij behorende natuurgodsdienst in een andere categorie dan joden en katholieken, die een geïnstitutionaliseerde religie hadden die veel dichter bij de gereformeerde lag.

¹ Hoewel er ook katholieken vanuit de Republiek naar Brazilië vertrokken, zal ik me in dit onderzoek alleen op de grootste daar aanwezige groep, de Portugese katholieken, richten.

Desalniettemin draagt een uiteenzetting van de behandeling die zij kregen bij aan een completer beeld van de motieven achter het WIC-beleid.

In Nieuw-Nederland, dat van 1623 tot 1664 onder WIC-bestuur stond, waren de lutheranen de grootste groep andersdenkenden. Hun pogingen een eigen erkende kerk te stichten stelden de verhoudingen tussen de gereformeerde predikanten en de directeur-generaal enerzijds en de lutherse gemeenschap anderzijds op scherp. Ook zal blijken dat de joden in deze kolonie een minder sterke positie innamen dan in Nederlands-Brazilië, hoewel de bewindhebbers in beide koloniën eenzelfde principe hanteerden. Tevens zal duidelijk worden waarom de quakers een kleine, maar gevaarlijke groep dissenters vormden. Voor de indianen die in Nieuw-Nederland leefden, gold in grote lijnen hetzelfde als voor de inheemse volken in Nederlands-Brazilië. Zij stonden echter nog meer buiten de koloniale samenleving dan de Braziliaanse indianen en werden om een andere reden niet onderworpen. Zowel in Nederlands-Brazilië als in Nieuw-Nederland waren grote aantallen neger-slaven aanwezig en ondernamen de predikanten pogingen hen te bekeren. Ik heb er echter voor gekozen de religieuze behandeling van deze groep niet mee te nemen in het onderzoek, omdat zij niet autonoom waren. Hun christelijke meesters konden met hen doen en laten wat zij wilden, ook op godsdienstig gebied. De indianen daarentegen, waren vrij om te kiezen.

Door de situatie in Nederlands-Brazilië te vergelijken met die in Nieuw-Nederland, wordt duidelijk dat het beleid niet alleen door de WIC in de Republiek bepaald werd, maar voor een groot deel door de omstandigheden in de koloniën. Plaatselijke situaties waren van even groot belang voor het religieus klimaat als de orders van de WIC. Het beleid in de kolonie week hier en daar ver af van wat de bewindhebbers graag wilden. Het spanningsveld tussen theorie en praktijk zal daarom steeds terugkeren. Deze wisselwerking was bepalend voor het tolerante gezicht dat de WIC vertoonde.

Deel 1

*Oprichting en bestuur van de WIC
en het religieuze klimaat in de Republiek*

Deel 1 – Oprichting en bestuur van de WIC en het religieuze klimaat in de Republiek

1.1 Geschiedenis van de eerste WIC

1.1.1 De oprichting

Tot 1590 had de Republiek zich afzijdig gehouden van de Atlantische handel. De expansiedrift die veel rijken toen reeds vertoonden, zoals Spanje, Portugal, Frankrijk en Engeland, was de Republiek aan het einde van de zestiende eeuw nog vreemd. De redenen voor het ontbreken van de Republiek in de handel op wereldniveau waren divers, maar komen erop neer dat Europa tot die tijd groot genoeg was om de Nederlandse handel bloeiend te houden. De Republiek was in deze tijd de schakel voor de handel tussen Noord- en Zuid-Europa. De graanhandel in het Oostzeegebied en de zouthandel met Spanje en Portugal waren belangrijke takken.² Dat de handel van de Republiek zich in de zeventiende eeuw door middel van twee grote handelsondernemingen toch over drie continenten verspreidde, had alles te maken met nationale en internationale ontwikkelingen. Rond de eeuwwisseling stond de Republiek op de drempel van een nieuw handelstijdperk, waarin de nog op te richten VOC en WIC een cruciale rol zouden gaan spelen.

De oprichting van de West-Indische Compagnie (hierna steeds WIC genoemd) kende een lange voorgeschiedenis, die in feite teruggevoerd kan worden op de verovering van Antwerpen door de Spanjaarden in 1585. Amsterdam was tot die tijd een belangrijke Noord-Europese haven, maar was primair een complement van Antwerpen. Amsterdam was voornamelijk belangrijk voor bulkgoederen als graan en zout, Antwerpen was de belangrijkste stapelmarkt voor wat betreft luxegoederen zoals textiel en specerijen. De val van Antwerpen zorgde ervoor dat een grote groep handelaren, ambachtslieden en ondernemers uit die stad wegvluchtte. Zij streken in vele steden neer, maar een aanzienlijk deel vond in Amsterdam een nieuwe thuisstad. Deze stad profiteerde zeer van de toestroom van kennis, handelscontacten en geld die de gevluchte Antwerpenaren meebrachten. Amsterdam kon zich hierdoor in de decennia erna tot de belangrijkste stapelmarkt van Noord-Europa ontwikkelen.³

In dit klimaat van groeiende welvaart werd in 1602 de Verenigde Oost-Indische Compagnie opgericht, de uiterst succesvolle handelsorganisatie die gedurende twee eeuwen het monopolie op de handel tussen de Republiek en Azië in handen had. Al snel ontstonden plannen eenzelfde compagnie op te richten die zich op de continenten ten westen en zuiden van Europa – Noord- en Zuid-Amerika en Afrika – zou richten. Bij het initiatief tot oprichting en het bijeenbrengen van startkapitaal voor de VOC en WIC speelden bovengenoemde Antwerpse vluchtelingen een grote rol.⁴ Willem Usselinx, één van de belangrijkste voorvechters voor een West-Indische compagnie, had reeds rond 1600 zijn ideeën voor een

² Henk den Heijer, *De geschiedenis van de WIC* (Zutphen 2002) 13-15.

³ Ibidem, 15.

⁴ Charles R. Boxer, *De Nederlanders in Brazilië, 1624-1654* (Alphen aan den Rijn 1977) 23-24.

dergelijke handelsonderneming en de manier waarop daarmee in het verre westen geld binnengehaald kon worden, wereldkundig gemaakt.

Hij had bedacht dat er landbouwkolonies moesten worden gesticht die natuurproducten moesten leveren, die in Europa veel geld op zouden brengen. Wat hem voor ogen stond was ‘een soort van belangengemeenschap tussen moederland en koloniën’, waarbij grondstoffen en industrieproducten uitgewisseld zouden worden.⁵ Zijn oog was vooral gevallen op de natuurlijke rijkdommen van Brazilië, en niet op de gebieden die edelmetaal voortbrachten zoals Peru. Armere Nederlanders zouden naar Zuid-Amerika trekken om daar vooral in de landbouw te werken. Usselincx had hoge verwachtingen van producten als kostbare houtsoorten en verfwaren, maar vooral van suikerriet en tabak. Hij stelde daarnaast mijnbouw en veeteelt voor. De koloniën moesten eigendom van de staat zijn en bestuurd worden door een soort dagelijks bestuur in de Republiek, de Raad van Indië, die in Den Haag zou zetelen. Kolonisten zouden echter de regeringsvorm mogen kiezen die zij zelf wensten, zolang dit binnen het kader viel dat de WIC en de Staten-Generaal hun boden. De gereformeerde godsdienst nam ook een belangrijke plaats in in zijn plannen; het evangelie moest door vele predikanten onder de indianen, maar evengoed onder andersdenkenden, verspreid worden. Bekeringswerkzaamheden, onderwijs en goede levende voorbeelden waren daarvoor de middelen.⁶

Opvallend was dat Usselincx meende dat het belangrijk was dat de Portugese en Spaanse gebieden niet veroverd zouden worden, maar dat de Staten-Generaal de Spaanse koning toestemming zouden vragen om daar handel te mogen drijven.⁷ Goede handelsbetrekkingen tot stand brengen stond voor hem voorop, militaire actie ondernemen tegen Spanje en Portugal kwam in zijn plannen op de tweede plaats.⁸ De plannen waren zeer goed doordacht, zij het dat deze in sommige opzichten niet al te praktisch waren en in andere opzichten hun tijd te ver vooruit waren. De WIC kwam er uiteindelijk toch, maar niet zoals Usselincx de Compagnie bedoeld had.

In de Republiek waren aanvankelijk genoeg voorstanders voor een WIC te vinden, maar het Twaalfjarig Bestand met Spanje (1609-1621) zorgde ervoor dat de animo afnam en Usselincx’ plannen in de ijskast gezet werden. De zeeën waren door deze tijdelijke vrede relatief veilig geworden, waardoor de noodzaak tot bescherming van handelsschepen tegen de Spanjaarden minder was geworden. Daarnaast kon de Republiek weer zout halen uit Portugal, in plaats van dit in het Caribische gebied te moeten halen, zoals het geval was toen het handelsembargo van Spanje nog van kracht was. Bovendien werd in het Bestandsverdrag vastgelegd dat de Republiek af zou zien van de oprichting van een Atlantische compagnie, omdat die de Spaanse handelsbelangen ernstig zou schaden. De oprichting van de WIC leek

⁵ J.G. van Dillen, ‘De West-Indische Compagnie, het calvinisme en de politiek’, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 74 (1961) 146.

⁶ C. Ligtenberg, *Willem Usselincx* (Utrecht 1914) 60-62, 64, 67-70.

⁷ Den Heijer, *Geschiedenis*, 14-15.

⁸ Hermann Wätjen, *Das holländische Kolonialreich in Brasilien* (Den Haag 1921) 30.

voorgoed van de baan, maar het einde van het Bestand bracht daar verandering in. Usselinx gaf de realisatie van zijn geesteskind niet zomaar op en had tegen het einde van het Bestand aardig wat medestanders weten te verzamelen. Met het vooruitzicht dat de oorlog tegen Spanje binnenkort hervat zou worden, werden ook de plannen voor een West-Indische compagnie weer van stal gehaald en teruggebracht op de politieke agenda. Na enkele jaren discussie over de vraag welke handelstakken wel en niet onder het WIC-monopolie zouden vallen, en hoe de compagnie georganiseerd moest worden, gaven de Staten-Generaal de WIC op 3 juni 1621 een octrooi voor 24 jaar.⁹

Het octrooi dat uiteindelijk uitgegeven werd, was een compromis tussen het conceptoctrooi van Usselinx en een conceptoctrooi van een commissie van de Staten-Generaal. Zelfs nadat het definitieve octrooi uitgegeven was, bleef Usselinx bij de Staten-Generaal pleiten voor zijn eigen plannen. Hij meende dat met het nieuwe octrooi geen goede compagnie opgezet kon worden. Hij was het onder andere niet eens met de manier waarop de bewindhebbers aangesteld en beloond werden, en het in zijn ogen te beperkte geografische gebied van het monopolie. Ook het ontbreken van zijn voorgestelde Raad van Indië en het geheel ontbreken van religie in het octrooi was Usselinx als devoot calvinist in het verkeerde keelgat geschoten. Toen al zijn pogingen iets aan het octrooi te veranderen op niets uitliepen, en zijn taak om de benodigde investeerders te werven voor de oprichting van de WIC volbracht was, vertrok hij teleurgesteld naar Zweden.

Het grootste verschil tussen de plannen van Usselinx en het uiteindelijke octrooi was het tempo waarin, en het doel waarvoor de WIC opgericht werd. Voor Usselinx stond het belang van de staat en zijn landgenoten steeds voorop; zijn droom was een groot koloniaal rijk te vestigen dat met gedegen, geleidelijke opbouw grote winsten zou opleveren, voor het moederland in de eerste plaats, maar ook voor de koloniën op langere termijn. De oprichters en bewindhebbers van de WIC verlegden het accent echter naar het militaire nut van de onderneming en het behalen van snelle winst, waardoor kolonisatie op de tweede plaats kwam.¹⁰

In het definitieve octrooi werd vastgelegd welke gebieden in en rond de Atlantische Oceaan precies onder het WIC-monopolie vielen. Ruim gezegd kwam dat neer op het hele gebied tussen Newfoundland in Noord-Amerika en de Straat van Magelaan in de zuidelijkste punt van Zuid-Amerika aan de ene kant van de Atlantische Oceaan, en tussen de Kreeftskeerkring en Kaap de Goede Hoop aan de andere zijde. In de Stille Oceaan kreeg de Compagnie het alleenrecht op handel tussen de Amerikaanse westkust en de oostelijke punt van Nieuw-Guinea. Onder het monopolie vielen alle zeevaart, handel, verkeer en veroveringen op alle zeeën, alsook in landen in de hierboven genoemde gebieden. Daarnaast kreeg de WIC toestemming bondgenootschappen te sluiten met inheemse stammen in deze gebieden, forten te bouwen, bestuurders en rechters aan te stellen, evenals leger- en

⁹ Den Heijer, *Geschiedenis*, 25-30.

¹⁰ Ligtenberg, *Usselinx*, 37, 42, 69-71, 79-82, 84, 86-87.; Boxer, *Nederlanders*, 19.

vlooteneheden te onderhouden. Kolonisatie die de staat ten goede zou komen, was ook toegestaan.¹¹

1.1.2 Levensloop van de eerste WIC

De oprichting van de WIC had kort gezegd twee hoofddoelen. Het eerste doel was als handelsonderneming zoveel mogelijk winst te behalen uit de handel overzee. Zoals het WIC-octrooi zelf vermeldt, waren haar belangrijkste doelstellingen ‘de Schipvaart, handeling, ende Commerciën inde quartieren van Westindien ende Africa’.¹² Het tweede doel was een einde te maken aan de hegemonie van de vijanden Spanje en Portugal, door hun macht in de koloniën te doorbreken. De WIC werd een belangrijk wapen van de Republiek in de langdurige strijd met Spanje en Portugal.¹³ De Staten-Generaal stelden de troepen beschikbaar die nodig waren en de WIC kreeg herhaaldelijk de opdracht Spaanse bezittingen in de Nieuwe Wereld te veroveren. Dit zou Philips IV ertoe dwingen troepen uit Europa weg te halen en overzee te sturen, wat zijn kracht zou versplinteren, en dus de Nederlandse oorlog tegen Spanje in Europa ten goede zou komen.¹⁴ De WIC kreeg hierdoor een duidelijk militair karakter, iets wat Usselinx beslist niet had gewild. De drie pijlers van de WIC werden kaapvaart, kolonisatie en koophandel.¹⁵

De WIC kende een moeilijke start, zowel op politiek als op financieel gebied. Politiek gezien gooide de vredespartij in de Republiek roet in het eten door het voor elkaar te krijgen dat er een twaalfjarig bestand met Spanje kwam, en de plannen voor het oprichten van een compagnie als gevolg daarvan moesten wijken. Achteraf gezien was het effectiever geweest als de compagnie inderdaad in 1607 van de grond was gekomen. De schade die toen toegebracht had kunnen worden aan de Spaanse en Portugese handel was vele malen groter dan in een tijd dat er een wereldwijde economische crisis heerste en het Portugese rijk in Brazilië zich geconsolideerd had.¹⁶ Deze tijd van recessie bemoeilijkte ook het bijebrengen van het startkapitaal voor de Compagnie. Investeerders waren slechts mondjesmaat bereid hun beurzen te trekken, voornamelijk omdat de winstverwachtingen niet direct hoog waren. Toen uiteindelijk twee jaar later het benodigde kapitaal bijeengebracht was, kon de Compagnie haar pijlen richten op het eerste gebied waar veroverd en winst gemaakt zou moeten worden: Brazilië.

Vanaf het begin van haar bestaan tot aan haar ondergang in 1674 heeft de eerste WIC vrijwel continu te kampen gehad met financiële problemen. Reeds bij de oprichting wilde het

¹¹ Boxer, *Nederlanders*, 19-20.

¹² Johannes de Laet, *Iaerlyck Verhaal van de Verrichtinghen der Geoctroyeerde West-Indische Compagnie in derthien Boecken I* ('s-Gravenhage 1931), 7.

¹³ Den Heijer, *Geschiedenis*, 33-34.

¹⁴ Wätjen, *Kolonialreich*, 34-35.

¹⁵ Den Heijer, *Geschiedenis*, 33.

¹⁶ Jonathan I. Israel, *Dutch Primacy in World Trade, 1585-1740* (Oxford 1989) 83-84, 121.

met de financiën niet meezitten: de inschrijftermijn moest meermaals verlengd worden om het benodigde startkapitaal binnen te krijgen. Alleen met veel druk en propaganda lukte het genoeg geld binnen te krijgen, waarna de inschrijving in 1623 pas na twee jaar gesloten kon worden. Ook toen de onderneming eenmaal liep, zorgde tegenslag ervoor dat de compagniekas regelmatig leeg was en men voor hulp bij de Staten-Generaal aan moest kloppen. Deze afhankelijkheid zorgde ervoor dat de invloed van de Staten-Generaal op het beleid van de WIC in de loop der jaren toenam, waar deze in het begin nog gering was geweest.¹⁷

De belangrijkste reden voor de financiële moeilijkheden moet gezocht worden in de vele oorlogshandelingen die de WIC moest verrichten om haar koloniën te veroveren en vervolgens te verdedigen. Hierdoor bleef nauwelijks geld over om de koloniën te ontwikkelen of het eigenlijke doel van de Compagnie, grote winsten behalen door succesvol handel te drijven, te bereiken. Het feit dat de kaapvaart de meest winstgevende tak van de WIC was, is in dit verband veelzeggend.¹⁸ De Staten-Generaal bleken bovendien niet altijd graag bereid financieel bij te springen en bleven vaak in gebreke, zelfs als reeds subsidies waren toegezegd. Ook onenigheid binnen de Compagnie over verschillende belangen van de gewesten Holland en Zeeland droeg niet bij aan het succes van de WIC. Waarin de WIC wel redelijk succesvol was, was het verzwakken van de overzeese Spaanse hegemonie; als oorlogswerktuig deed de Compagnie in ieder geval datgene wat men bij haar oprichting beoogd had.¹⁹

Door de slechte financiële positie van de WIC zal het geen verbazing wekken dat de Staten-Generaal niet zonder meer bereid waren het aflopende octrooi in 1645 te verlengen. Er ontstond een plan om de noodlijdende Compagnie met de goed draaiende zusterorganisatie VOC te laten fuseren. De WIC-bewindhebbers waren enthousiast, maar datzelfde kon niet gezegd worden van de VOC-bewindhebbers; het plan stuitte bij hen op grote weerstand en men was bang dat de noodlijdende WIC de VOC in haar val mee zou sleuren. Toch kon de VOC het fusievoorstel niet naast zich neerleggen: ook het VOC-octrooi was binnen afzienbare tijd aan verlenging toe. Daarom moesten de Staten-Generaal te vriend gehouden worden. Uiteindelijk werd in 1647 een compromis bereikt: de VOC bleef zelfstandig, maar moest die zelfstandigheid met een schenking van anderhalf miljoen gulden aan de WIC afkopen. De Staten-Generaal verlengden vervolgens de octrooien van beide compagnieën met 25 jaar.

De WIC was met de schenking van de VOC voor even uit de brand, maar zat te diep in de schulden om er met anderhalf miljoen gulden bovenop te komen. Ook toen aan de geldverslindende strijd in Brazilië met het verlies van deze kolonie in 1654 een einde kwam, was de financiële situatie verre van rooskleurig. De Heren Negentien wisten de Compagnie met kunst en vliegwerk draaiende te houden, maar konden niet voorkomen dat de schuldenlast

¹⁷ Den Heijer, *Geschiedenis*, 33.

¹⁸ *Ibidem*, 55, 97.

¹⁹ W.R. Menkman, *De West-Indische Compagnie* (Amsterdam 1947) 122, 124.

steeds verder opliep. In 1670 bleken de Staten-Generaal bereid het octrooi onder bepaalde voorwaarden te verlengen. Het nieuwe concept-octrooi werd echter niet zomaar door de aandeelhouders en de obligatiehouders goedgekeurd. Zij kwamen met een aantal ingrijpende wijzigingen, die vooral de macht van de bewindhebbers zouden beperken. De Heren Negentien waren niet onder de indruk van de voorgestelde wijzigingen van de obligatiehouders en legden hun plannen naast zich neer. Dezelfde behandeling konden zij de aandeelhouders echter niet geven; die hadden het recht invloed uit te oefenen op het beleid van de WIC. De aandeelhouders stuurden in 1671 een nieuw voorstel naar de Staten-Generaal, ditmaal met nog ingrijpendere maatregelen die tot doel hadden de macht van de bewindhebbers te beperken. De discussie tussen de obligatie- en aandeelhouders en bewindhebbers ging lange tijd door zonder dat er overeenstemming werd bereikt. De Staten-Generaal besloten daarom het octrooi op 27 december 1671 slechts tijdelijk te verlengen.

Er was een impasse ontstaan op een moment dat juist daadkracht en eenheid binnen de Compagnie noodzakelijk was. Het verlopen octrooi moest vervangen worden door een nieuw octrooi. Omdat de verschillende partijen maar niet tot een oplossing kwamen, en het octrooi daarom telkens met slechts een paar maanden verlengd werd, besloten de Staten-Generaal tot een ingrijpende maatregel. In 1674 werd de oude Compagnie ontbonden en een nieuwe compagnie, de Tweede WIC genaamd, in plaats ervan opgericht.²⁰

1.1.3 Bestuur

In het octrooi van 1621 werd vastgelegd hoe de Compagnie bestuurd zou worden. In grote lijnen leek dit op de gang van zaken in het VOC-bestuur. Het bestuur werd verdeeld in vijf Kamers, per Kamer ingedeelde groepen investeerders die ieder via hun representanten, de bewindhebbers, voor een van tevoren afgesproken deel verantwoordelijk waren voor het beladen en uitrusten van de WIC-schepen. De Kamer van Amsterdam was de grootste met 20 bewindhebbers. Zeeland had er 12, de Kamers van de Maze (Rotterdam, Delft en Dordrecht), het Noorderkwartier (Enkhuizen, Hoorn, Medemblik, Alkmaar, Edam en Monnikendam) en Stad en Lande (Groningen) hadden er elk 14. Later werd het aantal bewindhebbers meermaals gewijzigd. Gewesten en steden die geen eigen Kamer kregen maar wel in de Compagnie geïnvesteerd hadden, mochten voor iedere 100.000 gulden die zij ingelegd hadden 1 bewindhebber leveren aan de Kamer waarin dat bedrag was belegd. Iedere Kamer had haar eigen boekhouding en administratie, maar stuurde wel regelmatig haar rekeningen en overzichten naar de andere Kamers.

Het aandeel dat iedere Kamer moest leveren aan de uitrusting van de schepen was als volgt: Amsterdam 4/9, Zeeland 2/9, en de overige drie Kamers ieder 1/9. Eén van de redenen voor de opsplitsing van grote compagnieën als de VOC en de WIC in regionale Kamers was het beschermen van de kleinere handelscentra tegen de ‘zuigkracht’ van Holland, en vooral van Amsterdam.²¹ De Kamers en hun bewindhebbers waren verantwoordelijk voor het uitvoeren van het beleid; zij vormden het dagelijks bestuur van de Compagnie. Alleen de

²⁰ Den Heijer, *Geschiedenis*, 97-108.

²¹ J.G. van Dillen, ‘West-Indische Compagnie’, 167.

investeerders die ten minste 6000 gulden in de Kamer van Amsterdam of minstens 4000 gulden in de andere Kamers hadden belegd, de zogenaamde hoofdparticipanten, waren benoembaar tot bewindhebbers. Bewindhebbers werden benoemd door de stadsbesturen die zeggenschap hadden over de Kamer waarvoor ze benoemd werden. Als loon kregen de bewindhebbers één procent van de waarde van uitrusting en retouren en eenzelfde percentage van de opbrengst van in beslag genomen schepen en goederen. Overigens mochten zij dit geld niet allemaal in eigen zak steken; ook de boekhouders en kassiers moesten hiervan betaald worden.²²

Dat Amsterdam het overwicht had binnen de Compagnie blijkt ook duidelijk uit de samenstelling van de Heren Negentien, een negentien man tellende raad die het hoogste bestuur van de WIC vormde. Amsterdam leverde acht bestuurders, Zeeland vier, de Maze, het Noorderkwartier en Stad en Lande ieder twee. Het negentiende lid werd geleverd door de Staten-Generaal. Dit college was onder andere verantwoordelijk voor het bepalen van het beleid voor de komende periode en het financiële reilen en zeilen van de Compagnie. De Heren XIX zorgden voor de financiële verantwoording naar de participanten toe. Eenmaal in de zes jaar moest een ‘Generaale Rekening’ opgesteld worden uit de boekhoudingen van de vijf Kamers. De negentien bestuurders vergaderden twee of drie keer per jaar. Vastgelegd werd dat telkens zes jaar achtereen in Amsterdam en vervolgens twee opeenvolgende jaren in Middelburg zou worden vergaderd, waarbij het voorzitterschap in handen was van de stad waar de vergadering plaatsvond.

Hoewel de WIC een handelsonderneming was die niet direct door de overheid gestuurd werd, hadden de Staten-Generaal een flinke vinger in de pap. De WIC kreeg de bevoegdheid in de koloniën gouverneurs, manschappen, officiers van justitie en andere bestuurders aan te stellen. Maar de kandidaten moesten wel eerst door de Staten-Generaal goedgekeurd worden. Wie in een hoge bestuurlijke functie werd aangesteld moest behalve aan de Compagnie ook aan de Staten-Generaal ‘den eedt van getrouwicheyt’ afleggen.²³ Daarnaast hadden de Staten-Generaal de macht het octrooi al dan niet te verlengen, hadden zij een directe afgevaardigde in de Heren XIX, en gaven zij subsidies aan de Compagnie. Naarmate het slechter ging met de WIC, moest deze steeds vaker voor steun bij de ‘Hoogmogende Heeren’ aankloppen. De aanvankelijk geringe invloed die de Staten-Generaal op het beleid van de WIC hadden, breidde zich hierdoor in de loop der jaren steeds verder uit. Via hun afgevaardigde in de Heren XIX hadden de Staten-Generaal vooral in oorlogszaken een zwaarwegende stem.²⁴

²² Ibidem, 149.; Den Heijer, *Geschiedenis*, 31,33.

²³ Johannes de Laet, *Jaerlyck Verhaal van de Verrichtinghen der Geoctroyeerde West-Indische Compagnie in derthien Boecken I* (’s-Gravenhage 1931) 1, 8-9.

²⁴ Jaap Jacobs, *Een zegenrijk gewest. Nieuw-Nederland in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 1999) 105-106.; Wätjen, *Kolonialreich*, 34.; Den Heijer, *Geschiedenis*, 33.

1.2 Het religieuze klimaat in de Republiek

1.2.1 De eerste decennia van de Opstand

Om het beleid van religieuze tolerantie in Nederlands-Brazilië en Nieuw-Nederland in de juiste context te kunnen plaatsen, is het van belang eerst de situatie in het moederland, de Republiek, aan een nader onderzoek te onderwerpen. Het WIC-beleid in de koloniën had zeer duidelijk zijn oorsprong in de manier waarop in de Republiek door de overheid met andersdenkenden werd omgesprongen. Ook de reactie van de gereformeerde kerk in de koloniën op de tolerantie aldaar, vertoont duidelijke overeenkomsten met haar reactie op de verdraagzaamheid van overheidswege in de Republiek. Het voor de zeventiende eeuw ongewone koloniale beleid van de WIC was niet toevallig ontstaan, maar veeleer een uitvloeisel van, en logisch vervolg op het heersende religieuze klimaat in de Republiek.

Tijdens de eerste jaren van de Opstand heerste grote onrust in de Noordelijke Nederlanden. Politiek gezien heerste er chaos, door de rebellie tegen Spanje. Maar ook op religieus gebied was het onrustig. De macht van de katholieke kerk brokkelde af. De kerk werd tijdens de Opstand van katholiek in rap tempo protestants, en kerkgebouwen en kerkgoederen werden steeds meer opgeëist voor de protestantse erediensten. In 1578 ging Amsterdam als laatste stad om, waarmee heel het gewest Holland officieel calvinistisch was geworden. In de loop der jaren werd de gereformeerde kerk geleidelijk steeds machtiger en werd het katholicisme steeds meer onderdrukt. Toch was van een vervanging van de oude kerk door een nieuwe niet bepaald sprake. Katholieke geestelijken werden in het begin van de Opstand fel vervolgd en voor het blok gezet: gereformeerd worden of vertrekken. Maar het gewone volk werd niet gedwongen een dergelijke keuze te maken en hield zich afzijdig.²⁵ Het keerde de oude kerk de rug toe, maar bezocht tegelijkertijd slechts mondjesmaat de nieuwe kerk. Er ontstond, in de woorden van Jonathan Israel, een 'kerkelijk vacuüm'.²⁶ Rond 1572 was slechts een kleine minderheid van de bevolking overtuigd calvinistisch. Het calvinistische kamp was bovendien zeer verdeeld tussen radicalen en gematigden. Daarnaast was het katholieke volksgeloof nog springlevend, omdat het zijn aantrekkingskracht voor het gewone volk geenszins verloren had.²⁷ De regenten konden gezien deze interne verhoudingen niet anders dan het katholicisme gedogen.

Dit betekende niet dat er een officieel beleid van religieuze tolerantie in de Republiek van kracht was. Verre van dat. Gedurende de hele zeventiende eeuw bleef de kwestie van tolerantie spelen. Hierbij waren duidelijk twee partijen te onderscheiden. Aan de ene kant stonden de predikanten van de publieke kerk en hun volgelingen, die graag wilden dat de tolerantie die verleend werd aan katholieken, protestantse dissenters en joden zoveel mogelijk beperkt zou worden. Zij zagen het liefst een strak gereguleerde samenleving met één kerk en één theologie. Andersgelovigen hoefden niet per se verbannen of bekeerd te worden, al

²⁵ A. Th. van Deursen, *Mensen van klein vermogen. Het kopergeld van de Gouden Eeuw* (Amsterdam 1991) 314.

²⁶ Jonathan I. Israel, *The Dutch Republic. Its rise, greatness, and fall, 1477-1806* (Oxford 1995) 361-362.

²⁷ Ivo Schöffer, 'De Opstand in de Nederlanden, 1566-1609' in: I. Schöffer e.a., *De Lage Landen van 1500 tot 1780* (2^e druk; Amsterdam-Brussel 1983) 121, 130.; Van Deursen, *Mensen*, 312-314, 319.

werden daar wel pogingen toe ondernomen, maar moesten zich in ieder geval op religieus gebied gedeisd houden.

Aan de andere kant stond de seculiere overheid, op landelijk, gewestelijk en stedelijk niveau, die geneigd was de andersdenkenden redelijk vrij te laten. De burgerlijke en adellijke regenten, die de bestuurlijke gelederen bevolkten, hechtten zeer aan persoonlijke vrijheid. Zij zagen gewetensvrijheid als een in de Opstand verworven recht dat niet prijsgegeven mocht worden. Velen waren het gereformeerde geloof toegedaan en hadden weinig op met de andere geloofsstromingen en kerken. Maar al te harde onderdrukking van niet-gereformeerden zou, gezien de enorme religieuze pluriformiteit met een grote minderheid katholieken, een ernstig probleem opleveren dat de overheid te allen tijde probeerde te voorkomen: maatschappelijke onrust. Met grof geweld het volk dwingen gereformeerd te worden was geen optie. Er werd in de eerste jaren gekozen voor een middenweg: openlijke kritiek op de gereformeerde kerk werd niet geduld, maar openlijk belijden van een ander geloof ook niet. De bestuurders knepen wat dat laatste betreft echter met de regelmaat van de klok een oogje dicht. Rust behouden in de samenleving mag dan het belangrijkste motief geweest zijn, ook de politieke verdeeldheid die de Republiek lange tijd in haar greep hield in combinatie met de slapheid van regenten bij de uitvoering van de religieuze plakkaten, creëerden mogelijkheden voor niet-gereformeerde geloofsgemeenschappen om zich te ontplooien.²⁸

Als er van een officieel tolerantiebeleid geen sprake was, wat was er dan wel? In de Unie van Utrecht van 1579 werd vastgelegd dat niemand om zijn geloof bestraft of lastiggevallen mocht worden. Daarnaast mocht een ieder het geloof kiezen dat hij meende het juiste te zijn, en dat in de privésfeer belijden. Samenkomen was toegestaan zolang dit maar achter gesloten deuren plaatsvond, bijvoorbeeld in huizen. Er was in de Republiek sprake van een tolerante houding van de overheid en van gewetensvrijheid, maar geen sprake van godsdienstvrijheid. Hans Guggisberg onderscheidt vier gradaties in tolerantie, namelijk 1) erkenning van gewetensvrijheid, 2) vrijheid van godsdienstuitoefening in de privésfeer, 3) het geschreven recht op officiële erediensten, en 4) volledige godsdienstvrijheid.²⁹ Van deze laatste twee graden was in de Republiek in de zestiende en zeventiende eeuw nog geen sprake. De religieuze tolerantie in de Republiek had meer het karakter van ‘confessionele co-existentie’ dan van godsdienstvrijheid.³⁰ Ondanks de afwezigheid van een officieel tolerantiebeleid, zag de overheid het als haar taak ook onderdanen van andere religieuze stromingen te beschermen en te ondersteunen. In de zeventiende eeuw bleek zij op den duur

²⁸ Jonathan Israel, ‘The intellectual debate about toleration in the Dutch Republic’ in: C.Berkvens-Stevelinck, J. Israel en G.H.M. Posthumus Meyes (eds), *The Emergence of Tolerance in the Dutch Republic* (Leiden 1997) 4-6.; Schöffner, ‘Opstand’, 210, 213.

²⁹ Hans R. Guggisberg, ‘Veranderingen in de argumenten voor religieuze tolerantie en godsdienstvrijheid in de zestiende en zeventiende eeuw’, *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 91 (1976) 179, 184.

³⁰ Israel, ‘Intellectual debate’, 33.

zelfs bereid geld beschikbaar te stellen voor de bouw van bijvoorbeeld kerken en weeshuizen van dissenters.³¹

De vraag of de Republiek werkelijk een religieus tolerante uitzondering was in het Europa van de zestiende en zeventiende eeuw, kan aan de ene kant met ‘ja’ worden beantwoord. De vrijheid die dissenters in de Noordelijke Nederlanden hadden, was aanmerkelijk groter dan in andere Europese landen. Maar wettelijk gezien moet dezelfde vraag met ‘nee’ worden beantwoord: de talloze wetten op religieus gebied waren net zo intolerant als in de rest van Europa.³² Van een officieel beleid van religieuze tolerantie was absoluut geen sprake. Dat tolerantie uiteindelijk toch een ‘karaktertrek’ van de Republiek werd, was te danken aan pure noodzaak en het feit dat de overheid de positieve effecten van die *de facto* tolerantie was gaan waarderen: tolerantie droeg bij aan de interne stabiliteit van het land.³³

1.2.2 De positie van de gereformeerde kerk

Ondanks de kerkhervorming en overheidssteun werd de gereformeerde kerk geen officiële staatskerk. Dit betekende dat wie zich niet conformeerde aan de eisen van de gereformeerde kerk, of zelfs geen lid was, geen sancties van de overheid hoefde te vrezen. Het stond een ieder voortaan vrij wel of geen lid te zijn van de gereformeerde kerk.³⁴ De positie van de gereformeerde kerk was daarmee anders dan die van de bevoorrechte kerken in de omringende protestantse landen, zoals Duitsland en Engeland, waar het volk gedwongen werd de staatskerk te bezoeken.³⁵ Bovendien was het in landen met een staatskerk gebruikelijk dat bestuurders alleen overheidsfuncties konden vervullen als zij zich op de een of andere manier met de publieke kerk verbonden. Deze beide kenmerken van een staatskerk waren niet van toepassing op de gereformeerde kerk.³⁶ De kerk had daarnaast geen representatie in overheidsorganen op landelijk, gewestelijk of stedelijk niveau. In de Lage Landen kan dan ook beter van een publieke kerk dan van een staatskerk gesproken worden.

Naast de nationale synoden en de regionale classes waren vooral de kerkenraden (consistories), die de gang van zaken in de plaatselijke gemeente reguleerden, zeer bepalend

³¹ H.A. Enno van Gelder, *Getemperde vrijheid. Een verhandeling over de verhouding van Kerk en Staat in de Republiek der Verenigde Nederlanden en de vrijheid van meningsuiting in zake godsdienst, drukpers en onderwijs, gedurende de 17^e eeuw* (Groningen 1972) 59.

³² Henk van Nierop, ‘Sewing the bailiff in a blanket: Catholics and the law in Holland’ in: Ronnie Po-Chia Hsia en Henk F.K. van Nierop (eds), *Calvinism and religious toleration in the Dutch Golden Age* (Cambridge 2002) 111.

³³ M.E.H.N. Mout, ‘Limits and debates: a comparative view on Dutch toleration in the sixteenth and early seventeenth centuries’ in: C. Berkvens-Stevelinck, J. Israel en G.H.M. Posthumus Meyes (eds), *The Emergence of Tolerance in the Dutch Republic* (Leiden 1997) 46.

³⁴ Van Gelder, *Getemperde vrijheid*, 2-4.

³⁵ Israel, *Dutch Republic*, 365.

³⁶ Van Gelder, *Getemperde vrijheid*, 48-49.

voor het gezicht van de gereformeerde kerk. In de kerkenraden zaten predikanten, maar ook niet theologisch geschoolde oudsten en diakenen. Op dit lokale niveau vindt men ook, zij het indirect, de nauwe band met de overheid terug. De gereformeerde kerk mag dan geen staatskerk geweest zijn, desalniettemin waren er nauwe relaties met de overheid. Vaak hadden de stadsbestuurders zitting in de kerkenraad; in alle steden van Holland was het gebruikelijk dat burgemeesters en vroedschapsleden tegelijkertijd ouderling waren. Dit betekende dat wanneer kerkelijke leiders ontevreden waren, zij een directe lijn hadden met het stadsbestuur en daarop druk konden uitoefenen om het probleem aan te pakken.³⁷ Dit was de manier waarop predikanten gedurende de zeventiende eeuw meestal hun onvrede kenbaar maakten. Zij dienden een verzoek in bij het stadsbestuur om misstanden via wetgeving en maatregelen aan te pakken. Ondanks deze bevoorrechte positie en directe banden met de stadsbesturen moest de gereformeerde kerk met lede ogen aanzien dat joden, katholieken en protestantse dissenters over het algemeen tamelijk ongehinderd hun bijeenkomsten konden houden. Verzoeken tot inperking van deze vrijheden waren meestal aan dovemansoren gericht. Vele bestuurders wilden niet teveel ingrijpen in religieuze aangelegenheden. De redenen hiervoor waren divers, maar ook het economische voordeel dat religieuze verdraagzaamheid bood, speelde een rol.

De positie van de gereformeerde kerk laat zich het best omschrijven als een door de overheid beschermde en bevoorrechte kerk, die een streepje voor had op alle andere geloofsgemeenschappen. Van bestuurders werd verwacht dat zij ‘de gereformeerde kerk waren toegedaan’, een term die in de praktijk voor brede interpretatie vatbaar bleek. Iedereen die in overheidsdienst wilde treden, moest lid zijn van de publieke kerk en haar belangen behartigen. Dat het tot in de jaren 1650 voorkwam dat een van de regenten van Rotterdam trouw de gereformeerde kerk bezocht, terwijl iedereen wist dat hij remonstrantse sympathieën had³⁸, laat zien dat het voor sommige bestuurders alleen om uiterlijke geloofsbelijdenis ging. De gewetensvrijheid die een ieder had, gold in zekere zin dus ook voor bestuurders, zolang zij in hun ambt de gereformeerde kerk maar bleven steunen. Wie politieke carrière wilde maken, moest op zijn minst uiterlijk gereformeerd zijn.

Deze halfslachtige houding van sommige bestuurders ten opzichte van de gereformeerde kerk vindt zijn evenbeeld in de houding van het gewone volk. Zoals we reeds zagen, lukte het de gereformeerde kerk maar mondjesmaat meer leden te werven; het confessionaliseringsproces verliep moeizaam. Dit lag echter niet primair aan onverschilligheid bij het volk. De houding van de kerk zelf was grotendeels de oorzaak van deze langzame groei. De gereformeerde kerk was, althans in de eerste decennia van haar bestaan, niet geïnteresseerd in goedkoop zieltjes winnen; men wilde alleen leden die uit innerlijke overtuiging gereformeerd waren geworden. Eén van de redenen hiervoor was de strenge toepassing van de kerkelijke tucht. Schuld en zonde werden streng beboet omdat de gemeente niet ‘geschandvlekt’ mocht worden. Van ieder gemeentelid werd verlangd dat hij

³⁷ Israel, *Dutch Republic*, 368.; A. Th. van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen. Kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt* (Assen 1974), 83-84.

³⁸ Israel, *Dutch Republic*, 638-639.

zich aan dit tuchtgezag onderwierp, om op die manier de zuiverheid van de gemeente te kunnen behouden. ‘Lidmaatschap was duur: de kerk verlangde een hoge prijs’, aldus Van Deursen. Het gevolg was dat er twee groepen gereformeerden ontstonden: een kleine kern lidmaten en een grote groep zogenaamde ‘liefhebbers’ daaromheen, die wel de kerkdiensten bezocht en bijvoorbeeld trouwde en gedoopt werd binnen de kerk, maar geen lid was en dientengevolge niet deelnam aan het Avondmaal.³⁹ Op deze grote groep liefhebbers had de kerk wel invloed, maar kon zij geen gezag uitoefenen. Onder andere daardoor bleef de macht die de gereformeerde kerk in de samenleving had beperkt.

De overheid steunde de gereformeerde kerk bij het confessionaliseringsproces en beschermde haar waar zij kon. De overheid verdedigde het werk van haar predikanten waar nodig, zowel binnen de Republiek als daarbuiten in koloniën. Er was echter een grens aan deze bescherming en steun; religieuze zuiverheid was belangrijk, maar het landsbelang stond daar altijd boven. Wanneer de uitvoering van eisen van predikanten, bijvoorbeeld om dissenters, katholieken of joden minder tolerant te behandelen, het landsbelang zou kunnen schaden, werden deze niet ingewilligd en kreeg de kerk nul op het rekest. De gereformeerde kerk had bepaalde voordelen boven andere kerkgenootschappen, maar moest voor haar bevoorrechte positie als publieke kerk een hoge prijs betalen. De overheid had zich geïdentificeerd met de gereformeerde kerk en wilde daar controle en invloed voor terug. Zij was zeer bevreesd voor een te machtige publieke kerk, die zich gemakkelijk in staatszaken kon mengen, of teveel invloed zou krijgen op bijvoorbeeld onderwijs of zaken betreffende levensstijl. Het laatste wat de overheid in deze roerige tijden kon gebruiken was een publieke kerk die als splijtzwam in de samenleving zou fungeren, en de nog jonge Republiek om zeep zou helpen.

De staat zorgde er daarom vanaf het begin voor een flinke vinger in de pap te krijgen in kerkelijke zaken. Dit had voordelen voor de gereformeerden, namelijk dat de overheid de salarissen van de predikanten betaalde en de kerkgebouwen ter beschikking stelde en onderhield. Nadeel was echter dat seculiere bestuurders zich ook bemoeiden met de benoeming van nieuwe predikanten en de armenzorg. Ook moest de kerk vertegenwoordigers van de seculiere overheid op kerkenraadsvergaderingen dulden. De overheid wilde door middel van een tolerante houding de rust en orde in het land handhaven, maar deed dat in feite op dezelfde manier - overigens met een ander doel - ook binnen de kerk. Dit belemmerde de gereformeerde kerk meermaals in haar streven naar orthodoxie, en gaf haar predikanten een gevoel van onvrijheid. Zo mochten populaire predikanten die niet helemaal zuiver in de leer waren, tot ergernis van de classes, van de overheid gewoon aanblijven.⁴⁰

Toch hoefde de publieke kerk niet alleen maar naar de pijpen van de overheid te dansen. Andersom oefende zij ook invloed uit. De kerk mocht bijvoorbeeld tuchtmaatregelen nemen tegen gereformeerde gezagsdragers die in hun functie of privéleven niet overeenkomstig de leer van de kerk gehandeld hadden. Daarnaast kwam het niet zelden voor

³⁹ Van Deursen, *Mensen*, 292-294, 299.

⁴⁰ Israel, *Dutch Republic*, 369-370.; Van Gelder, *Getemperde vrijheid*, 59-62.; Van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen*, 4.

dat predikanten vanaf de kansel fel uithaalden naar de zucht naar rijkdom, de hoogmoed en andere zonden die regenten vaak tentoonspreidden. De regenten waren enerzijds beducht voor de macht die predikanten door hun preken over het volk hadden, anderzijds hadden zij er voordeel bij: zij brachten het kerkvolk respect voor de overheden bij en spoorden het aan de wet te gehoorzamen. Dit blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat veel kerkelijke vermaningen betrekking hadden op een wereldse zaak als belastingpacht. Iemand die van belastingontduiking beschuldigd werd, kon zowel op gerechtelijke als kerkelijke strafmaatregelen rekenen.⁴¹ Zo ontstond een soort samenwerkingsverband tussen de gereformeerde kerk en de seculiere overheid, waarin beide echter verschillende doelen nastreefden. Dit leidde soms tot fricties, maar over het algemeen steunden de kerk en de overheid elkaar zoveel mogelijk.

1.2.3 De Bestandstwisten en daarna

Tijdens het Twaalfjarig Bestand kwamen de opgebouwde spanningen binnen de gereformeerde kerk tot uitbarsting. De remonstranten en de contraremonstranten, aanhangers van respectievelijk Arminius en Gomarus, kwamen in 1605 tot een openlijke botsing over het theologisch vraagstuk van de predestinatie. Deze kwestie trok diepe scheidslijnen door alle lagen van de bevolking, maar ook door het regentenpatriciaat. Landsadvocaat Johan van Oldenbarnevelt, op dat moment *de facto* de belangrijkste bestuurder van de Republiek, wilde de spanningen verminderen door meer tolerantie binnen de publieke kerk. Hij wilde gematigdheid bereiken door de geloofsbelijdenis en de catechismus aan te passen, en daarmee de Arminianen ruimte te geven binnen de kerk. Prins Maurits, de militaire leider van de Republiek, koos er echter voor zich aan de zijde van de Gomaristen te scharen, en zich in te zetten voor eenheid binnen de kerk. Hiermee kwam hij lijnrecht tegenover Van Oldenbarnevelt te staan. In 1618 verkeerde de Republiek op de rand van een burgeroorlog. Op de Synode van Dordrecht werd in 1619 het pleit voor eens en altijd beslecht in het voordeel van de contraremonstranten. Remonstrantse leringen werden niet meer geduld binnen de gereformeerde kerk, en remonstranten zelf werden uit de kerk en zelfs tijdelijk uit het land verbannen. De maatschappelijke rust keerde terug, en de publieke kerk was van binnen stabiel en rigider geworden.⁴²

Na 1618 werd voorlopig nauwelijks meer gepraat over tolerantie. De contraremonstranten waren nu in de gelegenheid de bestaande tolerantie te beknotten en benutten die ten volle. Politieke gebeurtenissen zorgden er echter voor dat dit proces een halt toegeroepen werd. Onder stadhouder Frederik Hendrik, die in 1625 het stokje overnam van Maurits, ontstond een milder religieus klimaat. In de late jaren 1620 wonnen de remonstranten weer terrein, wat de gereformeerde kerk ertoe dwong een offensief in te zetten. Felle pleidooien tegen tolerantie voor remonstranten waren het resultaat. Toch werd het religieuze klimaat in de jaren 1630 milder. Het gewest Holland liep hierin voorop. Remonstranten, lutheranen en joden kregen voor het eerst toestemming eigen gebouwen voor samenkomsten

⁴¹ Van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen*, 30-32, 218-222, 225-226.

⁴² Israel, *Dutch Republic*, 394.

te betrekken. Op de Grote Vergadering in 1651 greep de publieke kerk de kans om opnieuw hevig te protesteren tegen de in haar ogen te ver doorgeslagen tolerantie. Maar op dezelfde vergadering werd besloten de gereformeerde kerk niet de status van staatskerk te verlenen, zodat haar positie bleef zoals voorheen.⁴³

Een zekere mate van religieuze tolerantie was intussen niet meer weg te denken uit het maatschappelijke leven in de Republiek. Het protestantiseringsproces dat met de Opstand in gang was gezet verliep traag en zou nooit volledig slagen. Waarschijnlijk was rond 1650 maar ongeveer de helft van de gehele bevolking aangesloten bij de gereformeerde kerk. Tot 1700 groeide dit aantal nog iets, maar meer dan 60 procent (inclusief de protestantse dissidentengroepen) is het niet geworden.⁴⁴

1.2.4 Katholieken in de Republiek

De beperkingen die de katholieken opgelegd kregen hadden vooral betrekking op hun ceremoniën, op alles wat aanleiding gaf tot samenkomsten, en niet zozeer op de inhoud van hun geloof, dat de gereformeerden afdeden als paaps bijgeloof. De plakaten richtten zich op het verbieden van de katholieke eredienst, bedevaarten en begrafenissen en op het aan banden leggen van geestelijken, priesters, monniken en ‘klopjes’.⁴⁵ Ook mochten katholieken geen openbare functies bekleden overeenkomstig de eis dat bestuurders het gereformeerde geloof moesten zijn toegedaan. Een zware slag voor het katholicisme in de Republiek was de verdrijving van de katholieke kerk als instituut; vele clerici vluchtten het land uit, werden verdreven, of stapten soms zelfs over op het protestantisme.⁴⁶ Priesters konden hun werk niet meer ongestoord doen, met als gevolg dat gelovigen de sacramenten moesten ontvangen zonder geestelijke. Huwelijksvoltrekkingen mochten uitsluitend nog voor de gereformeerde kerk of voor een neutrale overheidsfunctionaris plaatsvinden. In het onderwijs mochten niet langer katholieke leerboeken gebruikt worden, en geen enkele onderdaan mocht in het buitenland scholen of universiteiten van jezuïeten bezoeken. Ook werd ten strengste verboden katholieken op te nemen in de burgermilities, vanwege hun vermeende ontrouw aan de staat en loyaliteit aan buitenlandse machten.⁴⁷ Dat dit niet met de werkelijkheid strookte, omdat de katholieken juist verbazingwekkend trouw waren aan een staat die hun godsdienst vijandig gezind was, zag men niet.⁴⁸

In de praktijk bleek de soep echter niet zo heet te worden gegeten als deze werd opgediend. Veel verbodsbepalingen werden massaal ontdoken en de plakaten werden slecht

⁴³ Israel, ‘Intellectual debate’, 13-14, 16, 21-22.

⁴⁴ Ivo Schöffer, ‘De Republiek der Verenigde Nederlanden 1609-1702’ in: I. Schöffer e.a., *De Lage Landen van 1500 tot 1780* (2^e druk; Amsterdam-Brussel 1983) 209-210.

⁴⁵ Van Gelder, *Getemperde vrijheid*, 115.

⁴⁶ Israel, *Dutch Republic*, 362, 364.

⁴⁷ Van Gelder, *Getemperde vrijheid*, 115-116, 123.

⁴⁸ Van Nierop, ‘Sewing the bailiff’, 106-107.

nageleefd. Hun eindeloze herhaling zegt genoeg. Zo konden katholieken doorgaans toch hun vieringen houden, ook al mocht dit niet in kerkgebouwen, en vonden zij meestal in huizen, zalen of schuren plaats. Zij konden dit lang niet altijd ongestoord doen; een binnenvallende schout maakte meer dan eens een einde aan de mis. De gereformeerde kerk zat er bovenop en liet niet na zich voortdurend bij de autoriteiten te beklagen over katholieke samenkomsten of andere praktijken die bij plakkaat verboden waren. Toch konden priesters, zij het met beperkingen, hun taken uitvoeren. Zij reisden vaak rond om katholieken de sacramenten toe te dienen en geestelijke bijstand te verlenen. Er waren meerdere redenen voor de betrekkelijke vrijheid die katholieken hadden, ondanks het officiële verbod op uitoefening van hun godsdienst.

Een belangrijke reden voor de katholieke bewegingsvrijheid was de houding van de overheid. Regenten hadden een afkeer van iedere vorm van geloofsvervolging en gewetensdwang, en wilden tegelijkertijd de gereformeerde kerk niet te machtig laten worden. Hun doel de rust in de samenleving te handhaven liet zich niet combineren met een te strenge en rigoureuze aanpak van de grote katholieke minderheid. Hoewel de schattingen wat uiteenlopen, kan toch worden aangenomen dat ongeveer een derde van de totale bevolking katholiek was. Rond 1650 was zelfs ongeveer 40 procent van de bevolking nog katholiek, of dit door de Contrareformatie (weer) geworden.⁴⁹ Dit maakte het bijna onmogelijk de plakkaaten effectief toe te passen. Gerechtsdienaars die de plakkaaten wilden uitvoeren waren afhankelijk van dorpsbesturen die soms volledig katholiek waren en dientengevolge niet van zins waren mee te werken.

Daarnaast had de overheid nog een zwaarwegend motief om katholieken niet teveel in de weg te leggen: geldelijk gewin. Religieuze vrijheid was te koop. Tegen betaling van zogenaamd ‘recognitiegeld’ aan de lokale schout konden katholieke gemeenschappen maatregelen tegen hun samenkomsten en ceremoniën afkopen. Over de hoogte van het bedrag werd van tevoren onderhandeld met de schout, en de betaling vond vervolgens minstens één keer, soms meerdere keren per jaar plaats. De schout kneep in ruil hiervoor een oogje dicht voor de katholieke praktijken. Vooral in Holland vierde de corruptie hoogtij, tot grote ergernis van de gereformeerden die hiertegen niets anders konden doen dan hun ongenoegen kenbaar te maken. Ondanks de recognitiegelden die de katholieken betaalden kregen zij regelmatig boetes opgelegd voor het ontduiken van de plakkaaten. Deze situatie legde een zware financiële last op de schouders van de katholieke gemeenschappen.⁵⁰

Bovenstaande laat zien dat de antikatholieke houding van de Republiek niet zo eenduidig was als men op basis van de vele verbodsbepalingen zou mogen verwachten. De situatie op papier stond ver af van de alledaagse praktijk. Van Deursen concludeert dat ‘de overheid weliswaar tegen de katholieke kerk gekant was, maar dat die tegenwerking geen buitengewone resultaten afwierp. De plakkaaten maakten de uitoefening van de katholieke

⁴⁹ Ibidem, 108.; Israel, *Dutch Republic*, 640.; Schöffner, ‘Republiek’, 212.

⁵⁰ Christine Kooi, ‘Paying off the sheriff: strategies of Catholic toleration in Golden Age Holland’ in: Ronnie Po-Chia Hsia en Henk F.K. van Nierop (eds), *Calvinism and religious toleration in the Dutch Golden Age* (Cambridge 2002) 91-92.

religie wat kostbaarder, en voor de geestelijkheid betekenden ze reëel ongemak en persoonlijk risico. Een werkelijk beletsel vormden ze niet.⁵¹ Wel kan gesteld worden dat katholieken in een tweederangs positie verkeerden en overgeleverd waren aan het getij in de politiek.⁵² Telkens wanneer er bijvoorbeeld een nieuwe schout aantrad, moest opnieuw onderhandeld worden over de hoogte van het recognitiegeld. Daarbij moest men maar afwachten of de nieuwe bestuurder de katholieke gemeenschap gunstig gezind was, of dat men overgeleverd was aan de willekeur van een bestuurder die graag zijn zakken vulde. Katholieken zagen zichzelf dan ook niet als begunstigden van tolerantie. Het beleid zoals dat in de Republiek gevoerd werd, bracht daarvoor teveel onzekerheid, teveel financiële last en te weinig eervolle strijd (voor heroïsch martelaarschap was geen plaats, alles werd met geld en patronage geregeld) met zich mee. Tegelijkertijd bood het inconsistente tolerantiebeleid katholieken ook kansen om de deur voor hun geloof verder te openen en een eigen ‘ondergrondse kerk’ te creëren. Maar zekerheid wat betreft tolerantie was er niet. ‘It was a process rather than a condition,’⁵³ waarbij zowel de overheid als de katholieken zich voortdurend aan moesten passen aan veranderingen op lokaal, nationaal en zelfs internationaal niveau.

1.2.5 Protestantse dissenters

Een tweede groep gelovigen waartegen de gereformeerde kerk te strijden had, was het grote aantal protestantse dissenters binnen de Republiek. Tot de protestantse dissenters worden onder andere de wederdopers (mennonieten), de lutheranen en de arminianen gerekend. De concurrentie die de gereformeerde kerk van deze stromingen binnen het protestantisme te duchten had, was enerzijds minder dan van katholieken, anderzijds juist meer. Qua aantal viel hun aanwezigheid vergeleken met de katholieken in het niet. Ook qua organisatie had de publieke kerk minder van hen te duchten, omdat het geïsoleerde groeperingen betrof die niet samenwerkten om zoveel mogelijk aanhangers te winnen. De concurrentie lag meer op het inhoudelijke vlak; de protestantse dissentergroepen waren voortgekomen uit de Reformatie en stonden in theologisch opzicht redelijk dicht bij de leer van de gereformeerde kerk.

Een belangrijke groep dissenters vormden de wederdopers (ook wel dopersen, doopsgezinden, menisten, anabaptisten of mennonieten genoemd). In de Republiek was anabaptisme officieel verboden. In werkelijkheid konden wederdopers echter, net als katholieken, hun geloof in de privésfeer blijven uitoefenen. De overheden waren wel voortdurend argwanend ten opzichte van de doperse beweging, maar in feite hadden zij weinig reden tot zorgen. ‘Tussen de voorrechten van de gereformeerde en de rijke tradities van de katholieke kerk bleef ze bekneld als een curieuze, voor de grote kerkgenootschappen ongevaarlijke variëteit.’⁵⁴ De dopersen wilden vooral geen moeilijkheden met de overheid en hielden zich het liefst verre van problemen. Zij lieten zich graag voorstaan op goed

⁵¹ Van Deursen, *Mensen*, 328.

⁵² Christine Kooi, ‘Paying off the sheriff’, 88.

⁵³ *Ibidem*, 88, 92-93, 101.

⁵⁴ Van Deursen, *Mensen*, 351.

burgerschap en reageerden daarom vaak nogal gedwee op tegen hen gerichte maatregelen.⁵⁵ Voor dopersen golden in grote lijnen dezelfde restricties als voor katholieken. Hun samenkomsten moesten buiten de openbaarheid plaatsvinden, zij mochten geen openbare ambten vervullen, zij mochten hun gemeenten niet in aantal uitbreiden, en hun kerkelijke huwelijken werden door de overheid niet erkend. Een belangrijk verschil met de katholieken was dat doopsgezinden wél wacht mochten en moesten lopen in de burgermilities, omdat zij er niet van verdacht werden banden te onderhouden met buitenlandse overheden.⁵⁶

Bij de wederdopers deed zich een merkwaardig verschijnsel voor. Katholieken waren er ontstemd over dat zij niet als volwaardige burgers behandeld werden en bijvoorbeeld geen openbare bestuursfuncties mochten bekleden. Wederdopers waren er juist helemaal niet rouwig om dat zij van bepaalde zaken uitgesloten werden. Vanwege hun ideaal zich zo veel mogelijk afzijdig te houden van de wereld om hen heen, wilden zij helemaal niet meedoen aan het openbare bestuursleven. Dat er in sommige plaatsen toch doopsgezinden in stadsbesturen zaten, was omdat zij zich vanwege hun grote aantal in sommige steden niet konden onttrekken aan bestuursfuncties.⁵⁷ Vanwege hun afkeer van het dragen van wapens, wilden doopsgezinden ook niet deelnemen aan burgermilities. Hierin werden zij door de overheid op sommige plaatsen tegemoet gekomen. Tolerantie bleek echter een prijs te hebben: er moest een bepaalde tegemoetkoming betaald worden.

Ook bij de doopsgezinden weerhield de afkeer van gewetensdwang de overheid van strenge maatregelen. Meermaals beschermde de overheid de dopersen tegen de publieke kerk: in 1647 werd predikanten in Zeeland zelfs door de gewestelijke overheid opgedragen te stoppen met het verstoren van menistenbijeenkomsten.⁵⁸ Voor doopsgezinden hield religieuze tolerantie, naast de vrijheid hun geloof te belijden in de privésfeer, dus ook de vrijheid in om zo min mogelijk aan het openbare leven deel te hebben. De wederdopers maakten in zekere zin gebruik van een omgekeerde vorm van tolerantie: zij wilden niet de mogelijkheid om volledig burger te zijn, maar juist de mogelijkheid om dat niet te zijn. Hun houding stond in scherp contrast tot die van de katholieken, die juist graag volledig deel wilden hebben aan de samenleving, maar dat niet mochten.

De lutherse gemeenten in de Republiek waren eveneens een product van de Reformatie. Voor lutheranen golden dezelfde restricties als voor alle andere dissenters: zij mochten alleen in de privésfeer hun geloof belijden. Lutherse gemeenten, veelal gevormd door Antwerpse en Duitse immigranten, kwamen maar in enkele steden voor. Zij werden door overheidsdruk klein gehouden tot aan 1600 en waren achtergebleven in groei. Er kwamen weinig nieuwe lutheranen bij, en de kerk verloor daarbij haar Nederlandstalige karakter.

⁵⁵ W.H. Kuipers, 'In de wereld, maar niet van de wereld. De wisselwerking tussen de doopsgezinden en de hen omringende wereld.' in: Simon Groenveld, J.P. Jacobszoon en S.L. Verheus (eds), *Wederdopers, menisten doopsgezinden in Nederland, 1530-1980* (Zutphen 1981) 219-221.

⁵⁶ Van Gelder, *Getemperde vrijheid*, 92, 106.

⁵⁷ Kuipers, 'In de wereld', 221.

⁵⁸ Van Gelder, *Getemperde vrijheid*, 94, 100.

Zeker na de eeuwwisseling werd het daarom een ‘outsiders kerk’.⁵⁹ De publieke kerk kwam tegen lutherse praktijken in het verweer, maar de bestrijding was minder fel dan van anabaptisme. De overheid was de lutheranen in de loop van de zeventiende eeuw over het algemeen gunstig gezind en deed vrijwel niets met de klachten en eisen van de gereformeerde predikanten die hun zichtbaarheid in de samenleving wilden minimaliseren. Hun religieuze vrijheden werden daarmee, net als die van andere dissenters, steeds groter.

In tegenstelling tot de wederdopers en lutheranen waren de remonstranten niet direct voortgekomen uit de Reformatie. In dit geval moest de gereformeerde kerk een stroming bestrijden die in haar eigen midden ontstaan was. De strijd die de predikanten met de remonstranten voerden was waarschijnlijk het kortst, maar ook het hevigst. Toen hun ideeën na 1619 niet meer getolereerd werden binnen de kerk, richtten de remonstranten hun eigen kerkgenootschap op. Zij waren niet langer de gereformeerde kerk toegedaan, en konden niet langer op de steun van de overheid rekenen. Maar met hun afscheiding van de publieke kerk waren remonstranten niet ineens al hun politieke invloed kwijt. Daarvoor waren zij te talrijk en te verweven met de politiek op alle niveaus.

Daarnaast was er nog een religieus element dat het remonstrantisme gevaarlijk maakte. Dat was het vermogen van de remonstranten om andere dissentergroepen voor zich te winnen. Eén van de grote geschilpunten tussen contraremonstranten en remonstranten was de mate van tolerantie, waarbij de remonstranten gepleit hadden voor meer verdraagzaamheid ten opzichte van andersdenkenden. In steden waar remonstranten de dienst uitmaakten, heerste dan ook een toleranter klimaat ten opzichte van andere dissentergroepen dan in contraremonstrantse steden. Velen die niet contraremonstrants waren, hadden daarom sympathie voor het remonstrantisme. Zelfs katholieken steunden de remonstranten en werkten met hen samen.⁶⁰

Direct na de Synode van Dordrecht verboden de Staten-Generaal remonstrantse bijeenkomsten, ook in de privésfeer. Dat vele regenten niet meewerkten aan de uitvoering van dit plakkaat, zal vanwege hun afkeer van geloofsvervolging geen verbazing wekken. Al snel keerden verbannen predikanten terug uit het buitenland en werden weer volop bijeenkomsten gehouden. Vanwege tegenwerking van plaatselijke bestuurders en van de bevolking hadden de verbodsbepalingen nauwelijks effect; zij leidden alleen tot grote onrust in de Republiek. Het remonstrantisme bleef officieel verboden, maar werd in de praktijk vanaf de jaren 1630 getolereerd.

1.2.6 De joodse gemeenschap

De positie van de joden in de Republiek was enigszins anders dan die van katholieken en protestantse dissenters. Hun geloof en levenswijze weken af van die van de christelijke kerken en stromingen. In alle Europese landen hadden joden een uitzonderingspositie in de samenleving, zo ook in de Republiek. Toch werden zij hier niet meer achtergesteld dan andere

⁵⁹ Israel, *Dutch Republic*, 375.

⁶⁰ Van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen*, 273, 342-344.

niet-gereformeerden, en konden zij in grote lijnen rekenen op dezelfde mate van tolerantie als de christelijke stromingen.

Wat hield de beperkte tolerantie voor joden in de Republiek in? Een van de meest in het oog springende beperkingen die joden opgelegd kregen was dat zij in de meeste steden geen burgerschap konden krijgen. Dit was niet zozeer een religieuze beperkende maatregel, hij had vooral economische motieven. Wie geen poorter was, kon geen lid worden van een gilde, en dus alleen de vrije beroepen uitoefenen. Voorbeelden hiervan zijn de diamantslijperij, de tabaksbewerking en de zijdeweaverij.⁶¹ Slechts een paar gilden lieten joden in beperkte getalen toe, waaronder het makelaars- en apothekersgilde. Joden konden hierdoor maar beperkt deelnemen aan het economische en sociale leven in de steden, en bleven gescheiden van de rest van de gemeenschap. De concurrentie voor de Nederlandse ondernemers werd hierdoor beperkt. In de Amsterdamse groothandel echter waren joden van groot belang geworden, en werd hun weinig in de weg gelegd. Zeker in de internationale handel wisten zij zich in de loop der zeventiende eeuw steeds meer onmisbaar te maken. De maatregelen die hen van een groot deel van het economische leven uitsloten, konden dan ook niet voorkomen dat de Portugese joden in de Republiek rond 1650 een aanzienlijke positie innamen.⁶²

Naast het economische motief voor de uitsluiting van joden was er tevens een religieus motief. De overheden wilden koste wat kost voorkomen dat de joodse gemeenschap zich met de christelijke zou vermengen, of het christelijke geloof op enige wijze schade toe zou brengen. In Amsterdam, waar het aantal joden het grootst was, werden in 1616 maatregelen afgekondigd die hiervan blijk gaven. Zo mochten joden geen gesproken of geschreven aanvallen op het christendom uitvoeren, geen pogingen ondernemen christenen te bekeren en geen seksuele omgang hebben met christelijke vrouwen, getrouwd of ongetrouwd. Ook werd hun nog eens uitdrukkelijk verboden een synagoge te bouwen.⁶³

Verder golden voor joden vrijwel dezelfde beperkingen als voor katholieken en dissenters. Zij mochten hun godsdienst niet publiekelijk belijden (hoewel joden in Amsterdam op den duur toegestaan werd hun eigen synagogen te bouwen), en moesten de calvinistische autoriteiten respecteren als hoogste gezag betreffende rechtspraak. Toch is de houding van de overheid ten opzichte van joden opvallend tolerant te noemen, zeker in Holland. Tussen 1604 en 1612 kregen joodse gemeenschappen in verschillende Hollandse steden van het stadsbestuur toestemming een synagoge te bouwen. Hoewel de bouw iedere keer niet door ging vanwege sterke gereformeerde oppositie die de stadsbesturen op hun besluit deed

⁶¹ H. Brugmans, 'De houding van Staat en Kerk ten opzichte van de Joden. Hun betrekkingen tot de overige bevolking,' in: H. Brugmans en A. Frank (eds), *Geschiedenis der Joden in Nederland* (Amsterdam 1940) 619.

⁶² J.G. van Dillen, 'De economische positie en betekenis der Joden in de Republiek en in de Nederlandse koloniale wereld' in: H. Brugmans en A. Frank (eds), *Geschiedenis der Joden in Nederland* (Amsterdam 1940) 570, 576-577.

⁶³ Arend H. Huussen, 'The legal position of the Jews in the Dutch Republic c. 1590-1796' in: Jonathan I. Israel en Reinier Salverda (eds), *Dutch Jewry. Its history and secular culture* (Leiden 2002) 33, 35.

terugkomen,⁶⁴ geeft dit wel aan dat overheden de joden gunstig gezind waren in deze jaren van grote religieuze en politieke onrust. Andere zaken gaven hier mede blijk van. Joden hadden moeite met de gebruikelijke inzegening van huwelijken in de Republiek. Op hun eigen verzoek werd hun door het Amsterdamse stadsbestuur toegestaan hun huwelijken op de eigen manier te sluiten, mits deze op het stadhuis geregistreerd werden. Joden kregen in Amsterdam al in 1614 hun eigen begraafplaats. Toen het religieuze klimaat in de Republiek vrijer werd in de decennia na 1630, profiteerden ook de joden hiervan. Zij mochten hier en daar eigen synagogen bouwen, en kregen zelfs toestemming rabbijnseminaria op te richten.⁶⁵

De houding van de gereformeerde kerk ten opzichte van de joden was een stuk minder tolerant dan die van de overheid. Zij protesteerde veelvuldig tegen al te openbare uitingen van joods geloof. Zo verzette zij zich hevig tegen de bouw van synagogen.⁶⁶ Het volk reageerde meestal gematigd op de aanwezigheid van joden in hun midden. Joden woonden in de meeste steden vrijwillig in enkele straten of in een getto bij elkaar en vermengden zich niet echt met de overige inwoners. Volkse protesten en vooroordelen tegen joden waren er veel, maar deze hadden meestal economische motieven. Ook volks geweld tegen joden had meestal geen religieus motief.⁶⁷ Nederlanders stonden vaak wantrouwend en achterdochtig tegenover joden en hun praktijken, maar er was in de Republiek geen sprake van jodenvervolging, zoals in vele andere landen het geval was. De houding van de overheid, de kerk en het volk ten opzichte van joden vat Brugmans als volgt samen: '(..) van de overheid, welwillend en verdraagzaam; van de kerk, afkeurend en onverdraagzaam; van de bevolking, gematigd en onverschillig.'⁶⁸

1.3 De religieuze motieven van de bewindhebbers

Over de religieuze motieven van de bewindhebbers van de WIC hebben verscheidene historici zich uitgelaten. Charles Boxer, bijvoorbeeld, stelt in zijn standaardwerk over Nederlands-Brazilië dat de WIC 'in wezen een schepping was van de militante calvinistische of contra-remonstrantse partij'.⁶⁹ Het werk van Boxer stamt echter alweer uit 1957. De laatste decennia is er nauwelijks meer iets nieuws geschreven over het religieuze karakter van de Compagnie, althans niet specifiek over de gezindheid van de bewindhebbers die in de Republiek de touwtjes in handen hadden, en welke invloed dat had op het verloop van de WIC.

⁶⁴ Israel, *Dutch Republic*, 376-377.

⁶⁵ Brugmans, 'Houding Staat en Kerk', 624, 633.; Huussen, 'Legal position', 34, 36-37.

⁶⁶ Brugmans, 'Houding Staat en Kerk', 633, 637.

⁶⁷ J.S. da Silva Rosa, 'Over de Verhouding tusschen Joden en niet-Joden in de Republiek der Vereenigde Nederlanden gedurende de 17^e en 18^e eeuw', overdruk uit *Nieuw Israelietisch Weekblad* 58 (1922) 10.

⁶⁸ Brugmans,, 642.

⁶⁹ Boxer, *Nederlanders*, 151.

De meeste literatuur over de religieuze achtergrond van het bestuur van de Compagnie stamt uit de jaren '60, toen een korte polemiek plaatsvond tussen W.J. van Hoboken en J.G. van Dillen.⁷⁰ Dezen zetten uiteen welke religieuze achtergrond en welke motieven de oprichters en bestuurders van de WIC volgens hen zouden hebben gehad en welke rol deze achtergrond en motieven gespeeld zouden hebben bij het verloop van de onderneming tot ongeveer 1645. De rode draad in de woordenwisseling is de grote rol die Van Hoboken de religieuze gezindheid van de bewindhebbers op het verloop van de WIC toedicht. In een artikel uit 1997 stelt Willem Frijhoff dat de discussie tussen deze historici inmiddels als verouderd moet worden beschouwd. Maar alvorens zijn visie weer te geven, zal ik eerst samenvatten wat Van Hoboken en Van Dillen over het thema geschreven hebben.

Volgens Van Hoboken was de WIC een bolwerk van contraremonstrantisme. Hij wijst op de belangrijke rol die de streng calvinistische immigranten uit de zuidelijke Nederlanden speelden bij de totstandkoming en in het bestuur van de WIC. Hij licht dit toe aan de hand van de bewindhebbers van de Kamer Amsterdam. In de beginjaren hadden de contraremonstranten, waaronder vele immigranten uit de zuidelijke Nederlanden, daarin een overwicht. Aangezien Holland, en daarbinnen Amsterdam, het meest te zeggen had binnen de Compagnie, waren de contraremonstrantse partij en de WIC twee kanten van dezelfde medaille. In de jaren 1630 verdween dit overwicht, grotendeels vanwege de nieuwe libertijnse wind die in het stadsbestuur van Amsterdam was gaan waaien. Amsterdam, dat meer belang had bij vrijhandel dan bij het handelsmonopolie van de WIC, steunde de Compagnie niet meer door dik en dun. Van Hoboken wijt dit aan de aloude tegenstellingen in het Amsterdamse stadsbestuur tussen Hollanders en Zuid-Nederlandse immigranten. Politieke factoren en motieven, onder andere bepaald door religieuze tegenstellingen tussen contraremonstranten en libertijnen, waren volgens hem de belangrijkste leidraad voor de ontwikkeling van de WIC.

Van Dillen is een iets andere mening toegedaan. Voor wat betreft de beginperiode van de WIC geeft hij Van Hoboken gelijk: de Compagnie was toen min of meer een contraremonstrants 'bolwerk'. Maar vanaf de jaren 1630 en 1640 nam de religieuze strijd in hevigheid af en werd de koers van de WIC nauwelijks nog door religieuze tegenstellingen of door de tegenstelling tussen Hollanders en Zuid-Nederlanders bepaald. Deels kwam dit doordat de tweede generatie Zuid-Nederlanders zich veel meer met de Hollanders vermengde, en ook hun belangen steeds minder afweken van die van de Hollanders. De belangrijkste reden was echter, volgens Van Dillen, dat religieuze tegenstellingen helemaal niet zo'n prominente rol meer speelden binnen het WIC-bestuur als Van Hoboken het doet voorkomen. Hij vindt diens voorstelling van zaken dan ook te eenzijdig, en verlegt het accent naar de economische drijfveren van de WIC-bestuurders, die hij 'typische geldwolven' noemt. Hun belangstelling voor religieuze zaken kwam alleen tot uitdrukking in het uitzenden van goed

⁷⁰ W.J. van Hoboken, 'The Dutch West India Company; the political background of its rise and decline', in: J.S. Bromley en E.H. Kossmann (eds), *Britain and the Netherlands. Papers delivered to the Oxford-Netherlands Historical Conference 1959* (Londen 1960).; J.G. van Dillen, 'De West-Indische Compagnie, het calvinisme en de politiek', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 74 (1961) 145-171.; J.G. van Dillen en W.J. van Hoboken, 'Een wederwoord inzake de Westindische Compagnie', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 75 (1962) 49-56.

gereformeerde predikanten naar de koloniën, en hun weerzin tegen de aldaar heersende religieuze tolerantie. De afnemende steun van Amsterdam wijt hij aan de omstandigheden, niet aan religieuze tegenstellingen. Amsterdam was niet blij met de zich voortslepende strijd in Brazilië die alsmaar meer geld kostte. Maar vooral het handelsmonopolie van de WIC was Amsterdam een doorn in het oog. Het gevolg was dat Amsterdam de Compagnie niet meer zag zitten en steeds minder bereid was deze te steunen: het WIC-monopolie werd op een gegeven moment een ‘beletsel’ voor de verdere bloei van Amsterdam. Voor Zeeland daarentegen was en bleef de Compagnie van vitaal economisch belang. Van Dillens conclusie is dan ook dat voornamelijk de ‘fundamentele economische belangentegenstelling tussen Holland – in ’t bijzonder Amsterdam – en Zeeland’ de politieke strijd binnen de WIC bepaalde.

Uiteindelijk blijkt dat het tussen deze twee auteurs slechts om nuanceverschillen gaat, en komen zij in een gezamenlijk slotartikel tot iets wat op een synthese lijkt. De mate waarin religieuze overtuigingen invloed hadden op de koers van de WIC blijft echter een geschilpunt tussen de twee historici. Van Hoboken dicht vooral de politieke factoren, die zijns inzien deels bepaald werden door religieuze tegenstellingen, een grote rol toe. Van Dillen vindt dat Van Hoboken daarvoor geen overtuigend bewijs levert, en meent dat de economische omstandigheden en de belangentegenstellingen tussen een aantal gewesten ‘van beslissende betekenis’ geweest zijn.

De synthese bestaat hierin dat beide auteurs de bestuurders van de WIC als ‘keiharde zakenlieden’ beschouwen en beiden niet geloven in het calvinistische karakter van de Compagnie. Ook Van Hoboken erkent dat zakelijke belangen boven religieuze belangen gingen. Van Dillen benadrukt nog eens dat niet alle Zuid-Nederlandse immigranten die in het bestuur van de WIC zaten zomaar tot de contraremonstrantse partij mogen worden gerekend. Dit betekent dat, ook al hadden deze immigranten aanzienlijke invloed binnen de WIC, zij niet een streng gereformeerd blok vormden dat de koers van de Compagnie bepaalde. De gemeenschappelijke honger naar geldelijk gewin bleek voortdurend sterker te zijn dan religieuze meningsverschillen.

In zijn artikel ‘The West India Company and the Reformed Church: neglect or concern?’, dat zich overigens op Nieuw-Nederland concentreert, gooit Willem Frijhoff het over een andere boeg. Naar Frijhoffs mening mogen commerciële belangen niet tegenover religieuze belangen gezet worden. De standpunten van Van Hoboken en Van Dillen vindt hij dan ook achterhaald. In de zeventiende eeuw waren handel en religie ‘two equally necessary dimensions of the same reality which had to be articulated together’.⁷¹ Predikanten, uitgezonden door de Compagnie, beschermden de sociale waarden in de koloniën, waardoor de handel kon bloeien. Er was geen tegenstelling tussen economische en religieuze belangen, eerder een wisselwerking. Christelijke motieven konden economische zaken vooruithelpen, en economische voorspoed was tot eer en glorie van God. Frijhoff stelt een nieuwe invalshoek voor:

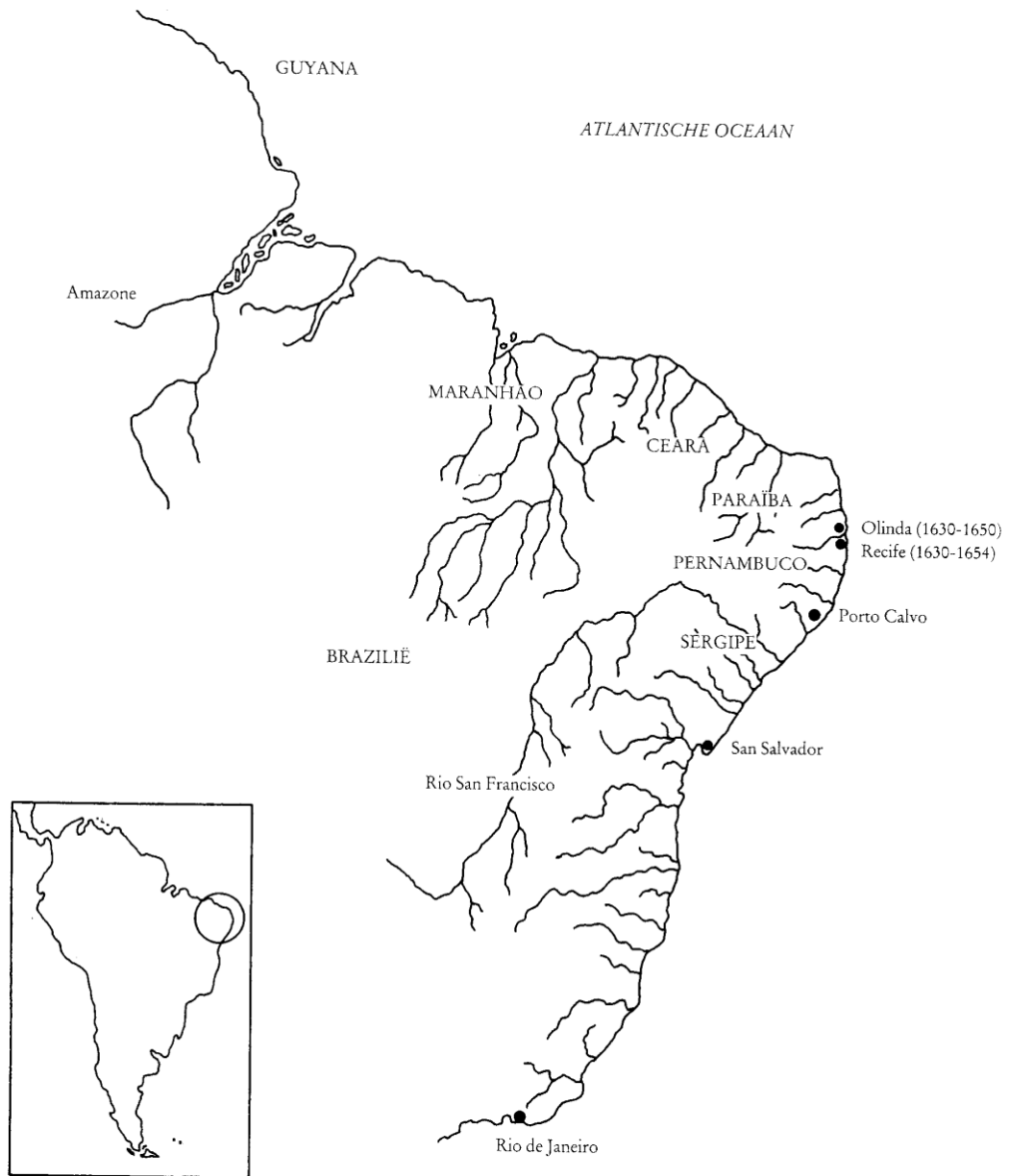
⁷¹ Willem Frijhoff, ‘The West India Company and the Reformed Church: Neglect or Concern?’, *De Halve Maen* 70 (1997) 60.

‘The question is no longer to determine whether the West India Company pursued a political, economic, or religious aim but how these different objectives interlocked, in what way a public motive could conceal other motives, and how the different aims legitimated and stimulated each other.’

Tot slot benadrukt Frijhoff nog het belang van religie voor de WIC; van verwaarlozing van religieuze zaken, zoals sommige historici beweren, was volgens hem geen sprake. Tevens erkent hij dat er nog veel onderzoek gedaan moet worden naar de exacte verhouding tussen religie en handel in zowel de handels- als denkwijze van de afzonderlijke bewindhebbers.⁷² De vraag is of zo'n diepgaand onderzoek werkelijk nodig is om erachter te komen wat het gevoerde religieuze beleid in de koloniën was en waarom de bewindhebbers daarvoor kozen. Uit alle beschikbare bronnen over de dagelijkse praktijk in Nederlands-Brazilië en Nieuw-Nederland valt namelijk eveneens een totaalbeeld te destilleren van het religieuze beleid dat de WIC voerde en wordt tevens veel duidelijk over haar motieven. In de volgende twee delen zal duidelijk worden dat Frijhoffs visie - er was een constant samenspel tussen politieke, economische en religieuze factoren dat het beleid bepaalde - het dichtst bij mijn bevindingen ligt.

⁷² Ibidem, 64-65, 68.

Deel 2
Nederlands-Brazilië

Kaart 1 Nederlands-Brazilië

(bron: Den Heijer, *Geschiedenis*, 42)

Deel 2 – Nederlands-Brazilië

2.1 Het Nederlandse koloniale bestuur in Brazilië

2.1.1 De verovering van noordoost Brazilië (1624-1630)

Tijdens het Bestand was de omvang van de Nederlandse handel met Brazilië flink toegenomen, zodat men in de Republiek nu goed wist welke rijkdommen er in dit gebied te halen waren. Ook hadden de Nederlandse kooplieden het grootste deel van het goederenverkeer tussen Brazilië en Europa weten te veroveren. Zelf het bestuur van dit gebied overnemen, zodat de Portugezen helemaal gepasseerd zouden worden, was een logische stap. De argumenten voor de keuze voor Brazilië waren evident. Brazilië was een Portugese kolonie. De Portugezen waren niet blij met hun Spaanse overheerser, en bovendien militair zwakker dan de Spanjaarden. Daarnaast waren veel van de Portugese kolonisten *converso*'s (tot het katholicisme bekeerde joden), waarvan verwacht werd dat zij blij zouden zijn met de komst van de Nederlanders. Ook werd verwacht dat de neger-slaven tegen hun Portugese meesters in opstand zouden komen. Maar misschien nog wel de belangrijkste reden was het vooruitzicht de zeer winstgevende suikerindustrie van Brazilië in handen te krijgen.⁷³ Besloten werd een aanval op Bahía (ook wel Salvador genaamd) te ondernemen.

Bahía was de hoofdstad van Portugees-Brazilië en daarom belangrijk om in bezit te krijgen wilde men heel de Portugese kolonie kunnen veroveren. Op 8 mei 1624 bereikte de Nederlandse vloot de Allerheiligenbaai, waaraan Bahía gelegen was. Men was in Bahía tijdig gewaarschuwd voor een mogelijke Nederlandse aanval, maar had dit bericht met scepsis ontvangen. De paniek was dan ook groot toen de Nederlandse vloot plots voor de stad lag. De bevolking vluchtte de stad uit, wat leidde tot een gemakkelijke inname door de Nederlanders. In Spanje en Portugal sloeg het bericht van de inname van Bahía in als een bom. Er werd meteen begonnen met de uitrusting van een grote hulpvloot, die eind maart in Brazilië arriveerde. Na een maand moesten de Nederlanders zich overgeven en was Bahía weer verloren. Ondanks een imagobeschadiging en het geldgebrek dat deze mislukte aanval tot gevolg had, lukte het de WIC met de opbrengst van de door Piet Heyn gekaapte zilvertvloot om een tweede aanval op Brazilië op te zetten. Dit keer werd gekozen voor het noordoostelijk gelegen district Pernambuco. Hier bevond zich een groot deel van de suikerindustrie en was de verdediging bovendien zwakker. In 1630 kwam een nieuwe Nederlandse vloot voor de kust van Pernambuco aan. Binnen twee weken werden Recife en het nabijgelegen Olinda veroverd. Recife werd gedurende de jaren van Nederlands bestuur de hoofdstad van deze nieuwe kolonie.

De verovering van Recife betekende echter niet dat heel noordoost-Brazilië nu in Nederlandse handen was, of dat er snel een Nederlands koloniaal bestuur gevormd kon worden en dat er met handeldrijven begonnen kon worden. De gevluchte inwoners van Recife en Olinda hadden de waardevolle handelswaar en pakhuizen in hun stad verwoest, om vervolgens vanuit een moerasgebied in de buurt een guerrillastrijd te organiseren tegen de binnendringers. De Hollanders zaten opgesloten in deze steden en konden geen kant op.

⁷³ Boxer, *Nederlanders*, 18, 26-27, 32-33.

Alleen de zee was nog open. De hulp kwam uiteindelijk ook vanuit de zee. Zowel de Republiek als Spanje bracht als reactie op het nieuws van de ontwikkelingen een grote hulpvloot bijeen om haar landgenoten in Brazilië te ondersteunen. Pas in april 1632, na een langdurige uitputtingsoorlog, werd Recife ontzet en kon de geleidelijke machtsuitbreiding van Nederland in Brazilië beginnen.⁷⁴

2.1.2 *De beginjaren van het Nederlandse koloniale bestuur (1630-1636)*

In maart 1630 was reeds een bestuur voor Olinda en Recife ingesteld, de Politieke Raad. Dit bestuur bestond uit een aantal burgerlijke commissarissen, en de hoogste militaire officier in de kolonie, die de titel Gouverneur kreeg.⁷⁵ Geleidelijk werden steeds meer gebieden door de Nederlanders op de Portugezen veroverd. Het Portugese guerrillaverzet hield echter niet op. De Nederlanders probeerden het verzet van de *moradores* (de Portugese kolonisten) te breken door hun beloften van economische voordelen en persoonlijke godsdienstvrijheid te doen in ruil voor staking van de strijd. Vele *moradores* grepen dit aanbod met beide handen aan, maar de hardnekkige kern weigerde het verzet op te geven, evenals het Portugese bestuur in Bahía. In 1635 leek het de WIC eindelijk voor de wind te gaan. De belangrijkste suikerproducerende gebieden waren in Nederlandse handen terechtgekomen en het verzet leek gebroken. Spanje had ondertussen echter niet stilgezeten en een oorlogsvloot op de been gebracht die eind 1635 bij Recife aankwam. Via land werd opnieuw een guerrillaoffensief ingezet.⁷⁶

Dit nieuwe Portugese offensief was zeer effectief. Het liet opnieuw zien dat de Nederlanders zich in de rimboe nog steeds niet konden meten met de Portugezen, die beter bestand waren tegen het klimaat in de tropen en meer waardevolle informatie kregen van de *moradores* dan de Nederlanders. De Nederlandse kolonel Arciszewski beseftte dat de enige manier om de Portugese guerrillastrijders uit het Nederlandse gebied naar het zuiden te verdrijven het ondernemen van een grote veldtocht was. Hij drong hier bij de Politieke Raad op aan, maar deze kwam telkens met uitvluchten om dit plan niet te hoeven uitvoeren. Het grootste probleem was de verdeeldheid binnen de Politieke Raad; er werd veel vergaderd, maar weinig bereikt. Ondertussen zorgde de voortdurende strijd ervoor dat het geld in rap tempo opraakte. Daarnaast waren steeds meer suikerplantages door de strijd vernield, met als gevolg dat er steeds minder geld binnenkwam. Bij de Heren Negentien groeide het besef dat er snel een krachtig leider nodig was om een einde te maken aan de geldverslindende strijd en het slappe bestuur in de kolonie. Hun keus viel op Johan Maurits, Graaf van Nassau-Siegen.⁷⁷

2.1.3 *Nederlands-Brazilië onder Johan Maurits (1637-1644)*

Johan Maurits van Nassau-Siegen, geboren in 1604 op Slot Dillenburg nabij Kleef, had reeds voor zijn vertrek naar Brazilië een gedegen militaire carrière in staatse dienst opgebouwd. De

⁷⁴ Den Heijer, *Geschiedenis*, 38-41.

⁷⁵ Boxer, *Nederlanders*, 65.

⁷⁶ Den Heijer, 41, 43.

⁷⁷ Boxer, *Nederlanders*, 81-83.

Heren Negentien waren voor het bestuur van Brazilië niet op zoek naar een militair talent op zich. De WIC had genoeg goede bevelhebbers in de kolonie in dienst gehad, zoals Arciszewski en Von Schoppe. Maar geen van deze mannen had voldoende overwicht gehad om burgerlijke bestuursfuncties met hun militaire functies te verenigen. Johan Maurits had zowel militaire als bestuurskundige kwaliteiten plus een hoge afkomst en was daarom de aangewezen man om orde op zaken te stellen in Brazilië.⁷⁸ De opdracht die hij meekreeg was het handhaven van orde en gezag, het beschermen van de ware godsdienst, het bestrijden van misbruiken en ontucht, het regelen van rechten en plichten van burgers en het bouwen van vestingen.⁷⁹ Dit alles moest ervoor zorgen dat de kolonie weer winstgevend zou worden. Op 23 januari 1637 zette hij voet aan wal in Recife en kon zijn taak als Gouverneur-, Kapitein-, en Admiraal Generaal van Nederlands-Brazilië beginnen.⁸⁰

Militaire gebeurtenissen

Nog geen twee weken nadat hij in Brazilië aangekomen was, ondernam Johan Maurits een succesvolle militaire expeditie om de Portugese guerrilla's naar het zuiden terug te dringen. Hij begreep dat het voor het voortbestaan van de kolonie van cruciaal belang was dat de machtsbasis van de Portugezen in het zuiden zou verdwijnen. In 1638 deed hij daarom een poging Bahía in te nemen, die echter mislukte. De strijd, te land en ter zee, ging hierna gewoon door. Beide partijen wachtten in de jaren die volgden steeds met smart op hulpvloten vanuit het moederland, die zowel vanwege de bevoorrading als de nodige versterkingen die zij meebrachten zeer belangrijk waren voor het verloop van de strijd. Beide partijen misten door de geringe hulp uit het moederland echter de kracht om de vijand in een beslissend treffen te verslaan. De guerrillaoorlog bleef zich voortslepen, en, zoals in de jaren daarvoor al zo vaak gebeurd was, ontstond ook nu weer een patstelling.⁸¹ Dit duurde voort totdat zowel het Portugese als Nederlandse bestuur tot het besef kwam dat elkaars suikerplantages verwoesten niemand vooruithielp; de economie werd totaal ontwricht. Daarom werd in oktober 1640 overeengekomen dat men voortaan tot een 'meer beschaafde wijze van oorlogvoeren' over zou gaan. Het belangrijkste motief was het redden van de winstgevende suikerindustrie.⁸²

De strijd om Brazilië kreeg plotseling een ander karakter toen Portugal zich na een opstand in december 1640 na 60 jaren overheersing losmaakte van Spanje. Juist tijdens de onderhandelingen over een 'humanere oorlogvoering' bereikte het bericht van deze Portugese onafhankelijkheid Brazilië. Portugal had nu bondgenootschappen nodig om haar

⁷⁸ P.J. Bouman, *Johan Maurits van Nassau. De Braziliaan* (Utrecht 1947) 23.

⁷⁹ H.S. van der Straaten, *Maurits de Braziliaan. Het levensverhaal van Johan Maurits van Nassau-Siegen, stichter van het Mauritshuis, gouverneur-generaal van Nederlands Brazilië, stadhouder van Kleef 1604-1679* (Amsterdam 1998) 21-22.

⁸⁰ Boxer, *Nederlanders*, 92.

⁸¹ N.P. Macdonald, *The making of Brazil. Portuguese roots, 1500-1822* (Lewes, Sussex 1996) 216-217.

⁸² Boxer, *Nederlanders*, 122-123,125.

onafhankelijke positie tegenover Spanje te kunnen handhaven, en besloot een tienjarig bestandsverdrag te tekenen met de Republiek. Het verdrag werd op 12 juni 1641 in Europa gesloten en werd daar onmiddellijk van kracht, maar werd opzettelijk pas ruim een jaar later voor de koloniën bekrachtigd. Johan Maurits kreeg de opdracht van de Staten-Generaal en het WIC-bestuur in de tussenliggende tijd nog zoveel mogelijk gebied op de Portugezen te veroveren. Dit was niet tegen dovemansoren gezegd. Bahía was echter lastig in te nemen, dus richtte Johan Maurits zich op de Portugese bezittingen in Afrika, waar hij zeer succesvol was in zijn veroveringspogingen. Vanzelfsprekend waren de Portugezen woedend. Johan Maurits stond juridisch in zijn recht, maar moreel gezien behandelden hij en zijn broodheren hun nieuwe bondgenoot ronduit slecht, een houding die hun uiteindelijk duur zou komen te staan. Desondanks bereikte de WIC in 1642, mede dankzij Johan Maurits' militaire successen, het hoogtepunt van haar omvang en macht.⁸³

De situatie was verre van ideaal, maar de Nederlanders stonden er in juli 1642 in ieder geval beter voor dan de Portugezen in het zuiden. De WIC voelde zich oppermachtig tegenover de Portugezen en besloot dat haar macht in Brazilië nu zover geconsolideerd was dat ze over kon gaan tot twee geldbesparende maatregelen, namelijk de troepenmacht flink beperken – een fout die de WIC al eerder gemaakt had in 1625 – en Johan Maurits terugroepen naar de Republiek.⁸⁴ De WIC wilde of kon de nogal uitbundige levensstijl van Johan Maurits niet langer bekostigen, en vond bovendien dat diens beleid weinig opgeleverd had, ondanks het herstel van de suikerindustrie. Desondanks wist Johan Maurits zijn vertrek nog tot 1644 te rekken. Het WIC-bestuur besloot nu voor snelle winsten te gaan, ook al dreef dat de toch al zwaar belaste suikerplanters nog verder de schulden in en ging dit lijnrecht tegen het advies van de gouverneur-generaal in. De plantage-eigenaren hadden steeds minder te verliezen en de onvrede groeide.⁸⁵ Deze enorme schuldenlast, aangevuld met het idee dat van een binnenvallend volk dat een andere godsdienst had nooit iets goeds kon worden verwacht, leidde in oktober 1642 tot de eerste plaatselijke opstand tegen het Nederlands bestuur.⁸⁶ Het lukte de Nederlandse troepen niet deze neer te slaan. Aangemoedigd door dit succes, en heimelijk geholpen door de Portugese gouverneur in Bahía, sloten steeds meer *moradores* zich bij de opstandelingen aan. In 1645 brak een grote opstand tegen de Nederlanders uit, die het begin van het einde van Nederlands-Brazilië zou worden.

Politiek beleid

Op politiek gebied bleek Johan Maurits precies te zijn wat het Nederlands bestuur in Brazilië nodig had. De WIC had besloten dat het bestuur van de kolonie hervormd moest worden, waartoe de 'Hooghen en Secreten Raad' werd ingesteld met Johan Maurits als voorzitter. Johan Maurits kreeg in deze vervanger van de Politieke Raad een dubbele stem, waardoor hij

⁸³ Ibidem, 128-131,133.

⁸⁴ Ibidem, 38, 197, 199.

⁸⁵ Macdonald, *Making of Brazil*, 222.

⁸⁶ Boxer, *Nederlanders*, 203.

slechts een van de andere drie raadsleden op zijn hand hoefde te hebben om een beslissing te kunnen nemen.⁸⁷ Eén van zijn eerste doelen was orde en tucht terug te brengen. De ongeordende toestand in Recife werd hard aangepakt, waartoe een burgerwacht werd ingesteld. Dat Johan Maurits hiervoor koos was niet zozeer om de tucht als wel de onderlinge verdraagzaamheid te bevorderen. Bij zijn pogingen de tucht terug te brengen kon hij rekenen op de warme steun van de gereformeerde kerk. Eén beleidspunt waarmee zij echter niet blij was, was de verdraagzame houding van de gouverneur ten opzichte van andersdenkenden. Johan Maurits herstelde de katholieken en joden in hun rechten, die de jaren voor zijn komst met voeten getreden waren.⁸⁸ Gedurende zijn hele periode als gouverneur moest Johan Maurits tussen de verschillende religieuze groepen laveren om de rust in de kolonie te bewaren, iets waarin hij zeer goed slaagde.

Vanaf het moment dat hij in Brazilië arriveerde hield Johan Maurits van het land. In zijn gevolg was een groep wetenschappers en kunstenaars meegereisd, die hij de inheemse natuur en cultuur systematisch liet bestuderen en vastleggen in verslagen en op schilderijen. Vooral indianen hadden zijn aandacht. Het was zeker niet alleen om politiek-militaire redenen dat hij grote waarde hechtte aan vriendschap met deze stammen. Ook voor de koloniale bevolking in de steden had hij oog. Zo stond verbetering van de gezondheidszorg, het verlichten van de heersende woningnood, en een betere distributie van de beschikbare voorraden op zijn hervormingsprogramma.⁸⁹ Ondanks het succes van zijn hervormingen ontstond er bij de Heren Negentien weerstand tegen de extravagante levensstijl van Johan Maurits. Hij had twee paleizen voor zichzelf laten bouwen en leefde als een prins. Zelf vond hij dit nodig om het respect van zijn onderdanen te winnen; het WIC-bestuur vond dit verspilling van geld. Ondanks zijn bestuurlijke hervormingen, zijn militaire successen en zijn grote belangstelling voor en bijdrage aan de wetenschap en kunst, was Johan Maurits toch vooral een opvallend bestuurder vanwege zijn tolerante houding ten opzichte van andersdenkenden. Hij voerde in de eerste plaats het WIC-beleid uit, maar gaf daar een geheel eigen draai aan door zich regelmatig verdraagzamer op te stellen dan de WIC-orders vereisten. Waarschijnlijk kwam dit voor het grootste deel voort uit politieke noodzaak,⁹⁰ maar het is toch bijzonder te noemen dat hij, als koloniaal bestuurder in de zeventiende eeuw, ‘overwinnaars en overwonnenen in staat had gesteld op voet van gelijkheid met elkaar om te gaan.’⁹¹

Bij zijn gedwongen vertrek in 1644 hield Johan Maurits een afscheidsrede, waarin hij uiteenzette hoe zijn opvolgers de kolonie het beste konden besturen. Deze afscheidrede is

⁸⁷ Ibidem, 93.

⁸⁸ Bouman, *Johan Maurits*, 38-40.

⁸⁹ Ibidem, 40.

⁹⁰ H.R. Hoetink, ‘Introduction. Some Remarks on the Modernity of Johan Maurits’ in: Ernst van den Boogaart (ed.), *Johan Maurits van Nassau-Siegen, 1604-1679: a humanist prince in Europe and Brazil: essays on the occasion of the tercentenary of his death* (Den Haag 1979) 8-10.

⁹¹ Boxer, *Nederlanders*, 99.

later bekend geworden onder de naam 'Politiek Testament'. Het document is in feite een verdediging van zijn gevoerde beleid en bepleit tolerantie en gematigdheid in militaire, burgerlijke en religieuze zaken. Johan Maurits was duidelijk steeds op zoek geweest naar de beste manier om zijn bewind bij een zo groot mogelijk deel van de Nederlands-Braziliaanse samenleving geaccepteerd te krijgen, en was zich er daarbij van bewust dat een harde opstelling averechts zou werken. 'Denkt niet dat het regeeringskasteel in forten en wallen bestaat; het is in het binnenste der gemoederen gelegen.'⁹² Respect kun je niet afdwingen, je moet het verdienen. Bestraf streng wanneer noodzakelijk, maar toon clementie wanneer dat nuttiger is. Een gehaat bewind is immers niet van lange duur, aldus Johan Maurits. Hoezeer dit pragmatisme bij de gouverneur-generaal ook in religieuze zaken de boventoon voerde, blijkt uit het volgende citaat:

'In de verzorging van geestelijke en kerkelijke zaken behoort hier ter plaatse zoo gematigd te worden opgetreden als ergens. En hoezeer ik wensche dat allen hetzelfde gelooven en belijden als gij, is het toch beter andersdenkenden gemoedelijk te verdragen dan dat de staat door groote woelingen in onrust worde gebracht. (..) Ingebeelde meeningen te dulden is doelmatiger dan dat openlijk blijke dat gij te zwak zijt om hetgeen gij zoudt willen verbieden ten uitvoer te leggen.'⁹³

De staatsveiligheid stond bij hem voorop, al het andere, ook religieuze belangen, was daaraan ondergeschikt.

2.1.4 Het einde van Nederlands-Brazilië (1645-1654)

Tijdens de opstand wonnen de Portugezen geleidelijk steeds meer terrein in het achterland van Recife. Eind 1645 zaten de Nederlanders zo goed als opgesloten in Recife. Op zee hadden zij nog de overhand, maar op het land waren zij bijna al hun bezittingen kwijt. De WIC, vanwege financiële tekorten niet meer in staat hulpvloten uit te rusten, klopte voor steun aan bij de Staten-Generaal. De steun voor de WIC in de Republiek brokkelde langzaam af, maar het lukte toch in 1647 een grote vloot onder leiding van Witte de With naar Brazilië te sturen. Hij leed echter meerdere nederlagen op zee, en op land verging het de Nederlandse troepen al niet veel beter. De situatie was onhoudbaar, maar de WIC-bestuurders leken dat niet te willen inzien. Telkens wanneer bijna een vredesregeling voor Brazilië met de Portugezen getroffen was, stelden de bewindhebbers in de Republiek weer hogere eisen, waardoor de zaak niet doorging. De Portugezen deden gezien de slechte positie van de Nederlanders genereuze voorstellen, maar in de Republiek wilde men dat zij zich onvoorwaardelijk zouden overgeven. Er werden vanuit de Republiek nog wat halfslachtige pogingen ondernomen om de Nederlandse kolonisten te hulp te komen met een aantal schepen, maar het mocht niet baten. De Portugese koning besloot dat het tijd voor actie in plaats van voorzichtigheid geworden

⁹² Johan Maurits van Nassau-Siegen, 'Afscheidsrede van Johan Maurits in Brazilië' in: Ernst van den Boogaart e.a., *Zo wijd de wereld strekt: tentoonstelling naar aanleiding van de 300ste sterfdag van Johan Maurits van Nassau-Siegen op 20 december 1979 : Koninklijk Kabinet van schilderijen Mauritshuis, Den Haag 21 december 1979-1 maart 1980* (Den Haag 1980) 262.

⁹³ Ibidem, 265-266.

was, en gaf eindelijk het bevel tot inname van Recife. Op 26 januari 1654 gaf de Hoge Raad Recife, en wat er verder nog over was van de Nederlandse bezittingen, over aan de Portugezen.⁹⁴ Nederlands-Brazilië was daarmee voorgoed verleden tijd.

⁹⁴ Den Heijer, *Geschiedenis*, 50-53.

2.2 De Portugese katholieken

De hoofdreden dat de WIC Brazilië uitgekozen had als eerste gebied om actief te worden, was de uiterst winstgevende suikerindustrie. Maar met de verovering van grote gebieden op de Portugezen was men er nog niet. Het zou het meest logisch geweest zijn alle overwonnen Portugezen uit het Nederlandse gebied te verdrijven. Zij waren trouw aan de Spaanse (later Portugese) kroon, de aartsvijand van de Republiek, en daarnaast ook nog eens allemaal overtuigde katholieken, aanhangers van een godsdienst waar men in de Republiek zo fel tegen gestreden en zich aan ontworsteld had. Er was echter één groot probleem: de Nederlanders ontbeerden de kennis die nodig was voor de productie van suiker. Het laten werken van de suikermolens, *engenhos* genaamd, vereiste specifieke kennis en vaardigheden die de Nederlanders niet hadden, en later ook nooit verworven hebben. In de jaren na 1630 bleek voortdurend dat de Portugezen in feite het leven op het platteland van Nederlands-Brazilië beheersten, ook al vielen deze gebieden onder Compagniegezag. Naast het feit dat zij nodig waren voor de suikerindustrie, waren de *moradores* ook nodig als gewone landarbeiders, omdat er een gebrek was aan kolonisten vanuit de Republiek. Het gevolg was dat de Portugezen (indirect) de economie van de Nederlandse kolonie beheersten, iets waar ook hun beperkte politieke macht op dreef.⁹⁵

Al voor de verovering van Brazilië hadden de Heren Negentien beseft dat de *moradores* nodig waren om de suikerproductie op gang te houden en dat daarvoor (religieuze) concessies gedaan moesten worden. Tegelijkertijd kon het koloniale bestuur het zich niet veroorloven de Portugezen teveel vrijheden te geven. Een opstand tegen de Nederlandse overheersing was niet denkbeeldig en zou gezien de enorme aantallen Portugezen binnen de eigen gebiedsgrenzen, en de nabije aanwezigheid van het Portugees katholieke bolwerk ten zuiden van die grenzen, catastrofale gevolgen kunnen hebben. Tenslotte was gedurende de hoogtijdagen van de kolonie ongeveer 60 procent van de bevolking van Nederlands-Brazilië katholiek.⁹⁶ Toen de Nederlanders Recife zo onverwacht innamen, waren vele Portugezen direct naar het zuiden gevlucht. Het koloniale bestuur wilde deze leegloop een halt toeroepen en deed daartoe in 1632 mooie beloften. In een openbare bekendmaking, waarin handig werd ingespeeld op gevoelens van wanhoop en uitzichtloosheid van hun situatie, werd de katholieke Portugezen onder andere gewetensvrijheid, belastingverlagingen en respect voor hun persoonlijke bezittingen beloofd, als zij zich maar onderwierpen aan het Nederlands gezag.⁹⁷ Enige tijd later kwamen daar nog andere tegemoetkomingen bij, waaronder een beperkte mate van godsdienstvrijheid. Veel Portugezen zwichtten en onderwierpen zich aan het Nederlands gezag.⁹⁸

⁹⁵ J.A. Gonsalves de Mello, *Nederlanders in Brazilië (1624-1654). De invloed van de Hollandse bezetting op het leven en de cultuur in Noord-Brazilië* (Zutphen 2001) 139-141; Boxer, *Nederlanders*, 104, 174.

⁹⁶ Frans L. Schalkwijk, *The Reformed Church in Dutch Brazil (1630-1654)* (Zoetermeer 1998) 276.

⁹⁷ Johannes de Laet, *Iaerlyck Verhaal van de Verrichtinghen der Geoctroyeerde West-Indische Compagnie in derthien Boecken III* ('s-Gravenhage 1934) 102-103.

⁹⁸ Boxer, *Nederlanders*, 70.

Reeds voordat de WIC Recife op de Portugezen veroverd had, werd in het plakkaat van 13 oktober 1629 verordend dat de katholieken bepaalde godsdienstige vrijheden moesten krijgen. In dit document, dat als de constitutie van Nederlands-Brazilië kan worden beschouwd, werd in artikel X het volgende vastgelegd:

‘De Spaignaerts, Portugiesen ende Naturelen van den Lande, ’t zy Roomsche ofte Joots-gesinde, sullen gelaten werden by hare vryheit, sonder moeyenisse ofte ondersoek in hare conscientien, ofte particuliere Huysen: Ende en sal oock niemant hem bevorderen de selve eenigh belet, verstoornisse of hinderinge te doen, alles op arbitrale, oock naer ghelegentheit rigoureuse ende exemplare correctie.’⁹⁹

In een hernieuwde, uitgebreide uitgave van 23 augustus 1636 werd toegevoegd dat bovenstaande alleen gold wanneer ‘de voornoemde Roomsche ofte Joots-gesinde haer wachten van publijcque schandalen ende onteeringe van Godes onses Salichmaeckers heylige naem.’¹⁰⁰

De katholieken kregen hiermee in Brazilië in feite dezelfde behandeling als in de Republiek. Zij kregen dus de vrijheid hun godsdienst te behouden en uit te oefenen, zolang dit maar niet in het openbaar gebeurde of tot aanstootgevend gedrag leidde. De Nederlandse gereformeerde kerk, die op dezelfde basis als de gereformeerde kerk in de Republiek was georganiseerd, was ook de publieke kerk in Brazilië. De Nederlandse koloniale bestuurders, de militairen, de zeelieden, de rechters en alle anderen in dienst van de WIC werden geacht deze kerk trouw te zijn. Toch was deze kerk noch oppermachtig noch exclusief, niet in de Republiek, maar zeker niet in Brazilië.¹⁰¹

De Nederlandse tolerantie gold niet voor de jezuitien en andere katholieke clerici. Volgens de ordonnantie van 1629 moesten zij de kolonie onmiddellijk verlaten, anders zouden zij gevangen genomen en gedeporteerd worden.

‘Alle Priesters ende Monnicken, of hoe die zijn ende ghe-naemt worden, sullen uyt alle Plaetsen vande Ho:Mo: Heeren Staten Generael, ende de West-Indische Compagnie wesen ende blyven ghebannen, sonder daer in te mogen komen, op pene van gevanckelijck wech ghesonden te worden, ten ware sulcke, die by Accort anders hebben gestipuleert ende voor bedongen.

Uytgenomen alle Jesuiten, ’t zy Paters, Priesters, ofte soo sy haer mochten doen noemen, de welke in geenderley wyse mogen ghetolereert worden.’¹⁰²

⁹⁹ Cau, Cornelis e.a., *Groot Placaet-Boeck, vervattende de placaten, ordonnantien ende edicten van de doorluchtige, hoogh mog. heeren Staten Generael der Vereenighde Nederlanden ende vande ed. groot-mog. heeren Staten van Hollandt en West-Vrieslandt, mitsgaders vande ed. mog. heeren Staten van Zeelandt : waer by noch ghevoeght zijn eenige placaten vande voorgaende graven ende princen de selver landen, voor soo veel de selve als noch in gebruyck zijn* (’s-Gravenhage 1664) 1236-1237.

¹⁰⁰ Ibidem, 1252-1253.

¹⁰¹ Jonathan I. Israel, ‘Religious Toleration in Dutch Brazil (1624-1654)’ in: Idem en Stuart B. Schwartz, *The Expansion of Tolerance. Religion in Dutch Brazil (1624-1654)* (Amsterdam 2007) 6, 17.

¹⁰² Cau, *Groot Placaet-Boeck*, 1253.

De redenen voor dit uitdrukkelijke gebod alle katholieke clerici te weren waren begrijpelijk. Zij waren de belichaming van een ‘vijandige’ godsdienst waar de protestantse Nederlanders grote moeite mee hadden. Ook hitsten priesters in hun preken het gewone volk op; zij spoorden de Portugese bevolking aan in opstand te komen tegen de ketterse overheersers. Bovendien onderhielden katholieke clerici nauwe banden met het Portugese zuiden. Uit onderschepte brieven werd duidelijk dat zij militaire en andersoortige gevoelige informatie doorspeelden aan Bahía. Kortom, katholieke clerici waren staatsgevaarlijk.¹⁰³ Het Nederlandse koloniale bestuur was daarnaast doodsbang voor iedere vorm van contact tussen haar katholieke onderdanen en de bisschop van Bahía, het hoogste rooms-katholieke gezag in Brazilië. Te allen tijde moest voorkomen worden dat er een georganiseerde katholieke gemeenschap op Nederlands grondgebied zou ontstaan, die voor zowel sociale als theologische zaken op de leiding van een sterke leider net over de grenzen kon rekenen. Om de veiligheid van de staat te vergroten, moest de katholieke hiërarchie uit Nederlands-Brazilië geweerd worden.¹⁰⁴

Dit was de situatie op papier. In de praktijk was de situatie voor de katholieken toch iets anders. Voor de komst van Johan Maurits werden instructies van 1629 wat betreft katholieken niet bepaald consequent door de Politieke Raad uitgevoerd. Aan de ene kant werden de katholieken niet zo getolereerd als de bedoeling was geweest - zij werden bijvoorbeeld lastiggevallen tijdens hun erediensten - aan de andere kant hadden zij juist teveel vrijheden. Zo stond er in het plakkaat uit 1629 bijvoorbeeld duidelijk dat jezuïeten en andere kloosterorden uit het Nederlandse gebied moesten verdwijnen. De praktijk wijst echter uit dat het land vol zat met priesters die probleemloos missen op konden dragen, hun kerken en kloosters konden herbouwen en zelfs huwelijken konden sluiten.¹⁰⁵

Met de komst van Johan Maurits in 1636 veranderde er wel een en ander in de situatie van de katholieken. Door zich in te zetten voor meer religieuze tolerantie in de samenleving ten opzichte van katholieken stelde hij zich toleranter en meer als beschermer op dan de Politieke Raad voor hem gedaan had. Hij zorgde ervoor dat er een einde aan de misstanden kwam en gaf de katholieken de garantie dat ze voortaan weer rustig hun godsdienstige activiteiten konden uitvoeren.¹⁰⁶ Tegelijkertijd zorgde hij ervoor dat de verbanning van jezuïeten – duidelijk opgedragen in 1629, maar pas in 1636 op aandringen van de WIC uitgevoerd – van kracht bleef. Tegenover andere orden stelde hij zich gematigder op.¹⁰⁷

Johan Maurits was genoodzaakt zich als beschermer van de katholieke vrijheden op te stellen, want de gewenste tolerantie kwam niet vrijwillig vanuit het protestantse deel van de kolonie. Gedurende het hele Nederlandse bewind waren er spanningen tussen katholieken en protestanten. Soms waren deze sluimerend, soms kwamen zij door een bepaalde gebeurtenis

¹⁰³ Schalkwijk, *Reformed Church*, 286-287.

¹⁰⁴ Israel, ‘Religious Toleration’, 21.

¹⁰⁵ Schalkwijk, *Reformed Church*, 277.

¹⁰⁶ Wätjen, *Kolonialreich*, 83.

¹⁰⁷ Israel, ‘Religious Toleration’, 21.; Schalkwijk, *Reformed Church*, 277.

weer aan de oppervlakte. Het probleem was dat gereformeerden en katholieken een grondige hekel aan elkaars godsdienst hadden, met als gevolg dat zij elkaar als medeburgers, met ieder hun eigen levenswijze, ook maar moeilijk konden uitstaan. Voor katholieken was het moeilijk te verkroppen dat zij opeens, na een eeuw religieuze vrijheid, restricties opgelegd kregen van protestantse veroveraars. Hun priesters werden deels verdreven, sommige kerkgebouwen werden ingenomen, andere goederen waaruit de katholieke kerk haar inkomsten haalde, zoals kloosters, werden geconfisqueerd door de staat, en processies mochten niet meer worden gehouden. Desondanks hadden zij nog vele vrijheden, en dat stuitte juist de protestanten tegen de borst. Zij werden door de rooms-katholieke kerk als ketters gezien en hadden in de afgelopen eeuw veel te lijden gehad onder de vervolging van de katholieke kerk. Dat katholieken nu in hun protestantse kolonie nog zoveel vrijheden genoten, terwijl zij zelf in katholieke landen zo heftig vervolgd werden, leidde tot onvrede.¹⁰⁸

Vanuit de overheid werd geprobeerd de culturele en religieuze kloof met regelgeving te overbruggen, maar in de praktijk bleek dit moeilijk te realiseren. De overheid besepte dat katholieken medechristenen waren, zoals blijkt uit de eerder genoemde proclamatie van het Nederlandse bestuur om Portugezen te bewegen terug te komen.¹⁰⁹ Echter, ook de manier waarop de Nederlanders tegen de Portugezen, hun levenswijze en hun religie aankeken, verhinderde een werkelijke toenadering. Uit een rapport van het koloniaal bestuur blijkt wel waarom van respect ten opzichte van elkaars religie nauwelijks sprake was.

‘De Portugeese inwoonderen sijn dapper obstinaat in ’t stuck van haer religie, met soo dommen vooroordeel ingenomen, datse niet eens tot gehoor willen comen. (..) Voorts houden sij de gereformeerde voor groote ketters ende haeten deselve niet alleen om de religie, maar principalijck om datse door deselve sijn verwonnen, soodat wat de Portugesen tot noch toe doen ende obediëren, is uyt vreesse ende dwangh, niet uit eenige affectie tot onsen Staet, uytgenomen eenige seer weynige, die tonen van harten tot ons genegen te sijn.’¹¹⁰

Er was weliswaar relatieve godsdienstvrijheid voor de katholieken, dit weerhield de Nederlandse predikanten er niet van te proberen hen tot het calvinisme te bekeren. De resultaten waren echter magertjes. De katholieken zagen de protestanten als ketters, vooral door de invloed van hun eigen priesters, die het gereformeerde geloof onophoudelijk zwart maakten en hun gelovigen angst inboezemden. Wie ook maar de geringste interesse toonde voor het calvinisme, werd door de priesters geëxcommuniceerd. Deels lag het echter ook aan de Nederlanders zelf dat de bekeringsresultaten tegenvielen. De evangelisatiewerkzaamheden onder de Portugezen hadden niet de hoogste prioriteit voor de predikanten. Daarnaast zorgde de taal voor een barrière; slechts een enkeling sprak Spaans of Portugees. Maar het grootste probleem was toch van andere aard: het calvinisme was de godsdienst van de veroveraar.

¹⁰⁸ Schalkwijk, *Reformed Church*, 278-279.

¹⁰⁹ De Laet, *Iaerlijck Verhael* III, 102.

¹¹⁰ Johan Maurits van Nassau-Siegen e.a., ‘Uit een rapport van het koloniaal bestuur getiteld: Sommier discours over den Staet van de Noorderdeelen van Brasil’ in: Ernst van den Boogaart e.a., *Zo wijd de wereld strekt* (Den Haag 1980) 245.

Bijkomend probleem was dat de godsdienstvrijheid in Nederlands-Brazilië ook gold voor de joden, wat ervoor zorgde dat de Nederlanders in katholieke ogen semi-joden werden, een volk dat zij juist verachtten vanwege zijn rol bij de dood van Christus.¹¹¹ Al deze zaken bemoeilijkten de praktische uitvoering van het beleid van religieuze tolerantie.

Johan Maurits probeerde de kloof tussen calvinisten en katholieken tijdens zijn ambtsperiode op een andere manier dan door middel van bekering te dichten. Als gouverneur-generaal was hij de aangewezen persoon om alle etnische en religieuze groepen in de kolonie aan de ene kant met elkaar te verbinden, en aan de andere kant uit elkaar te houden. Tegenover de katholieke Portugezen stelde hij zich zeer verlicht op. Hoewel hij zelf een vurig protestant was, liet hij de priesters en fraters in de kolonie ongestoord hun gang gaan (met uitzondering van de jezuiten). Ook kregen zij een flinke stem in de plaatselijke bestuursraden, en had hij zelfs het plan een gemengde universiteit voor protestanten en katholieken op te richten. Geen wonder dat hij bij de Portugezen in hoog aanzien stond.¹¹² Maar de gouverneur was zich ook bewust van het gevaar dat de aanwezigheid van het grote aantal Portugezen vormde. Hij gaf zijn opvolger in zijn afscheidsrede daarom het advies ten opzichte van hen niet alleen vriendelijk te zijn, maar deze vriendelijkheid ook doelbewust in te zetten voor de bescherming van de kolonie.

‘Ik ben van meening, dat enkele Portugeezen die hoog bij de hunnen staan aangeschreven, door vriendelijkheden of goede beloften zijn te winnen en tot geheime besprekingen zijn over te halen om de sterkte van den vijand en zijne plannen te vernemen. (...) Best zijn tot deze kunstgrepen de geestelijken te gebruiken, deelgenooten in aller geheimen, die hunne waardigheid tegen de wolk der verdenking beveiliget.’¹¹³

Johan Maurits was zich zeer bewust van het nut van de Portugezen voor de kolonie. Maar lang niet iedereen was van hun aanwezigheid gediend, vooral de gereformeerde kerk niet. Regelmatig kwamen van die zijde klachten binnen over de vele vrijheden die katholieken genoten. Toch was zelfs de gereformeerde kerk in zekere zin tolerant te noemen en kwam haar houding overeen met die van de kerk in de Republiek. Zij wilde slechts een beperking van de katholieke vrijheden, en wilde vooral de openlijke uitingen daarvan aan banden leggen, zoals in de Republiek.¹¹⁴ Johan Maurits ging meestal op dezelfde manier met klachten om: hij hoorde de klacht welwillend aan, deed wat vage beloften, en deed vervolgens niets. De rust in de kolonie stond voor hem voorop, zoals hij in zijn ‘politiek testament’ verwoordde. ‘Schenkt niet teveel aandacht aan beschuldigingen en klachten ingebracht door hen die van onze religie zijn. (...) Bevordert eer de rust der menigte dan de onstuimigheid en den overmatigen ijver van enkelen (...)’¹¹⁵

¹¹¹ Schalkwijk, *Reformed Church*, 163-166.

¹¹² Boxer, *Nederlanders*, 142, 144, 147.

¹¹³ Nassau-Siegen, ‘Afscheidsrede’, 260.

¹¹⁴ Schalkwijk, *Reformed Church*, 291; Israel, ‘Religious Toleration’, 24.

¹¹⁵ Nassau-Siegen, ‘Afscheidsrede’, 266.

In feite zat Johan Maurits klem tussen zijn eigen wens van de katholieken volwaardige medeburgers te maken en het hardere WIC-beleid, opgesteld door de ‘haviken’ binnen de Compagnie, die eigenlijk niets van religieuze tolerantie moesten hebben. Het gevolg was dat hij als gouverneur regelmatig de eisen van zijn streng calvinistische broodheren afwimpelde of ontdukte, door de katholieken net iets meer tegemoet te komen dan zou mogen. Zo liet hij op het terrein van zijn residentie een monnik de mis bedienen en had hij diezelfde monnik zelfs aangeboden zijn intrek in het paleis te nemen. Wat hij in feite deed was religieus fanatisme bestrijden, zowel onder katholieken als protestanten. Toch bleef godsdienst een grote kloof tussen Nederlanders en Portugezen. Johan Maurits was de tijdelijke brug tussen de twee zijden, maar wist het gat niet te dichten.¹¹⁶ Na zijn vertrek barstte de bom.

Een illustratie van de onoverbrugbare kloof die gedurende de hele Nederlandse periode tussen de katholieke Portugezen en de calvinistische Nederlanders aanwezig was en een voorbeeld dat aantoont dat religie en politiek nauw met elkaar verbonden waren in de gedachtewereld van de kolonisten aan beide zijden, vormen de in Bahía gehouden preken van de jezuïet António Vieira. Deze veelzijdige priester was diplomaat, filosoof, theoloog ziener, historicus en verdediger van de joden en indianen, maar bovenal een begenadigd prediker die in zijn opzweepende preken herhaaldelijk fel uithaalde naar de Nederlandse binnendringers.¹¹⁷

In zijn beroemdste preek uit 1640 verwoordde Vieira de angst die zich van de Portugezen in het Portugese gebied meester had gemaakt in zeer felle bewoordingen. Er klinkt wanhoop over de Hollandse successen en woede tot God in door, maar ook verachting van het calvinisme. Toen Vieira deze *Preek voor het welslagen van de Portugese wapenen tegen die van Holland* hield, maakte Johan Maurits flinke militaire vorderingen in de gebieden rondom Bahía, en waren er kleine gevechten op zee. De Portugezen werden steeds meer in het nauw gedreven. Vieira drukte zich zeer krachtig uit in zijn tirade tot God. Vieira ging zelfs zover God aan te klagen en poogde Hem met vele argumenten tot inkeer te brengen. ‘Wat ik kom vragen of eisen, Heer, is dat Gij ons helpt en bevrijdt.’ Vieira geloofde niet dat God aan de kant van de Hollanders stond, maar hen enkel als straf voor de katholieke zonden stuurde.

‘Thans echter, o Heer, zien wij dit alles dusdanig in zijn tegendeel verkeerd dat het lijkt of Gij ons geheel verlaten en van U afgestoten hebt, want Ge gaat niet meer vooraf aan onze vaandels en voert niet meer gelijk vroeger onze legerscharen aan. (..) Wij die zo gewoon waren te overwinnen en te zegevieren, keren door Uw toedoen, niet wijl we zwak zijn, doch als straf, onze vijanden de rug toe (wien wij, omdat ze de gesel van Uw rechtspraak zijn, terecht de rug toekeren en onze kustgebieden geven) (..).’¹¹⁸

Toch twijfelde hij steeds meer aan Gods bedoelingen en Zijn gerechtigheid: ‘Is het mogelijk dat uit onze straffen godslasteringen voortvloeien tegen Uw naam?! Dat de ketter zegt (mijn tong beeft wanneer ik het uitspreek) dat de ketter zegt dat God met Holland is?! O neen, mijn

¹¹⁶ Boxer, *Nederlanders*, 151-154; Schalkwijk, *Reformed Church*, 58, 293.

¹¹⁷ António Vieira en Harrie Lemmens (vert. en red.), *Een natte hel. Brieven en preken van een Portugese Jezzuïet* (Amsterdam en Antwerpen 2001) 229.

¹¹⁸ *Ibidem*, 121.

God, sta dat niet toe, sta dat niet toe om Uw eigen bestwil!’¹¹⁹ Hij voorspelde dat God spijt zou krijgen als Hij Brazilië aan de ketteren zou geven: de Hollanders zouden de stad bestormen en de inwoners schaamteloos slecht behandelen, zij zouden de katholieke kerken ontheiligen en tot slot zouden zij het katholicisme uit Brazilië verdrijven. Waar zou Gods gerechtigheid dan blijven?¹²⁰ Deze aanklacht en smeekbede had blijkbaar effect, want de vloot van de Nederlanders trok zich terug, waardoor Bahía gespaard bleef voor ketterse overheersing.

Hoezeer religie met staatszaken vermengd was, blijkt uit het verloop van de opstand en het uiteindelijke verlies van de Nederlandse kolonie. Hoewel de enorme schuldenlast van de planters als hoofdoorzaak van de opstand van 1645 geldt, speelden ook andere zaken mee, zoals bedreigingen, corruptie van Nederlandse ambtenaren, en pesterijen van onderbetaalde Nederlandse troepen.¹²¹ De planters hadden niets meer te verliezen. Dit zorgde, gevoegd bij de haat die veel *moradores* koesterden tegenover de Nederlanders en hun vastbeslotenheid zich nooit aan het Nederlandse juk te onderwerpen, en het feit dat het Portugese nationaliteitsgevoel versterkt was door de succesvolle onafhankelijkheidstrijd van het moederland, voor een zeer vruchtbare voedingsbodem voor opstand. De fanatiek katholieke gouverneur van Bahía, António Telles da Silva, maakte hier handig gebruik van door in het geheim leiders voor een opstand aan te stellen. Het doel was voor eens en altijd een einde te maken aan de Nederlandse ketterse kolonie in zijn nabijheid.¹²² De relatieve vrijheid die de rooms-katholieke kerk in Nederlands-Brazilië gekregen had om zichzelf te organiseren en te verdedigen, keerde zich nu tegen het Nederlandse gezag. Ook het manifest dat door de Portugese bevolking van Nederlands-Brazilië opgesteld werd, had een duidelijke politiek-religieuze inhoud. Een financieel uitzichtloze situatie mag dan de directe aanleiding geweest zijn, religie was een katalysator in de opstand.¹²³

¹¹⁹ Ibidem, 123, 127.

¹²⁰ Ibidem, 136-137.

¹²¹ Macdonald, *Making of Brazil*, 222.

¹²² Ibidem, 223; Boxer, *Nederlanders*, 233.

¹²³ Schalkwijk, *Reformed Church*, 288, 298-299.

2.3 De joden

Toen de WIC het besluit nam om Brazilië te veroveren, was één van de redenen om voor deze streek te kiezen de verwachting dat de *conversos* (ook wel Nieuw-Christenen of Marranen genoemd) blij zouden zijn met de komst van de Nederlanders. Een groot deel van de Portugese kolonisten bestond namelijk uit deze tot het katholicisme bekeerde joden. Deze bekeringen waren bijna allemaal gedwongen geweest; wie als jood zijn leven wilde behouden, moest zijn joodse geloof afzweren en katholiek worden. Officieel waren er geen joden in Portugal, alleen *conversos*.¹²⁴ Maar in de praktijk waren veel van deze *conversos* alleen uiterlijk katholiek geworden, en in het geheim joods gebleven. *Conversos* waren altijd tweederangsburgers gebleven, die vanwege hun joodse afkomst scherp in de gaten gehouden werden door de Inquisitie.

Met de ontdekking van Brazilië in 1500 zagen de Portugese joden hun kans schoon en vertrokken in groten getale naar deze nieuwe kolonie in de hoop daar een beter bestaan in een vrijer religieus klimaat op te kunnen bouwen. Ondanks dat het zeker niet de rijkste groep joden was die in de beginjaren naar de nieuwe kolonie vertrok, waren zij toch vanaf het begin al eigenaren van plantages en suikermolens, boeren, handelaren en ambachtslieden, en van groot belang bij de opbouw van de kolonie. Zelfs een flink deel van de clerici bestond in Brazilië uit Nieuw-Christenen. Joden kregen in Brazilië dus inderdaad iets meer lucht dan op het Iberisch schiereiland. In de loop van de zestiende eeuw ontwikkelden zij zich tot een invloedrijke, welvarende groep kolonisten. Sommigen vertrokken weer naar Portugal nadat zij een flink kapitaal hadden vergaard, anderen bleven liever in Brazilië. Ondanks hun redelijk vrije bestaan in Brazilië bleef er altijd angst bestaan voor de activiteiten van de Inquisitie, die af en toe een afgevaardigde naar Bahía zond. Het is dan ook niet verrassend dat de Portugese joden inderdaad blij waren met de Nederlandse verovering van Brazilië; het gevaar van de Inquisitievervolgingen was hiermee ineens geweken. Vele Nieuw-Christenen werden meteen weer openlijk joods.¹²⁵

Naast deze grote groep joden die naar Brazilië vertrok, was er ook een grote groep die zich in de Republiek vestigde. Het voordeel dat de Republiek daarvan trok, bleef niet onopgemerkt in het buitenland. In Spanje was men bang dat de joden de Republiek in staat stelden Spanje economisch te verzwakken. De theoloog Diego de Cisneros schreef in 1637 aan koning Philips IV dat de joden door wisten te dringen tot in het centrum van de handel en als spionnen fungeerden voor de Nederlanders, dit ten koste van de welvaart van Spanje en Portugal. Een spionagerapport uit 1634 stelde zelfs dat de WIC opgericht werd met joods geld en geheel in joodse handen was, en tevens dat joden verantwoordelijk waren voor de inname van Pernambuco door cruciale informatie te verstrekken aan de Nederlanders. Deze berichten waren zwaar overdreven, maar geven wel aan dat Spanje en Portugal de joden als leden van

¹²⁴ Schalkwijk, *Reformed Church*, 249.

¹²⁵ Arnold Wiznitzer, *Jews of Colonial Brazil* (Morningside Heights, NY 1960) 2,10, 32, 35, 41, 58-60.

een vijfde colonne en als een economische factor van belang zagen.¹²⁶ Dat deze angsten niet geheel ongegrond waren, blijkt wel uit de rol die de joden uiteindelijk in Nederlands-Brazilië speelden.

Toen noordoost-Brazilië in Nederlandse handen kwam, lag er een nieuwe markt open om veroverd te worden. In de beginjaren van het Nederlands bestuur waren de joden nog niet zo heel erg zichtbaar in Brazilië, althans, zij emigreerden er nog niet in groten getale naartoe. In tegenstelling tot wat in het verleden vaak door historici beweerd werd, leverden de joden maar een klein aandeel van het startkapitaal voor de WIC. In Brazilië zelf waren zij in de beginjaren van het Nederlands bestuur echter wel van groot nut voor de WIC. Door de guerrillaoorlog die sinds 1630 gevoerd werd, lag een groot deel van de suikerplantages en *engenhos* in puin. De suikerindustrie snel op gang krijgen had de hoogste prioriteit, maar het ontbrak de planters aan geld om in de wederopbouw te investeren, evenals de WIC. De oplossing die de WIC voor dit probleem vond, was joden naar Recife te laten gaan om actief te zijn als geldschietters en tussenpersonen. Tegen het einde van de jaren 1630 bezetten de joden vele sleutelposities in Nederlands-Brazilië, bij de levering van goederen, slaven en geld, evenals in de suikerhandel.¹²⁷

De joden hadden drie grote voordelen die de Nederlands-Braziliaanse economie stimuleerden en de WIC er daarom toe bewogen de joden in Brazilië meer vrijheden te geven dan in de Republiek het geval was. Het belangrijkste motief voor de welwillende houding ten opzichte van de joden was hun kapitaal. De WIC zat gedurende een groot deel van haar bestaan krap bij kas en had private investeringen nodig om te kunnen blijven bestaan. Onder de joden bevonden zich relatief veel rijke handelaren, die bereid waren in de nieuwe kolonie te investeren, als het religieuze klimaat daar maar gunstig genoeg was. Een tweede voordeel dat de joden hadden boven alle andere volken, was hun tweetaligheid. Aangezien de Sefardische joden in de Republiek oorspronkelijk uit Portugal kwamen, spraken zij nu Nederlands en Portugees en konden zij als tolk dienen. Sommige joden waren nog meer van nut, omdat zij voor hun komst naar de Republiek al enige tijd in Brazilië als Nieuw-Christenen gewoond hadden en nu konden dienen als tussenpersonen en economische experts voor de pas gearriveerde Nederlanders.¹²⁸ De joden kwamen de Nederlanders dus zeer van pas bij de handel met de Portugezen in Brazilië en elders. Een derde zeer belangrijk voordeel van de joden was hun uitgebreide, goed functionerende internationale handelssysteem, dat grotendeels gebaseerd was op familiebanden. Dit was voor een internationale handelsorganisatie als de WIC natuurlijk zeer waardevol.

In het plakkaat van 1629 liet de WIC vastleggen dat joden, net als katholieken, gewetensvrijheid en vrijheid van godsdienstuitoefening in de privésfeer kregen, met de latere toevoeging in 1636 dat dit alleen gold zolang zij hiermee geen aanstoot gaven en zich

¹²⁶ B.N. Teensma, 'Resentment in Recife. Jews and public opinion in 17th-century Dutch Brazil' in: Jan Lechner (ed.), *Essays on cultural identity in colonial Latin America. Problems and repercussions* (Leiden 1988) 66-67.

¹²⁷ Israel, 'Religious Toleration', 24, 27.

¹²⁸ Wiznitzer, *Jews*, 59.

onthielden van godslastering.¹²⁹ Met de aanstelling van Johan Maurits werden de rechten die zij volgens de WIC-verordening hadden gekregen, maar die met voeten getreden werden door het bestuur voor Johan Maurits, ook in de praktijk geëerbiedigd. Joden mochten bijvoorbeeld hun eigen religieuze samenkomsten houden, een rabbijn aanstellen, en hun rituele slachtingen uitvoeren. Uit documenten blijkt dat zij in 1636 zelfs al een synagoge hadden. Onder Johan Maurits' bestuur kwamen er in Recife nog twee bij. Daar stond onder andere tegenover dat zij de zondagsrust moesten eerbiedigen,¹³⁰ en de Wet van Mozes moesten afzweren, waarvan de laatste eis overigens geen effect sorteerde. Ook werden zij verplicht in de door Johan Maurits ingestelde burgerwacht te functioneren. Zij werden vrijgesteld van wachtlopen op zaterdag, de Sabbath, maar moesten voor deze vrijstelling wel recognitiegeld betalen.¹³¹

Het gunstige religieuze klimaat in de kolonie, dat onder Johan Maurits nog eens extra versterkt werd, leidde ertoe dat steeds meer joden naar Brazilië emigreerden. Pas tijdens zijn bewind, en zeker met de immigratie van een grote groep joden in 1637, werden zij goed zichtbaar.¹³² Er ontstond een grote joodse gemeenschap, met op het hoogtepunt in 1644 een totaal aantal van 1450 joden. Recife werd een belangrijk geestelijk centrum binnen het Jodendom wereldwijd; de stad werd zelfs het 'Braziliaanse Jeruzalem' genoemd.¹³³ Een groot verschil met hun situatie in de Republiek was dat joden in Brazilië winkels mochten openen en deel mochten nemen aan de detailhandel, terwijl dat in de Republiek verboden bleef.¹³⁴ De aantrekkingskracht van deze nieuwe kolonie werd hierdoor voor hen alleen nog maar groter. In de gemeenteraden mochten zij echter niet plaatsnemen; die waren alleen toegankelijk voor Portugezen en Nederlanders. Hoewel zij in Brazilië beslist meer vrijheden hadden dan in de Republiek, volledige burgerrechten kregen ze hier ook niet. Aangezien de joden vooral actief waren in de handel, bleven zij in de steden hangen, en leefden er maar weinig van hen op het platteland. Zij waren, zoals gezegd, wel volop aanwezig in de suikerindustrie, maar vrijwel alleen als financiers, tussenpersonen, exporteurs, en leveranciers van neger-slaven. Daarnaast waren veel joden actief als belastinginners voor de koloniale overheid (meer dan de helft van alle rechten daartoe was opgekocht door joden), hadden zij bijna de hele makelaardij in handen, en domineerden zij de slavenhandel.¹³⁵

Al de vrijheden die de joden genoten, in combinatie met hun toenemende zichtbaarheid in alle segmenten van de Nederlands-Braziliaanse samenleving, leidden tot protesten van andere bevolkingsgroepen. Het betrof klachten van zowel economische als religieuze aard. Bij de Hoge Raad kwamen in de loop der tijd steeds meer klachten binnen

¹²⁹ Cau, *Groot Placaet-Boeck*, 1252-1253.

¹³⁰ Wätjen, *Kolonialreich*, 83.

¹³¹ Wiznitzer, *Jews*, 64.

¹³² Gonsalves de Mello, *Nederlanders in Brazilië*, 251.

¹³³ Boxer, *Nederlanders*, 164; Schalkwijk, *Reformed Church*, 255.

¹³⁴ Israel, 'Religious Toleration', 27.

¹³⁵ Wiznitzer, *Jews*, 69-72, 76.

over de joodse dominantie in allerlei handelstakken. In de beginjaren waren de joden hard nodig in de handel vanwege hun tweetaligheid. Zij profiteerden daarvan en probeerden zo snel mogelijk rijk te worden. Maar na verloop van tijd hadden ook Nederlanders Portugees geleerd, en Portugezen Nederlands, en waren joden minder hard nodig. Zowel protestanten als katholieken ergerden zich in toenemende mate aan de joodse houding en praktijken ten opzichte van Nederlandse en Portugese kolonisten.¹³⁶ Met name Nederlandse kolonisten waren steeds minder gelukkig met de joodse aanwezigheid. Er heerste jaloezie onder de Nederlanders vanwege het gemak waarmee de joden zich aanpasten aan het tropische klimaat, iets wat de eerstgenoemden grote moeite kostte, en vanwege het feit dat de joden in de loop der jaren steeds meer handel naar zich toetrokken ten koste van Nederlandse handelaren. Dit laatste lukte voornamelijk doordat de Braziliaanse joden in de Republiek een goedgeorganiseerd netwerk van zaakwaarnemers hadden – waardoor zaken als handelsvergunningen aanvragen heel snel geregeld konden worden – en over een daaraan gekoppeld effectief handelsnetwerk beschikten. De paar keer dat er hongersnood heerste in Recife, waren joden in staat als eerste schepen vanuit de Republiek te laten arriveren, zelfs nog voordat de WIC in Amsterdam enige actie ondernomen had.¹³⁷

De joodse voorspoed bracht de raadsleden van Olinda (zowel katholiek als gereformeerd) ertoe de Heren Negentien in 1637 een brief te schrijven met daarin, onder andere, het verzoek iets te doen tegen de joodse dominante positie. ‘Dit land begint met joden vol te lopen, en alle naties ter wereld hebben een afkeer van hen omdat zij tot oplichting en bedrog geneigd zijn.’¹³⁸ Er werd in dezelfde brief verzocht christenen, niet joden, te stimuleren naar Brazilië te emigreren. Daarnaast bevatte de brief een verzoek erop toe te zien dat de privileges die de joden in de kolonie genoten niet groter zouden zijn dan die in Holland. Het liefst wilde men het recht van deelname aan de detailhandel van joden meteen afschaffen. Er werd zelfs voorzichtig geopperd de joden duidelijk zichtbare kledingkenmerken te laten dragen om mensen te waarschuwen dat zij met een jood te maken hadden.¹³⁹ De raad van het district Paraíba ging nog een stap verder en verzocht om verbanning van joden. De protesten laaiden in 1641 weer op, ditmaal nog feller van aard. Maar liefst 66 Portugese en Nederlandse kolonisten bundelden hun krachten en overhandigden de koloniale regering een document waarin zij vertelden zich in hun economische positie bedreigd te voelen, omdat de joden hen voorbijstreefden. Wie handelde met joden stelde zich bloot aan leugens, bedrog en woekerpraktijken, aldus deze handelaren.¹⁴⁰

¹³⁶ Ibidem, 73.

¹³⁷ Gonsalves de Mello, *Nederlanders in Brazilië*, 251, 255, 257-258.

¹³⁸ Ibidem, 254.

¹³⁹ Ibidem, 254-256; Wiznitzer, *Jews*, 74.

¹⁴⁰ Schalkwijk, *Reformed Church*, 260; Gonsalves de Mello, *Nederlanders in Brazilië*, 254; Teensma, ‘Resentment’, 68.

Deze klachten van economische aard gingen gepaard met religieuze klachten. In 1638 beraadde de classis van Recife (het hoogste kerkelijke orgaan van de gereformeerde kerk aldaar) zich over het probleem van de zichtbaarheid van de joodse godsdienst in de kolonie. Het feit dat de joden ongestoord en openlijk hun religieuze diensten konden houden, stuitte op onbegrip bij de katholieken, die met ongeloof zagen dat de joden zoveel vrijheden kregen terwijl hun eigen kerk restricties opgelegd kreeg. Hoewel de mate van vrijheid die beide groepen in Nederlands-Brazilië kregen ongeveer gelijk moet zijn geweest, was het gevaar vooral dat katholieken steeds minder respect voor het Nederlandse gezag zouden tonen, omdat dit beleid bij hen de indruk wekte dat gereformeerden semi-joods waren. Zij namen aanstoot aan de vrijheden die de joden gekregen of gewoon genomen hadden.¹⁴¹ De tweede ronde van hevig protest tegen de joodse vrijheden vond in het begin van de jaren 1640 plaats. De protesten waren heviger en hadden het karakter van een hetze, waarbij vechtpartijen en rellen niet ontbraken.¹⁴² Directe aanleiding was een grote toename van het aantal joodse immigranten en de bouw van een nieuwe synagoge.¹⁴³

Al deze religieuze en economische onvrede wat betreft de positie van de joden bracht de Hoge Raad en de Heren Negentien in een lastig parket. Onrust was wel het laatste wat men in de kolonie kon gebruiken. Dit zou de economie schade toebrengen en de voedingsbodem kunnen zijn voor een opstand. De Portugezen in het zuiden van Brazilië zouden daar waarschijnlijk dankbaar gebruik van maken en de Nederlandse heerschappij ernstig kunnen bedreigen. Aan de andere kant kon men de joden niet missen; joods kapitaal was nodig om de economie draaiende te houden. Daarnaast waren de joden trouwe bondgenoten van het Nederlandse bestuur, omdat het met een mogelijke val van het Nederlandse bestuur ook met hun riantie positie in Brazilië gedaan zou zijn. Zoals blijkt uit een passage in het eerder aangehaalde rapport van het koloniaal bestuur waren de joden zich bewust van hun belang voor de kolonie en meenden zij daardoor meer recht te hebben op hun privileges dan de katholieken.

‘Sij meynden, datse meer vrijheyt behoorden te hebben als de papisten, alsoo wij meer van hare trouheyt verseeckert sijn: want wij weten wel dat sij, doende openbare proffessie vant Jodendom, geensints onder de Spagniaeren souden willen ofte mogen comen, maer liever haer uysterste tot maintenuue ende defentie van desen Staet bijsetten, daer de paepse Portugesen hadden getoont ons gans ontrou te sijn, en bijde eerste veranderinge ons af te vallen.’¹⁴⁴

Om de vrede en rust te bewaren, en de gereformeerden en de katholieken tegemoet te komen, was het koloniaal bestuur genoodzaakt de joodse vrijheden in te perken:

¹⁴¹ Schalkwijk, *Reformed Church*, 260-261.

¹⁴² Gonsalves de Mello, *Nederlanders in Brazilië*, 254.

¹⁴³ Schalkwijk, *Reformed Church*, 261.

¹⁴⁴ Nassau-Siegen, *Sommier discours*, 247.

‘De Portugesen, dat oude Christenen sijn, ergeren haer seer aende vrijhey, die de Joden wert toegelaten ofte veel eer diese sich pogen aen te nemen: want de Joden, uyt Hollant gecomen, dragen sich al wat te stout, soo int spreekken en disputeren van haere superstitiën, ende calumnieren vande Christelijcke Religie, dat wij genootsaect sijn geweest haer daer ouer scherpel. aen te spreekken ende haere calunnien met dreyginge van grote straffen hebben moeten coërceren (..)'¹⁴⁵

Het koloniale bestuur gaf toe aan de druk vanuit de gereformeerde kerk en de katholieke gelederen. In 1638 besloot de Hoge Raad de synagoge in Recife tijdelijk te sluiten, zodat de joden hun diensten in hun eigen huizen moesten voortzetten. Naar aanleiding van de protesten in 1640 en daarna, werd een aantal joden dat zich schuldig maakte aan blasfemie individueel met een flinke geldboete gestraft. Hierdoor deed zich echter weer een nieuw probleem voor. De invloedrijke joodse gemeenschap in Amsterdam hoorde wat er in Brazilië gebeurde en beklagde zich over de ‘vervolging’ van haar broeders in de kolonie bij de Heren Negentien. Het WIC-bestuur bemiddelde en kwam met een lijst van zeven artikelen die de activiteiten van de joden in Brazilië moest reguleren en een deel van hun verworven (religieuze) vrijheden inperkte. Zo mochten zij geen nieuwe synagogen meer bouwen, niemand meer oplichten in commerciële transacties en voortaan niet meer dan een derde deel van het totale aantal makelaars uitmaken.¹⁴⁶

Ondanks deze restricties waren de joden in Brazilië nog steeds veel vrijer dan hun broeders in de Republiek. Zij kregen *de facto* bijna voortdurend meer vrijheden dan *de jure* (in de voorschriften van de WIC) vereist was. Hierin lijkt het beleid van Johan Maurits door te klinken, die meermaals de instructies vanuit de Republiek omzeilde wanneer hij dat in het belang van de kolonie achtte. Zijn motieven hiervoor zette hij duidelijk in zijn afscheidsrede uiteen.

‘Met nauwgezetten eerbied dient aan de voorschriften van Bewindhebberen te worden gehoorzaamd, zoolang het den staat tot heil is dat zij in acht genomen worden. Waar men, naar tijdsgelegenheid, meent dat zij bij veranderen staat van zaken zullen schaden, geef ik er de voorkeur aan dat zij niet worden opgevolgd, alzoo de ontzaglijke afstanden der plaatsen en onvoorziene omstandigheden ten gevolge kunnen hebben dat hetgeen in patria heilzaam werd geacht hier onnut gehouden wordt, zoodat men onvoorzichtig doet met hier uit te voeren wat elders voorzieniglijk besloten is.’¹⁴⁷

Ook zijn persoonlijke voorkeuren en afkeuring zette hij regelmatig aan de kant. Het was geen geheim dat Johan Maurits persoonlijk een hekel aan joden had,¹⁴⁸ maar ook hierin bleek dat hij staatsbelang boven persoonlijke mening plaatste. Gedurende zijn hele bewind leek dit pragmatische beleid inderdaad zijn vruchten af te werpen: tot escalatie kwam het niet. Het

¹⁴⁵ Ibidem.

¹⁴⁶ Schalkwijk, *Reformed Church*, 262-263.

¹⁴⁷ Nassau-Siegen, ‘Afscheidsrede’, 263-264.

¹⁴⁸ Jose Antonio Gonsalves de Mello, ‘Vincent Joachim Soler in Dutch Brazil’ in: E. van den Boogaart (ed.), *Johan Maurits van Nassau-Siegen, 1604-1679: a humanist prince in Europe and Brazil: essays on the occasion of the tercentenary of his death* (Den Haag 1979) 249.

religieuze conflict maskeerde echter het economische conflict. Dat werd met deze religieuze restricties niet opgelost.¹⁴⁹ De druk was enigszins afgenomen, maar geenszins verdwenen.

Het religieuze en economische conflict tussen joden enerzijds, en Nederlanders en Portugezen anderzijds, had in de jaren daarna alsnog kunnen escaleren, maar de opstand van 1645 stak daar een stokje voor. De Portugese opstandelingen behandelden de Nederlanders nog redelijk, maar de door hen zo gehate joden werden zonder pardon vervolgd en in veel gevallen gevangen genomen of zelfs vermoord. Om hun eigen hachje te redden was het voor joden van levensbelang het Nederlands gezag op alle mogelijke manieren te steunen. Wanneer de Portugezen noordoost Brazilië weer in handen kregen zou het zonder twijfel gedaan zijn met de religieuze tolerantie ten opzichte van joden. Joden en gereformeerden kwamen door de opstand weer dicht bij elkaar;¹⁵⁰ ze hadden nu een gemeenschappelijke vijand.

De opvatting onder de joden dat zij meer vrijheden en privileges mochten hebben dan de Portugezen, omdat zij trouwer waren aan het Nederlandse gezag, werd vanaf nu waarschijnlijk door het koloniaal bestuur gedeeld. Joden werden volledig ingezet in de strijd aan Nederlandse zijde. In juni 1645 werd hun de vrijstelling van wachtlopen in de burgerwacht op zaterdag ontnomen, voor zolang de opstand zou duren. Daarnaast werden ook legereenheden bestaande uit joden geformeerd. Tegelijkertijd gaven de joden de overheid financiële steun om de strijd vol te houden. Dit toont aan dat men in ieder geval zeker was van de loyaliteit van de joden ten opzichte van het Nederlandse koloniale bestuur. Maar juist die loyaliteit maakte hen een nog geliefder doelwit van de Portugese rebellen. De steeds wanhopigere toestand van de Nederlanders in Brazilië leidde tot toenemende bezorgdheid voor het lot van haar broeders bij de joodse gemeenschap in Amsterdam. Zij drong er bij de Staten-Generaal op aan zich het lot van de joden in Brazilië aan te trekken. De Staten-Generaal gaven aan dit verzoek gehoor door een voor de zeventiende eeuw zeer bijzondere oorkonde op te stellen. Zij gaven de Hoge Raad van Brazilië de instructie de joodse gemeenschap in bescherming te nemen, zowel de joden zelf als hun eigendommen. Dit was deels een uiting van dankbaarheid voor de loyaliteit, financiële steun en waardevolle diensten die zij de Nederlandse staat in de loop der jaren bewezen hadden.¹⁵¹ Tegelijkertijd zal het ook een impliciet verzoek geweest zijn om die steunbetuigingen in deze crisistijd niet te staken. De joden hadden nu bijna gelijke rechten als christenen. Het enige dat er nog voor zorgde dat zij geen volledig gelijke rechten hadden, was hun officiële uitsluiting van een paar beroepen en van de mogelijkheid om overheidsambten te bekleden.¹⁵²

Ondanks de opstand, alle onrust, en het duidelijke blijk van dankbaarheid van de Nederlandse overheid liet de classis van de gereformeerde kerk de joden niet met rust. Zij stuurde in juni 1646 een klachtbrief naar de Republiek over openlijke joodse erediensten. De

¹⁴⁹ Schalkwijk, *Reformed Church*, 262-263.

¹⁵⁰ Ibidem, 264.

¹⁵¹ Wiznitzer, *Jews*, 97-100.

¹⁵² Jonathan I. Israel, *Diaspora's Within a Diaspora: Jews, Crypto-Jews and the World Maritime Empires (1540-1740)* (Boston, Keulen, Leiden 2002) 383.

Hoge Raad in Recife steunde deze klacht echter niet. Zij was omringd door vijanden en had de joodse hulp in de vorm van spionageactiviteiten, soldaten en geld heel hard nodig. De Hoge Raad stuurde enkele maanden later zelf een brief naar de Republiek, met daarin juist de mededeling dat zij de instructies netjes uitvoerde en de joden dus geen restricties op kon leggen. Volgens de oorkonde van 1645 moesten zij namelijk hetzelfde behandeld worden als Nederlanders.¹⁵³ Ook in de jaren daarna, tot aan de overgave in 1654, bleef het Nederlandse bestuur de joden beschermen. Joden waren sinds de opstand niet alleen meer nodig vanwege hun geld, maar nu ook voor de bescherming van de kolonie.

Met de val van Nederlands-Brazilië kwam een einde aan de joodse vrijheden aldaar. Vele joden hadden de val van Nederlands-Brazilië niet afgewacht en waren, uit angst voor de wraak van de Portugezen, al voor die tijd gevlucht. Geschat wordt dat op het moment van overgave nog maximaal 650 joden in Recife aanwezig waren.¹⁵⁴ De joden die op tijd hadden kunnen vluchten, werden zelfs toen niet door de staat aan hun lot overgelaten. In het overgaveverdrag werd vastgelegd dat joden in Recife en Mauritsstad dezelfde coulante behandeling zouden krijgen van de Portugese overwinnaars als Nederlanders. De Portugese opperbevelhebber Barreto was zeer mild tegenover de joden. Hij gaf hun drie maanden de tijd om te vertrekken, daarna zou de Inquisitie weer macht krijgen om te opereren en kon hij hun vrijheid niet meer garanderen. Barreto hielp hen zelfs door hun Portugese schepen ter beschikking te stellen voor hun vertrek. Ondanks deze voor de joden relatief goede afloop, behoorde hun religieuze vrijheid in Brazilië nu tot het verleden.¹⁵⁵ Tot aan de Franse Revolutie zouden joden in de westerse wereld niet meer zo dicht bij gelijkstelling aan christenen komen als in Nederlands-Brazilië het geval was geweest.¹⁵⁶

¹⁵³ Wiznitzer, *Jews*, 104.

¹⁵⁴ Teensma, 'Resentment', 71.

¹⁵⁵ Schalkwijk, *Reformed Church*, 266.

¹⁵⁶ Israel, *Diaspora's*, 383.

2.4 De indianen

Hoewel in verhandelingen over religieuze tolerantie in Nederlands-Brazilië vrijwel alleen over het beleid ten opzichte van katholieken en joden gesproken wordt, is het voor een duidelijker begrip van de aard en het doel van dit beleid ook interessant te kijken naar de houding van de Nederlanders ten opzichte van de godsdienst van indianen. De godsdienstige rituelen van indianen werden niet op gelijke hoogte gesteld met ver ontwikkelde religies als die van de joden, katholieken en protestanten. Dit hield nauw verband met het feit dat indianen als ‘wilden’ gezien werden, onontwikkelde volken die beschaving bijgebracht moesten worden. Vanzelfsprekend hadden de Nederlanders daarom ook geen hoge pet op van hun religie. Hun polytheïsme werd door Europeanen die volstrekt monotheïstisch waren al helemaal niet begrepen. De indiaanse religieuze beleving was in de ogen van de kolonisten slechts een natuurreligie, en dus van inferieure aard. Toch was er sprake van een zekere tolerantie ten opzichte van deze volken en hun religie, die, net als bij de joden en katholieken, een doel diende.

Toen de Nederlanders in 1630 de macht in noordoost Brazilië overnamen, legden zij meteen contact met de stam van de wilde, mensetende Tapoeja's. Dit had een duidelijk politiek-militair doel. Het was de nadrukkelijke opdracht van de Staten-Generaal en de WIC bondgenootschappen te sluiten met de inheemse volken, om daarmee de Portugezen (en dus ook de Spanjaarden) dwars te zitten.

‘Sullen voorts de Raden trachten met alle ghelegenthey, vrientschap, handelinge ende Commercie te maecken met Naebuyrige ende omtrent gelegene Heeren ende Volcken, oock Alliantien ende Verbonden, tot afbreuck ende swackinge vanden Coningh van Spaignen, sijne Onderdanen ende Adherenten (...)’¹⁵⁷

Na de eerste mislukte veroveringspoging in 1624, had de WIC zes indianen meegenomen naar de Republiek in de hoop van hen nuttige militaire informatie te krijgen en hen in de toekomst te kunnen gebruiken. Eenmaal in Europa werden zij binnen enkele jaren op kosten van de WIC geciviliseerd, opgeleid en bekeerd. Toen de WIC in 1630 haar positie wist te behouden, werden deze indianen snel naar Brazilië gestuurd om daar voornamelijk als tolk te fungeren.¹⁵⁸ De WIC richtte zich in eerste instantie, tijdens de veroveringsfase, voornamelijk op het contact met de Tapoeja-indianen, hoewel ook geprobeerd werd met de door de Portugezen reeds geciviliseerde Toepi's (doorgaans ‘Brazilianen’ genoemd) vriendschap te sluiten. De laatstgenoemden waren echter niet tot werken of vechten bereid, en in deze fase dus van weinig nut. Dus kozen de Nederlanders ervoor de wilde, nomadische Tapoeja's alle genegenheid te tonen, in ruil voor een bondgenootschap. De Tapoeia's zijn echter nooit door de Nederlanders onderworpen; zij weigerden pertinent mee te werken aan iedere Nederlandse poging hen op te voeden en te beschaven. Wel wilden zij graag meewerken in de strijd tegen de Portugezen.

¹⁵⁷ Cau, *Groot Placaet-Boeck*, 1237.

¹⁵⁸ Schalkwijk, *Reformed Church*, 169.

Het bondgenootschap met de Tapoeja's wierp in de loop der jaren vruchten af. Zij leverden in de strijd regelmatig grote groepen krijgers, voornamelijk boogschutters. Op de eerste expeditie van Johan Maurits in 1637 bijvoorbeeld, bevonden zich onder de troepen duizend indianen. Dat de steun van de indianen in de strijd belangrijk was, blijkt wel uit het feit dat Portugezen en Nederlanders gedurende de opstand probeerden elkaars indianenbondgenoten te verleiden over te lopen.¹⁵⁹ Toch verliep de samenwerking niet altijd even vlekkeloos, meestal vanwege culturele verschillen. De Tapoeja's hadden de gewoonte erg wreed te zijn tegenover hun tegenstanders, en dat ging de Nederlandse soldaten soms te ver. Hun verzoek om de vrouwen en kinderen van indiaanse stammen en Portugezen die zij verslagen hadden te mogen vermoorden, stuitte op weerzin bij Nederlandse soldaten.¹⁶⁰ Tijdens de opstand bracht de samenwerking met de Tapoeja's veel problemen met zich mee. In hun enthousiasme vermoordden zij ongevraagd een aantal *moradores*. De Portugezen hielden de Hoge Raad hiervoor verantwoordelijk, wat de toch al uiterst gespannen situatie nog verder deed verslechteren.¹⁶¹ In de jaren daarna bleef de relatie tussen Nederlanders en Tapoeja's wat moeizaam. Nadat het bestand met de Portugezen in 1642 van kracht was geworden, was de relatie met deze indianenstammen voor de Nederlanders tot aan de opstand van 1645 niet zo belangrijk, en deden zij juist moeite deze stammen uit hun gebied te houden. De Tapoeja's bleken grillige bondgenoten, maar vlak voor de val van Nederlands-Brazilië in 1654 was de verstandhouding toch zo goed dat de Nederlanders een amnestieclausule voor de indianen die aan Nederlandse zijde hadden gestaan in het overgaveverdrag lieten opnemen.¹⁶²

Al voor de verovering van Brazilië hadden de Nederlanders de indianen beloofd dat zij vrij zouden blijven onder Nederlandse heerschappij, en geen enkele vorm van onderwerping hoefden te vrezen. Ook in de instructie van de Staten-Generaal en de WIC van 1636 staat dit duidelijk vermeld.

'De Brasilianen ende Naturellen vanden Lande, sullen in hare vryheyt werden ghelaten, ende in geener wysen tot Slaven worden ghemaect, maer sullen nevens de andere Inwoonderen werden gegouverneert, soo in 't Politicq als in't Civil, ende naer de selve Wetten werden geoordeelt.'¹⁶³

Het was ten strengste verboden indianen als slaven te gebruiken, in de hoop dat indianen liever onder Nederlandse dan Portugese heerschappij zouden leven. De Nederlanders probeerden zich als bevrijders van de indianen te profileren en hadden daarbij het voordeel dat de 'wredere' Portugezen hun voor waren gegaan, waardoor zij dus een duidelijk

¹⁵⁹ Boxer, *Nederlanders*, 94, 165-166, 224.

¹⁶⁰ Ernst van den Boogaart, 'Infernal Allies. The Dutch West India Company and the Tarairu, 1631-1654' in: E. van den Boogaart (ed.), *Johan Maurits van Nassau-Siegen, 1604-1679: a humanist prince in Europe and Brazil: essays on the occasion of the tercentenary of his death* (Den Haag 1979) 527.

¹⁶¹ Boxer, *Nederlanders*, 207.

¹⁶² Van den Boogaart, 'Infernal Allies', 531.

¹⁶³ Cau, *Groot Placaet-Boeck*, 1261.

vijandbeeld konden schetsen.¹⁶⁴ In navolging van de voorschriften behandelden de Nederlanders en de indianen elkaar doorgaans op voet van gelijkheid. Er was echter wel een verschil in behandeling tussen de stammen. De enigszins beschaafde Toepi's mochten deel uitmaken van de koloniale samenleving, zij het beperkt en in eigen dorpen. Datzelfde gold niet voor de kannibalistische Tapoeja-indianen. De Politieke Raad geloofde niet dat zij ooit geciviliseerd zouden kunnen worden en stond erop dat zij buiten de koloniale grenzen bleven. Deze 'wilden' in de koloniale samenleving toelaten zou tot grote onrust leiden.¹⁶⁵

Johan Maurits voerde de instructies van de WIC wat betreft de behandeling van de indianen nauwgezet uit. Men kan zelfs stellen dat hij er nog een schepje bovenop deed. Anders dan bij de Joden het geval was, was hij persoonlijk zeer gesteld op de indianen. Ook vanuit wetenschappelijk oogpunt hadden deze natuervolken zijn interesse. Hij deelde de nieuwsgierigheid van veel van zijn tijdgenoten voor exotische zaken, en liet de wetenschappers in zijn gevolg daarom onderzoek doen naar hun levensstijl en gewoonten. Zijn uiterst vriendelijke houding ten opzichte van de indianen leidde er zelfs toe dat zij hem hun 'broeder' noemden.¹⁶⁶ Hij deed er alles aan om de indianen gunstig te stemmen, maar het meest bijzondere was waarschijnlijk dat hij hun loyaliteit ook wist te behouden. Zijn vertrek in 1644 werd door de indianen zeer betreurd. Op hun eigen initiatief werd hij door een groep indianen door de branding naar het schip dat hem weer naar de Republiek zou brengen gedragen,¹⁶⁷ een eerbetoon van inheemse volkeren dat niet veel Europese koloniale bestuurders in die tijd ten deel zal zijn gevallen.

Ondanks de bijna voortdurend tolerante houding van de Compagnie ten opzichte van de indianen als medemensen, was het beleid van religieuze tolerantie ten opzichte van de indianen minder consistent en aan veranderingen onderhevig. Uit allerlei documenten blijkt dat de Nederlanders geen hoge pet op hadden van de indiaanse leefwijze, religieuze beleving en rituelen. Zo schreef Elias Herckmans, gouverneur van het district Paraíba, in een algemene beschrijving van dit district, over de Tapoeja's: 'Het sijn onwetende ende ongeleerde menschen, geen kennisse hebbende vanden waren Godt ofte zijne geboden, maer integendeel dienen den Duyvel ofte enigerhande boose geesten (...)'¹⁶⁸ En even verderop: 'Ende alsoo sij noch Godt noch Godes dienst kennen, soo en weten sij oock noch van doop, noch van besnijdenis (...)'.¹⁶⁹ Duidelijk blijkt dat Herckmans, zoals vrijwel al zijn tijdgenoten, met een

¹⁶⁴ Schalkwijk, *Reformed Church*, 172.

¹⁶⁵ Van den Boogaart, 'Infernal Allies', 527.

¹⁶⁶ Gonsalves de Mello, *Nederlanders in Brazilië*, 207-209.

¹⁶⁷ Boxer, *Nederlanders*, 98, 188.

¹⁶⁸ Elias Herckmans, 'Uit de Generale Beschrijvinge van de Capitanie Paraíba, door Elias Herckmans, juli 1639' in: Ernst van de Boogaart e.a., *Zo wijd de wereld strekt: tentoonstelling naar aanleiding van de 300ste sterfdag van Johan Maurits van Nassau-Siegen op 20 december 1679 : Koninklijk Kabinet van schilderijen Mauritshuis, Den Haag 21 december 1979-1 maart 1980* (Den Haag 1980) 253.

¹⁶⁹ *Ibidem*, 256.

westerse bril naar de inheemse volken keek. In een officieel document, opgesteld door de Hoge Raad in Recife, wordt het geloof van de indianen afgedaan als ‘oude afgodische superstitiën ende besweringen’.¹⁷⁰ Het indiaanse polytheïsme werd als heidens gezien; sommige van de indiaanse rituelen werden zelfs als duivelaanbidding bestempeld. Het leed dan ook geen twijfel dat de indianen, omdat zij tenslotte bondgenoten waren en men het beste met hen voorhad, bekeerd moesten worden tot het ware geloof, oftewel gereformeerd moesten worden.

In de instructie die Johan Maurits meekreeg naar Brazilië, stond dat de Hoge Raad er persoonlijk op moest toezien dat de indianen beschaafd en christen zouden worden.

‘Ende op dat de selve tot het Christen gheloove, ende civile conversatien mogen werden gebracht, ende daer by onderhouden, so sal den Raedt goede ordre ramen op het onderwysen der selver, ende insonderheyt van hare Kinderen, in alles wes by de Politicque conversatie ende oeffeningh van den Godts-dienst is betreffende (..).Sal mede den Raedt voorsichtelick verhoeden, dat van Barbarische manieren werden af ghewent (..)’¹⁷¹

Naast het oprechte verlangen de indianen voor hun eigen zielenheil te bekeren, laat het andere motief voor bekering zich eenvoudig raden: christelijke indianen zouden betere onderdanen en soldaten zijn.¹⁷² In het bekeringsproces kreeg de gereformeerde kerk de hoofdrol. Predikanten van de gereformeerde kerk, in dienst van de WIC, werd opgedragen onder indianen te evangeliseren. De bekendste en ijverigste onder hen was Vincent Joachim Soler, maar ook anderen, zoals David van Dorenslaer, legden zich met hart en ziel toe op de taak de indianen te bekeren. Direct vanaf de verovering in 1630 waren er plannen om dit te bereiken, maar tot 1638 bleven het slechts plannen en werd geen concrete actie ondernomen. De plannen indianen voor een opleiding naar Nederland te verschepen en predikanten de Toepitaal te laten leren werden in 1636 terzijde geschoven en vervangen door het plan opvoeding en religieuze vorming van de indianen bij de kinderen te laten beginnen. De bedoeling was een soort internaten op te richten, waar indiaanse kinderen verplicht naar toe zouden worden gestuurd om een soort basisonderwijs en religieus onderwijs te volgen. Op diezelfde internaten zouden Nederlandse kinderen naar school moeten gaan, zodat zij elkaars talen konden leren. Het Portugees moest echter uitgebannen blijven. Eenheid van taal en godsdienst zou een hechte band tussen Nederlanders en indianen scheppen. In de praktijk werkte dit plan echter niet en kwam het nooit goed van de grond; de indianen verzetten zich tegen de scheiding van hun kinderen en de kinderen zelf vergaten al gauw wat hun geleerd was, om weer in hun ongeciviliseerde staat te vervallen.¹⁷³

In 1638 pakte de Hoge Raad het grondiger aan en werd een catecheseprogramma voor indianen opgestart. Predikanten trokken naar de indianendorpen om daar te preken en

¹⁷⁰ Gonsalves de Mello, *Nederlanders in Brazilië*, 217

¹⁷¹ Cau, *Groot Placaet-Boeck*, 1261-1262.

¹⁷² Schalkwijk, *Reformed Church*, 175-176.

¹⁷³ Gonsalves de Mello, *Nederlanders in Brazilië*, 216-218.

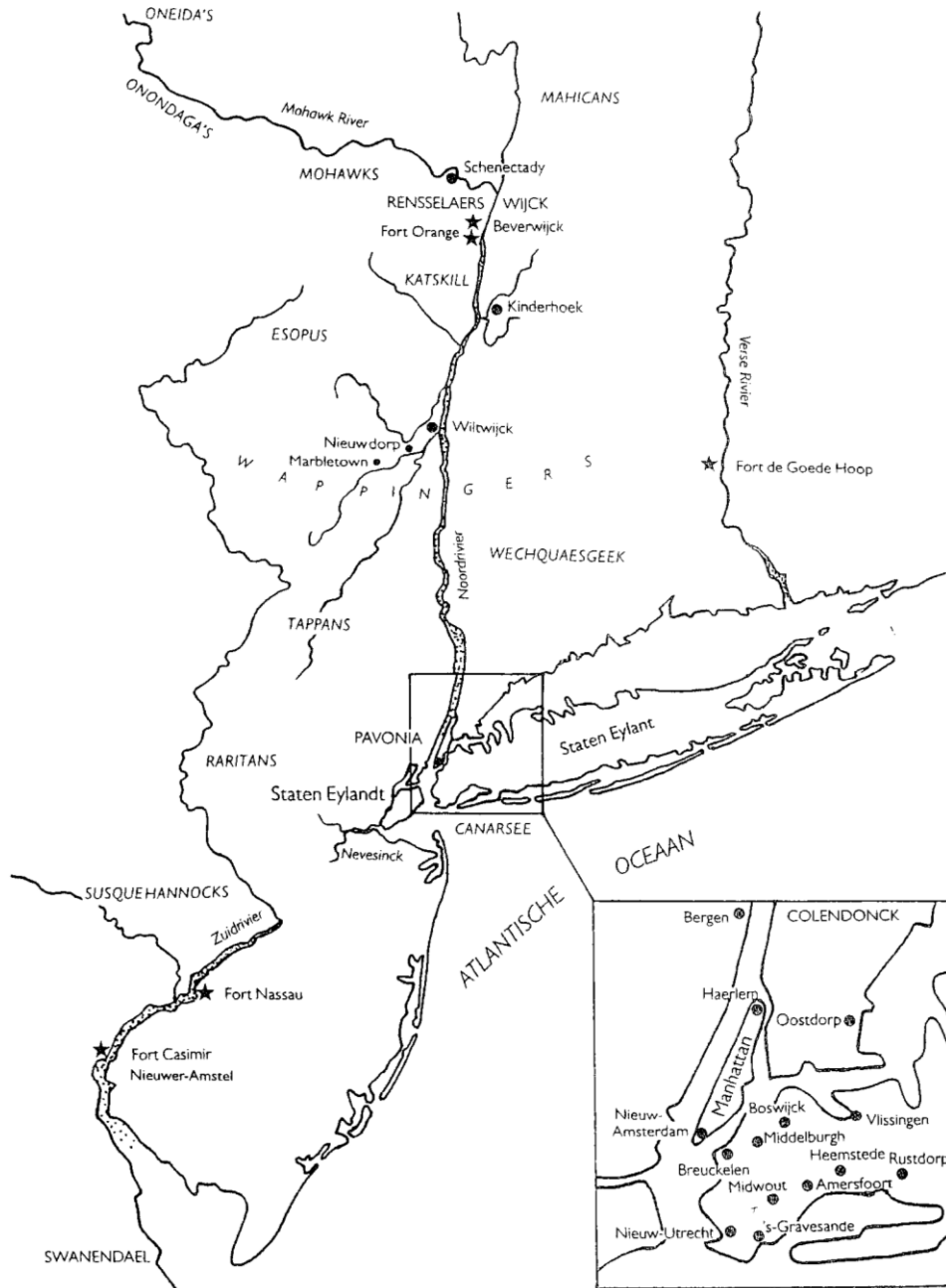
catechisatieonderwijs te geven. Gewone schoolmeesters gingen mee om de burgerlijke vorming gestalte te geven. De predikanten leerden de indianen gebeden en namen deel aan dagelijkse bid- en zangstonen. In hun rapporten aan de Hoge Raad vertelden de predikanten enthousiast over hun vorderingen bij het bekeren en civiliseren van de inheemsen. Toch vielen de resultaten over het algemeen op de langere termijn tegen. De indianen vervielen weer snel in hun oude gedrag. Daarom werd in 1642 een soortgelijk plan als dat van 1636 geopperd, namelijk om kinderen bij hun ouders weg te halen, om hen te onderwijzen in godsdienstige en andere zaken. De Heren Negentien keurden het plan goed, maar opnieuw kwam het niet tot uitvoering, ditmaal door geldgebrek en oproer van indianen tegen dit plan. Om de indianen niet compleet tegen zich in het harnas te jagen werd het bekeringsprogramma gestaakt. Het gewone onderwijs vond wel doorgang.¹⁷⁴

Ondanks de magere resultaten was al het ijverige werk van de predikanten niet voor niets geweest; na verloop van tijd waren er toch aardig wat vurige aanhangers van het gereformeerde geloof onder de indianen te vinden. Een mooi voorbeeld hiervan is een passage uit een polemische briefwisseling tussen twee vooraanstaande indianenleiders, de een aan Portugese zijde, de ander aan Nederlandse zijde strijdend. Daarbij nam de gereformeerde indiaan er aanstoot aan dat de ander hem een ketter noemde, en verdedigde zijn eigen geloof met de woorden: 'Ik ben een christen, en een beter christen dan U (..), daar ik alleen in Christus geloof, zonder mij te bezoedelen aan de afgoderij die U bedrijft.'¹⁷⁵ Ondanks deze individuele successen bleef het grootste deel van de indianen ongeciviliseerd en onbekeerd. De Nederlandse predikanten hadden het liefst gezien dat alle indianen bekeerd zouden worden, maar werden bij de uitvoering van hun bekeringswerk belemmerd door onder andere de indianen zelf. Hun levenswijze en mentaliteit verschilden te zeer van de Nederlandse om grote, blijvende successen te kunnen behalen. Dwang was geen optie; indianen moesten volgens WIC-orders vrij blijven. Hen tot het ware geloof leiden was weliswaar belangrijk, maar niet zo belangrijk als de rust in de kolonie te bewaren.

¹⁷⁴ Ibidem, 219-223.

¹⁷⁵ Boxer, *Nederlanders*, 224.

Deel 3
Nieuw-Nederland

Kaart 2 Nieuw-Nederland

(bron: Jacobs, *Zegenrijk gewest*, 12)

Deel 3 – Nieuw-Nederland

3.1 De geschiedenis van Nieuw-Nederland

3.1.1 Ontdekking en voorcompagnieën

Behalve in Nederlands Brazilië, Afrika en de Caraïben, was de WIC sinds 1623 ook actief in Noord-Amerika. De Republiek kreeg pas betrekkelijk laat interesse voor dat gebied. Engeland en Frankrijk waren er al langer actief en hadden reeds koloniën opgezet in respectievelijk het huidige Virginia en Canada toen de Nederlanders aan hun ontdekkingsreizen begonnen. Het was niet de WIC die hier de weg baande, maar een aantal onafhankelijke kooplieden die, ruim voor de oprichting van de Compagnie in 1621, reeds volop handel dreven met de indianen.

Pas na de ontdekkingsreis van Hudson, die in dienst van de VOC in 1609 in het later zo genoemde Nieuw-Nederland voet aan land zette, raakten Hollandse kooplieden geïnteresseerd in het nieuwe, onbekende continent. Verschillende kooplieden stuurden er schepen heen in de hoop dat de bemanning handel kon drijven met de indianen en rijk beladen met pelterijen huiswaarts zou keren. De Van Tweenhuysen Compagnie, bestaande uit zeven Amsterdamse kooplieden die allemaal oorspronkelijk uit de Zuidelijke Nederlanden kwamen, begon zich als eerste op Nieuw-Nederland te concentreren. Later volgden andere handelaren dit voorbeeld. Toen toenemende concurrentie een steeds groter beletsel voor het behalen van winst werd, begon men het belang van samenwerking in te zien. De vier grootste spelers in de handel op Nieuw-Nederland sloten uit eigen beweging een samenwerkingsverband. Echter, alleen een overheidsoctrooi kon voorkomen dat er nieuwe concurrentie zou opduiken, die de winstmarges weer zou verkleinen. De Staten-Generaal gaven dat octrooi in 1614, ingaande op 1 januari 1615, voor nog eens vier ‘ontdekkingsreizen’ in drie jaar tijd in het gebied. Vier compagnieën, waaronder de Van Tweenhuysen Compagnie, werden samengevoegd tot de Nieuw-Nederland Compagnie. De handel op Nieuw-Nederland, waar het feitelijk om ging, was hiermee tijdelijk voorbehouden aan een selecte groep kooplieden. Toen het octrooi in 1618 verliep en niet verlengd werd - mogelijk omdat de plannen een WIC op te richten op de achtergrond weer meespeelden - lag de handel op Nieuw-Nederland weer open voor iedereen. Desondanks was er van open competitie geen sprake en behielden de hoofdrolspelers van de voormalige Nieuw-Nederland Compagnie het overwicht.¹⁷⁶ Hoewel er allerlei goederen verhandeld werden, was en bleef bont, vooral bevervellen, het product waar de Nederlanders op uit waren. Zij lieten de indianen de dieren vangen en de pelterijen bij hen afleveren in de handelsposten, of gingen ze soms zelf ophalen. De bevervellen werden vervolgens in de Republiek met winst verkocht.

Ondanks al deze handelsactiviteit die reeds plaatsvond, heeft Nieuw-Nederland in de eerste jaren van het bestaan van de WIC relatief weinig aandacht gekregen. De oorzaken daarvoor waren divers. Noord-Amerika was het enige gebied waar aartsvijand Spanje geen invloed had, en was daarom niet van belang voor de strijd tegen de vijand, toch een van de drie pijlers van de Compagnie. Fortificatiebouw en koloniale expansie in dit gebied konden

¹⁷⁶ Jaap Jacobs, *Zegenrijk gewest*, 57-58.; Oliver A. Rink, *Holland on the Hudson. An economic and social history of Dutch New York* (Ithaca en Londen 1987) 49.

op die manier niet gerechtvaardigd worden. Bovendien richtte de WIC zich liever op de tropische gebieden, omdat daar veel meer waardevolle producten vandaan gehaald konden worden. In Nieuw-Nederland was alleen hout en bont te halen, was de gedachte. Misschien dat door kolonisatie op den duur landbouwproducten (vooral graan) en hout geëxporteerd konden worden naar andere gebieden, maar de vooruitzichten waren wat dat betreft niet veelbelovend.¹⁷⁷ Hoe dan ook, Nieuw-Nederland zou hooguit een ondersteunende functie krijgen in het WIC-plaatje, was de oorspronkelijke gedachte. Met het geld dat in de bonthandel verdiend werd zou men andere, lucratievere gebieden kunnen ontdekken en ontginnen. Opmerkelijk is dat ook de geestelijke vader van de WIC, Willem Usselinx, nooit geïnteresseerd was in Noord-Amerika. Als het aan hem had gelegen was Nieuw-Nederland zelfs buiten het WIC-monopolie gebleven, omdat ook hij niet geloofde dat er veel te halen viel.¹⁷⁸

Toen de WIC in Nieuw-Nederland actief werd, kwam zij in een min of meer gespreid bedje terecht. Er was een winstgevende handel ontwikkeld, er waren handelsposten opgezet en de ergste kinderziektes waren eruit.¹⁷⁹ De pioniers hadden de basis gelegd, en de WIC kon nu voortbouwen op wat in de jaren tussen 1609 en 1623 bereikt was.¹⁸⁰ Maar zover was het in december 1623, toen de WIC haar intrede deed in Nieuw-Nederland, nog niet. Er moesten nog heel wat moeilijkheden overwonnen worden om van dit gebied een winstgevende, zichzelf voorzienende koloniale samenleving te maken.

3.1.2 *De beginjaren van de WIC in Nieuw-Nederland (1623-1629)*

Hoewel Nieuw-Nederland dus niet bepaald een kerngebied voor de WIC was, werd de Compagnie er door verschillende omstandigheden toe gedwongen meer aandacht aan deze kolonie te besteden en na te denken hoe men dit gebied het beste kon benutten. De belangrijkste reden was misschien wel de juridische kwestie van het eigendomsrecht van het gebied. Vanaf de allereerste reis van Hudson naar Nieuw-Nederland waren de Engelsen niet blij geweest met de Nederlandse aanwezigheid op het continent. Nederlandse concurrentie was ongewenst, en Hollandse aanwezigheid was in de ogen van de Engelsen bovendien onrechtmatig. De Engelsen voerden hiervoor een beslissing aan van de Engelse koning, die een groot deel van Noord-Amerika aan hen had toegewezen. De juridische basis voor deze toewijzing werd gevormd door een combinatie van het recht van ontdekking en het recht van de eerste inbezitting. De Nederlanders claimden dat zij het gebied ontdekt hadden. Dat Nieuw-Nederland echter door een Engelsman (Hudson) ontdekt was, werkte hierbij niet in hun voordeel. Ook de Nederlandse aankoop van Manhattan – in 1626 voor zestig gulden van

¹⁷⁷ Van Cleef Bachman, *Peltries or Plantations. The Economic Policies of the Dutch West India Company in New Netherland 1623-1639* (Baltimore en Londen 1969) 64, 68, 71.

¹⁷⁸ Thomas J. Condon, *New York Beginnings. The commercial origins of New Netherland* (New York 1968) 47, 60.

¹⁷⁹ Bachman, *Peltries*, 23-24.

¹⁸⁰ Condon, *New York Beginnings*, 34.

de indianen gekocht – werd door de Engelsen niet als geldig argument gezien; zij beschouwden de indianen niet als rechtmatige eigenaars van de grond, aangezien ze het land niet (genoeg) gebruikten en het dus ook niet konden verkopen.¹⁸¹ Gedurende de hele geschiedenis van Nieuw-Nederland heeft deze kwestie tussen de Republiek en Engeland gespeeld. Beide landen hebben elkaars claims op het gebied nooit geaccepteerd.

Om de claim op het gebied te kunnen behouden was het voor de WIC van groot belang Nieuw-Nederland zo snel mogelijk te bevolken. Daarnaast was dit van belang voor de interne ontwikkeling van de kolonie. Kolonisten zouden onder andere van nut zijn bij indianenaanvallen, bij de handel van de WIC en bij de ontdekking van natuurlijke rijkdommen. Er was een beleidsplan voor de ontwikkeling nodig, maar over de vraag hoe dat moest worden ingevuld verschilden de bewindhebbers binnen de Kamer van Amsterdam, die Nieuw-Nederland onder haar hoede had, van mening. Er was een factie die van Nieuw-Nederland een handelskolonie wilde maken, waar met minimale investeringen en een klein aantal kolonisten snelle winst kon worden behaald, en een factie die grootschalige koloniale ontwikkeling voorstond en geloofde dat daardoor op langere termijn meer opbrengst te verwachten was. De koloniseringsfactie won het pleit. Er waren vervolgens boeren en handwerkslieden nodig om het gebied te ontwikkelen tot een zichzelf voorziende, en later exportproducten leverende, kolonie.

Degenen die Nieuw-Nederland uiteindelijk zouden bewonen, zijn te verdelen in twee categorieën: Compagniesdienaren en vrije kolonisten. De eerste groep werd ingehuurd door de WIC en bestond onder andere uit boeren, soldaten, huishoudelijk personeel, zeelieden en handelaren. Deze kolonisten bleven meestal niet permanent; velen vertrokken weer zodra hun contract (dat meestal voor enkele jaren afgesloten was) verliep. De vrije kolonisten daarentegen, voornamelijk boeren, vestigden zich onder (op papier) gunstige economische voorwaarden op persoonlijke titel in de nieuwe kolonie.

De eerste migranten die zich permanent in Nieuw-Nederland vestigden waren ongeveer dertig Waalse, Franssprekende gezinnen. Waarschijnlijk kwamen zij als werknemers van de WIC, en niet als vrije kolonisten, naar de kolonie.¹⁸² Deze Walen waren akkoord gegaan met de voorwaarden die de WIC hiervoor gesteld had en die vastgelegd waren in de *Provisionele Ordere* van 28 maart 1624. In deze regeling werden het bestuur en de rechtspraak, evenals de vrijheden en beperkingen voor de kolonisten vastgesteld. De Compagnie betoonde zich hierin in economisch opzicht ruimhartig, zolang de kolonisten maar goed rekening hielden met het financieel belang van de WIC, en niet hun privébelangen boven die van de Compagnie stelden. In artikel 6 werd vastgelegd dat de Compagnie hun overtocht zou betalen en hun stukken landbouwgrond zou geven. Artikel 7 verzekerde de kolonisten ervan dat zij gedurende 2 jaar, tegen schappelijke prijzen, konden rekenen op kleding en benodigde voorraden uit de magazijnen van de WIC.¹⁸³ Op politiek gebied werd de

¹⁸¹ Jaap Jacobs, *Petrus Stuyvesant: een levensschets* (Amsterdam 2009) 119.

¹⁸² Condon, *New York Beginnings*, 93.

¹⁸³ A.J.F. van Laer (vert. en ed.), *Documents relating to New Netherland, 1624-1626. In the Henry E. Huntington Library* (San Marino 1924) 9.

kolonisten echter minder gegund. Bestuurlijk gezien hadden zij weinig in te brengen en slechts te doen wat de meegezonden commandeur en officieren hun opdroegen. Zij moesten volgens artikel 4 bijvoorbeeld ‘haer verblyvende residentie nemen ter plaetse die henluyden by den Commandeur ende synen raet aangewesen sal worden.’¹⁸⁴ De kolonisten werden daarom volgens dit plan verspreid over de kolonie in kleine groepjes op strategisch belangrijke plaatsen afgezet. Daarmee werd gepoogd zich door middel van bezetting tegen de opdringende Engelsen ten noorden en zuiden van Nieuw-Nederland te verdedigen.

Een jaar later werd van dit gespreide bezettingspatroon afgezien; het grootste deel van de kolonisten werd uit de buitengebieden weggehaald. Deze meer geconcentreerde manier van samenleven kwam de veiligheid van de kolonisten ten goede - in de buitengebieden waren zij kwetsbaarder voor aanvallen van indianen - en maakte de kolonie beter bestuurbaar, omdat de WIC zo beter toezicht kon houden op de handel en wandel van de kolonisten. Wel bleven de forten in de buitengebieden bevolkt door Compagniesdienaren, zodat de handel daar doorgang kon vinden. Manhattan werd in 1626 gekozen en ontwikkeld als het verzamelpunt en distributiecentrum van de koloniale handel. Hier werd een groot fort gebouwd met daaromheen meerdere boerderijen. In de loop van 1625 waren nog eens zes schepen met kolonisten gearriveerd. Er was nu voldoende personeel in de kolonie om alle posten te vervullen, zodat sommigen permanent/voltijd boer konden worden, waarvoor zij in feite naar Nieuw-Nederland gezonden waren. Desondanks waren er meer kolonisten nodig dan de WIC kon leveren. Enerzijds waren de kolonisatiekosten voor de WIC erg hoog, anderzijds lukte het de WIC steeds maar niet om voldoende mensen in de Republiek te vinden die bereid waren naar Nieuw-Nederland te emigreren. Er werden in de Republiek volop beschrijvingen gepubliceerd over het nieuwe gebied, vaak van auteurs die er zelf niet geweest waren, zoals Johannes de Laet. Niet zelden kwam Nieuw-Nederland hierin naar voren als het paradijs op aarde met vele mogelijkheden om een nieuw leven op te bouwen. Dat in de Republiek maar weinig mensen enthousiast gemaakt konden worden voor het avontuur kan voor een groot deel gelegen hebben aan het feit dat men het simpelweg te goed had; het ging de Republiek economisch voor de wind. Wie toch het avontuur zocht, koos eerder voor een reeds ontwikkelde kolonie waar meer geld te verdienen was, zoals Nederlands-Brazilië. Voor degenen die uit vrije wil naar Nieuw-Nederland emigreerden, speelden familiebanden vaak een grote rol.¹⁸⁵ Een beleid voor het soort kolonist dat men zocht lijkt er niet geweest te zijn; het maakte de WIC weinig uit wie er ging, als er maar mensen gingen, ongeacht nationaliteit of religie.¹⁸⁶

Ondanks deze problemen leek het tot september 1626 in de Republiek alsof men in de nieuwe Nederlandse kolonie op de goede weg was. Er was een begin gemaakt met het opzetten van een koloniaal centrum en er was zojuist een schip met een waardevolle lading naar het vaderland teruggekeerd. Maar dat beeld kwam niet geheel overeen met de

¹⁸⁴ Ibidem, 6.

¹⁸⁵ Jacobs, *Zegenrijk gewest*, 68, 71.

¹⁸⁶ Condon, *New York beginnings*, 79.

werkelijkheid. Naast het bestaande rekruteringsprobleem begonnen andere problemen zich duidelijker te manifesteren. De kolonisten, voornamelijk Walen, waren niet erg bereid mee te werken aan de opbouw van de kolonie. Ze waren slechts met moeite aan het werk te krijgen. De oorzaak hiervan was dat al snel na aankomst gebleken was dat de beloofde gouden bergen geen realiteit zouden worden; in Nieuw-Nederland viel weinig te verdienen. De bereidheid zich in te zetten werd daarom snel kleiner. Daarmee verbonden was een probleem dat de WIC grotere zorgen baarde: de kolonisten stapten over op de lucratievere illegale bonthandel. Zij gingen op eigen houtje met de indianen handelen en dat dreef de prijzen snel op. De WIC werd gedwongen in deze concurrentieslag mee te doen, waardoor haar winstmarges snel kleiner werden. Daarnaast waren er steeds meer problemen met de indianen. Onervarenheid van de WIC had ertoe geleid dat de pakhuizen in de kolonie vol lagen met handelswaren die de indianen niet (meer) accepteerden. Ook smokkel zorgde ervoor dat de WIC inkomsten misliep. Al deze zaken zorgden ervoor dat de kosten van de kolonisatie en de bonthandel opliepen, terwijl de opbrengsten ongeveer gelijk bleven.¹⁸⁷

De WIC probeerde deze problemen op verschillende wijzen het hoofd te bieden. Zo werd het de kolonisten in 1625, in een poging de bonthandel weer onder controle te krijgen, praktisch onmogelijk gemaakt nog langer als tussenpersonen in de bonthandel te fungeren.¹⁸⁸ Ondanks lijmpogingen ging het na 1626 snel bergafwaarts met de kolonie. De WIC liet na voldoende te investeren in Nieuw-Nederland. Er werd nauwelijks meer vee en broodnodige voorraad uit het vaderland geleverd. De ontevredenheid onder de kolonisten groeide en aanzienlijke aantallen keerden terug naar de Republiek of gingen hun geluk in andere koloniën beproeven. Ook boterde het totaal niet tussen de kolonisten en hun bestuurders. Directeur Verhulst was door zijn autoritaire gedrag impopulair bij de kolonisten en lag ook slecht bij zijn eigen Raad. Bovendien bleek later dat hij gesjoemeld had met de compagnieboekhouding. Dit resulteerde in 1626 in zijn afzetting en een proces, waarna hij gevangen gezet werd, en daarna door zijn opvolger Pieter Minuit - inmiddels door de Raad tot directeur benoemd - gerepatrieerd werd.¹⁸⁹

Een nog groter probleem dan al deze interne strubbelingen was het zigzagbeleid dat de WIC ten aanzien van Nieuw-Nederland voerde. De Heren XIX hadden door de moeilijkheden in Brazilië weinig interesse voor Nieuw-Nederland. Er was nauwelijks geld voor Nieuw-Nederland beschikbaar. Bovendien was binnen de Kamer van Amsterdam, hierdoor verantwoordelijk geworden voor het beleid in de kolonie, een voortdurende strijd gaande tussen de handelsfactie en de koloniatiefactie. De koloniatiefactie had in deze jaren de overhand, maar kon door de tegenwerking van de handelsfactie geen spijkers met koppen slaan. Een consistent beleid was door deze interne verdeeldheid uitgesloten. Dit vormde een van de grootste belemmeringen voor een stabiele situatie in de kolonie.¹⁹⁰

¹⁸⁷ Rink, *Holland on the Hudson*, 87-90.

¹⁸⁸ Bachman, *Peltries*, 86.

¹⁸⁹ Jacobs, *Zegenrijk gewest*, 114.; Rink, *Holland on the Hudson*, 84.

¹⁹⁰ Condon, *New York Beginnings*, 100.

De snel verslechterende situatie moest een halt toegeroepen worden. Er leken maar twee opties te zijn: het gebied verlaten of het monopolie in de bonthandel opgeven. Het eerste werd verworpen omdat dit een knieval voor de Engelsen zou zijn, maar het tweede was ook geen optie aangezien dit een slecht precedent zou kunnen scheppen voor belangrijkere koloniën zoals Nederlands-Brazilië. En dat zou het begin van het einde van de WIC kunnen betekenen. Er werd een gulden middenweg gevonden waarbij de WIC het monopolie op de bonthandel behield, maar tegelijkertijd private ondernemers de mogelijkheid bood een eigen kolonie op te bouwen, en dus in Nieuw-Nederland te investeren.¹⁹¹ Alvorens verder te gaan is het van belang licht te werpen op de bestuursstructuur in de beginjaren, die tot het einde van het Nederlandse bewind in essentie gehandhaafd bleef.

Bestuur en rechtspraak

Nadat besloten was Nieuw-Nederland te koloniseren, in plaats van alleen maar als factorij te laten fungeren, moest ook het bestuur op een andere manier geregeld worden. Met hetzelfde schip dat de Waalse families naar Nieuw-Nederland vervoerde, reisde ook een nieuw bestuur voor de kolonie mee. Willem Verhulst arriveerde in 1624 als hoogste gezagsdrager in de kolonie. Hij kreeg de rang van commies; de bijbehorende aanspreektitel was directeur. Dit was een relatief lage rang voor de hoogste functionaris van een kolonie.¹⁹² Verhulst kreeg uitgebreide bestuursinstructies mee. De directeur was lid van de Raad, waarin ook nog twee WIC-dienaren en twee kolonisten zitting hadden. Samen waren zij verantwoordelijk voor alle bestuurszaken in de kolonie. De directeur kon niet op eigen houtje beslissingen buiten de Raad om nemen. Sowieso werd de macht van de directeur en Raad flink beperkt doordat de WIC feitelijk alle beslissingen nam en hoog van de toren blies als haar instructies niet werden opgevolgd of als zij niet gekend werd in bestuurszaken. Een paar maanden na de aankomst van Verhulst werd het aantal raadsleden uitgebreid tot negen.

Behalve het bestuur van de kolonie was ook de rechtspraak in handen van directeur en Raad. In de eerste jaren gold een mengvorm van maritiem recht en ‘landrecht’, oftewel het recht dat in de Republiek gold. Schippers die voor een bepaalde tijd in de kolonie verbleven hadden tot 1647 ook zitting in de Raad. Later werd de rechtspraak steeds meer georganiseerd zoals in de Republiek en verdween het maritiem recht. De directeur en Raad waren verantwoordelijk voor zowel het civiel recht als het strafrecht, hoewel zij in beide gevallen beperkte bevoegdheden hadden en ernstige rechtszaken door moesten sturen naar de Republiek. Een aantal andere functies completeerde het bestuursapparaat van de kolonie. Er was een fiscaal, die fungeerde als politiecommissaris en openbaar aanklager. Ook moest hij optreden als Compagniesdienaren hun plicht verzuimden. Nadat de Raad een straf opgelegd had, moest de fiscaal zorgdragen voor de uitvoering ervan. Vanaf de jaren 1650 werd de functie van fiscaal samengevoegd met die van schout van Nieuw-Amsterdam. Een tweede belangrijke ambtenaar naast de directeur was de secretaris van de Raad. Zijn taak was het

¹⁹¹ George L. Smith, *Religion and Trade in New Netherland; Dutch Origins and American Development* (Ithaca en Londen 1973) 149-150.

¹⁹² Jacobs, *Zegenrijk gewest*, 108.

notuleren van vergaderingen en het regelen van alle notariële zaken in de kolonie, zoals huwelijkse voorwaarden, contracten en testamenten. Tot 1650 bleef de secretaris de enige die deze notariële zaken uitvoerde; daarna kwamen er ook onafhankelijke notarissen naar de kolonie. Naast deze hoge functionarissen waren er ook lagere ambtenaren, die bijvoorbeeld raadslid zonder speciale functie waren. In de loop der jaren breidde het bestuursapparaat zich uit. Daarmee ontstond een scheiding tussen het beleid van de Raad en de uitvoering van dat beleid.¹⁹³

Het bestuur van Nieuw-Nederland werd vrij sober gehouden, en de bestuurders kregen geen verregaande bestuurlijke en juridische bevoegdheden. De WIC stelde zich niet ten doel een samenleving naar Nederlands model op te zetten in Noord-Amerika. De Nederlanders waren niet primair gekomen om te koloniseren; kolonisatie was slechts een middel om de handel te beschermen en te bevorderen. Nieuw-Nederland was door dit beleid in de beginjaren nog geen kolonie met een duidelijke politieke en sociale signatuur.¹⁹⁴ Het was vooral een handelskolonie die moest zorgen zoveel mogelijk winst te behalen. In de Engelse buurkoloniën was de intentie om een samenleving naar Engels model op te zetten er wel. In een van de documenten van de Virginia Company wordt duidelijk naar voren gebracht dat het verspreiden van de ware godsdienst een belangrijke taak, zo niet het hoogste doel van de Compagnie was.¹⁹⁵

3.1.3 *Vrijheden ende Exemptiën*

In 1628 sloeg de WIC een nieuwe weg in ten aanzien van Nieuw-Nederland. De koloniatiefactie in Amsterdam wist gedaan te krijgen dat zij brak met haar strikt monopolistische beleid. Op 7 juni 1629 werden de *Vryheden ende Exemptien* ondertekend, waarmee het systeem van patroonschappen in Nieuw-Nederland werd ingesteld. In feite was dit document een compromis tussen de koloniatiefactie en de handelsfactie in de Kamer van Amsterdam. Een patroon, een aandeelhouder van de WIC, kreeg een stuk land van de WIC in beheer onder voorwaarde dat hij binnen vier jaar tijd een ‘Colonie van vijftigh Zielen boven de vijfhien Jaren oudt zijnde’ zou stichten.¹⁹⁶ Dit patroonschapsstelsel had feodale trekken; de patroon kreeg in feite een leen van de leenheer (de WIC). Binnen zijn patroonschap mocht de patroon veel van wat het land en de rivieren opbracht zelf houden, mocht hij boerderijen opzetten, mocht hij een zelfgekozen predikant benoemen, en mocht hij binnen door de WIC gestelde grenzen de rechtspraak en het bestuur regelen.

De Compagnie stond hiermee een deel van de macht aan de patroons af, maar behield wel de controle over het hele gebied. Personen en goederen van en naar Nieuw-Nederland

¹⁹³ Ibidem, 108-113.

¹⁹⁴ Condon, *New York Beginnings*, 73.

¹⁹⁵ Smith, *Religion and trade*, 147.

¹⁹⁶ A.J.F. van Laer (vert. en ed.), *New York State Library van Rensselaer Bowier Manuscripts* (Albany 1908) 138.

moesten de patroons bijvoorbeeld tegen betaling laten vervoeren op schepen van de Compagnie. Ook stond het de patroons vrij

te bevaren ende te behandelen die gantsche Cust van *Florida* tot *Terra-Neuf* toe midts met alle hare gehandelde goederen voor eerst wederom op 'tEylant van de *Manhattes* keerende en betalende vijf ten hondert voor recognitie aen de Compagnie om soo't mogelijk is van daer na behoorlijcke Inventarisatie van alle ingeladen goederen na dese Landen ghesonden te worden (..) ¹⁹⁷

De Compagnie streek dus van alle handel die patroons dreven een gedeelte van de winst op. Er mocht in alles handel gedreven worden 'uytghesondert Bevers Otters Minken ende allerhande Pelterijen welcke handelinghe de Compagnie alleen voor haer reserveert'. ¹⁹⁸ De WIC behield zelf het monopolie op de voor haar zo belangrijke bonthandel, behalve op plaatsen waar zij geen handelsposten had. Maar in dat geval moesten alle pelterijen op Manhattan afgeleverd worden. Daar stond tegenover dat de kolonisten die in de patroonschappen gingen wonen gedurende tien jaar niet belast zouden worden, terwijl de WIC wel hun bescherming op zich zou nemen. De WIC zette met de *Vryheden ende Exemptiën* de deur open voor de terugkeer van privékapitaal naar Nieuw-Nederland. Zij hoopte hiermee de financiële last van de kolonisatie af te kunnen wentelen op individuele ondernemers en tegelijkertijd meer immigranten aan te trekken die in Nieuw-Nederland wilden blijven, om zo de Nederlandse claims op het gebied kracht bij te kunnen zetten. ¹⁹⁹

Van de handvol aandeelhouders van de WIC die een patroonschap begon, heeft uiteindelijk alleen Kiliaen van Rensselaer er een bescheiden succes van weten te maken. Zijn patroonschap Rensselaerswyck bleef na zijn dood in 1643 nog enkele decennia onder leiding van zijn kinderen bestaan en telde in 1660 ongeveer tweehonderd inwoners en veertig huizen. De andere patroonschappen kwamen niet van de grond, deels omdat hun patroons alleen geïnteresseerd waren in snelle winst en niet investeerden in hun gebied, deels omdat de door de WIC gedane belofte voldoende ruimte op haar schepen beschikbaar te stellen om goederen te vervoeren niet ingelost werd. Ook waren de patroons onderling al snel in een concurrentiestrijd om schaarse goederen en goed personeel verwickeld. Daarnaast lukte het de patroons evenmin als de WIC om kolonisten te rekruteren. De kolonisten die wel gingen moesten ontberingen als aanvallen van indianen en schaarste het hoofd bieden. Tegelijkertijd keerde het tij binnen de Kamer van Amsterdam: de handelsfactie had weer de overhand en werkte de patroons tegen. Na zeven jaar had alleen Van Rensselaer zijn patroonschap nog; de andere patroons hadden hun rechten terugverkocht aan de WIC. ²⁰⁰ In de loop der jaren probeerden anderen nog een patroonschap op te zetten, maar door allerlei omstandigheden verdwenen die snel weer. Rensselaerswyck bleef als enige overeind. Het patroonschapsplan had voor de WIC dus niet het beoogde resultaat opgeleverd, maar het had wel een nieuwe fase

¹⁹⁷ Ibidem, 143-144.

¹⁹⁸ Ibidem, 144.

¹⁹⁹ Rink, *Holland on the Hudson*, 98.

²⁰⁰ Ibidem, 108-115.; Condon, *New York Beginnings*, 127.

in de geschiedenis van Nieuw-Nederland ingeluid. De deur naar private investeringen was op een kier gezet.

3.1.4 *Groeiende problemen (1630-1647)*

Ondertussen ging het met Nieuw-Nederland zelf niet bepaald de goede kant op. De WIC verkeerde wederom financieel gezien in zwaar weer en kon daardoor niet het nodige in de kolonie investeren. Daarnaast speelden allerlei interne problemen een rol bij de moeilijkheden van de jaren 1630.

Een groot probleem was de incompetentie van de gezagsdragers in Nieuw-Nederland. In een kolonie die zo ver weg lag, was er in geval van conflicten geen mogelijkheid snel te overleggen met hogere instanties in het vaderland. De gezagsdragers in Nieuw-Nederland moesten daarom daadkrachtig kunnen optreden, zowel door gebruik van hun titel als door hun natuurlijk overwicht. En juist aan dat laatste ontbrak het veel leidinggevenden in Nieuw-Nederland.²⁰¹ Verhulst werd zoals gezegd door zijn eigen Raad afgezet. Zijn opvolger, Pieter Minuit (1626-1632), was een van de weinige competente leiders die Nieuw-Nederland kende. Tijdens zijn bewind werd fort Nieuw-Amsterdam op Manhattan gebouwd, waarheen het centrale bestuur werd verplaatst. Hij kon echter de chronische ruzies niet beëindigen. Sterker nog, hij lag zelf in de clinch met de secretaris van zijn Raad, met een molenmaker, en met de predikant van de kolonie, Michaëlius. Deze laatste stak zijn kritiek op Minuit en zijn Raad en hun onwil om naar zijn adviezen te luisteren, niet onder stoelen of banken. In een poging een einde te maken aan de onrust besloot de WIC zowel Minuit en zijn secretaris als Michaëlius terug te roepen naar de Republiek.

De opvolger van Minuit, Wouter van Twiller (1633-1638), bleek echter geen vooruitgang. Deze heethoofdige, trotse directeur met een voorliefde voor de wijn had maar weinig bestuurlijke kwaliteiten. Ook hij kwam al meteen na zijn aankomst in conflict met meerdere personen. Geen enkel conflict liep echter zo uit de hand als dat met de opvolger van Michaëlius, de predikant Everardus Bogardus. Bogardus verweet Van Twiller opgeblazenheid en trots, altijd dronken te zijn wanneer er wijn in de buurt was, luiheid en onachtzaamheid, 'partijdigheid tegen den predikant en geen voorstander van de religie' te zijn. Naar verluid liep het een keer zo uit de hand dat Van Twiller Bogardus op straat 'met een blooten degen' achterna zat.²⁰² Ook Van Twillers slappe optreden tegen de Engelsen die in het noorden van Nieuw-Nederland het gebied rond de Connecticutrivier binnendrongen en daar de bonthandel met de indianen langzaam overnamen - met als gevolg dat het gebied, en dus ook de bonthandel daar, rond 1640 voor de Compagnie geheel verloren was - kwam zijn populariteit onder de kolonisten niet ten goede. Tegen 1638 was blijkbaar ook de WIC overtuigd van zijn onkunde en werd hij uit zijn functie gezet en teruggeroepen.

De bestuurder die Nieuw-Nederland uiteindelijk op het randje van de afgrond bracht, was de opvolger van Van Twiller, Willem Kieft (1638-1647). Hij erfde de bestaande problemen van zijn voorgangers, maar creëerde er zelf nog een aantal bij. Met zijn

²⁰¹ Jacobs, *Petrus Stuyvesant*, 58.

²⁰² Albert Eekhof, *De Hervormde Kerk in Noord-Amerika, 1624-1664 II* ('s-Gravenhage 1913) 51-52.

opschepperige gedrag en aanpassing van de Raad waardoor hij met dubbel stemrecht feitelijk de baas was en de Raad zoals voorheen slechts een adviserend orgaan werd, voortaan bestaand uit slechts één persoon met stemrecht, maakten hem al snel na aankomst impopulair bij de bevolking.²⁰³ Ook deze directeur onderhield geen warme banden met de predikant van de kolonie. Vrijwel meteen na aankomst kwam hij in conflict met Bogardus. Hun grootste twistpunt was de behandeling van de indianen.²⁰⁴ Wat betreft zijn kritiek op Kieft's indianenbeleid stond Bogardus beslist niet alleen. De hele kolonie nam het Kieft zeer kwalijk haar in een desastreuze en onnodige oorlog met de indianen te hebben gestort. Er waren voorheen al vaker ongeregelde met de omringende indianenstammen geweest; in een poging de compagniekas in Nieuw-Nederland wat te spekken had Kieft met zijn Raad in 1639 besloten een contributie van de indianen te vragen, in ruil voor de bescherming die de WIC-forten hun boden. De indianen weigerden en er vonden schermutselingen plaats. In 1643 ging het goed mis, toen Kieft besloot een moord die anderhalf jaar eerder door een indiaan gepleegd was, te vergelden. Toen de indianen de moordenaar niet uitleverden, richtte Kieft met zijn soldaten een bloedbad aan, waarbij 80 indianen de dood vonden. De indianen namen wraak door in de maanden daarna afgelegen boerderijen van kolonisten in brand te steken en soms de bewoners te vermoorden. Deze wederzijdse aanvallen gingen nog enige tijd door, tot in 1645 met een aantal stammen vrede gesloten werd.

Het gevolg van de indianenoorlogen was dat veel kolonisten uit Nieuw-Nederland vertrokken, dat landbouw lange tijd onmogelijk was, en dat de bonthandel lange tijd geen doorgang kon vinden. Kieft kreeg de schuld van alle ellende. Reeds tijdens de indianenoorlogen waren er binnen de kolonie partijen ontstaan, met Kieft en de zijnen aan de ene kant en Bogardus en vele ontevreden kolonisten aan de andere kant.²⁰⁵ Bogardus zette alle middelen in om de bevolking verder tegen Kieft op te zetten, waaronder preken en huisbezoeken. Het kwam zelfs tot een mislukte moordaanslag op Kieft, uitgevoerd door een kolonist. In de winter van 1645-1646 bereikte de relatie tussen Kieft en Bogardus een dieptepunt: Kieft liet de kerkdiensten met veel lawaai op straat verstoren en weigerde ze nog langer zelf bij te wonen, hetgeen hij ook belangrijke ambtenaren verbood. In januari 1646 besloot hij Bogardus te dagvaarden en hem het vuur na aan de schenen te leggen, maar de predikant weigerde medewerking. In het najaar van 1647 vertrokken de directeur en de predikant op hetzelfde schip naar de Republiek, de eerste op last van de WIC, die genoeg had van alle problemen en een sterkere leider in zijn plaats benoemd had, de tweede uit vrije wil.²⁰⁶

Het slepende conflict tussen deze twee leidende figuren in de gemeenschap - de een op bestuurlijk, de ander op geestelijk vlak - is illustratief voor de verdeeldheid in Nieuw-Nederland in deze jaren. Deels lag dit aan het gebrekkige bestuur van de kolonie, deels aan de

²⁰³ Rink, *Holland on the Hudson*, 132.

²⁰⁴ Smith, *Religion and trade*, 169-170.

²⁰⁵ Jacobs, *Petrus Stuyvesant*, 61.

²⁰⁶ Smith, *Religion and trade*, 173.

gevolgen van de maatregelen die de WIC noodgedwongen moest nemen om Nieuw-Nederland financieel het hoofd boven water te laten houden. Gedurende de jaren 1630 bleef Nieuw-Nederland last ondervinden van een chronisch gebrek aan kolonisten. Hierdoor stond het gebied niet alleen zwak tegenover de Engelsen, maar kampte het ook met hoge arbeidskosten; de WIC moest werknemers blijven sturen. De kolonisten waren zeer gebeten op de WIC toen bleek dat het in Nieuw-Nederland geen vetpot was en zij min of meer voorgelogen waren. Veel kolonisten lieten de WIC-belangen algauw voor wat ze waren, en richtten zich op het enige dat hun persoonlijk wat fortuin op kon leveren: de bonthandel. Dit leidde tot voor de Compagnie zeer ongewenste smokkelpraktijken.

Vanwege alle onrust bemoeiden de Staten-Generaal zich nu met Nieuw-Nederland. Zij droegen de WIC op snel orde op zaken te stellen, omdat de kolonie anders aan de Engelsen verloren zou gaan. De enige uitweg die de WIC nog had was het vrijgeven van de bonthandel om daarmee de voor het behoud van de kolonie zo broodnodige kolonisten naar Nieuw-Nederland te trekken. In 1639 werd besloten dat iedere kolonist, niet alleen de patroons, voortaan mocht deelnemen aan de bonthandel. Daarnaast werden alle andere takken van handel opengesteld voor zowel inwoners van de kolonie als inwoners van de Republiek. Zo werden niet alleen boeren, maar ook handelaren en ambachtslieden aangetrokken. Het enige dat de WIC behield was het recht belasting te heffen op alle import en export, wat echter weinig opleverde.²⁰⁷ De WIC kon nu de kosten van de kolonisatie omlaag brengen en tegelijkertijd nog wat inkomsten beuren uit de handel die zij uit handen gegeven had, ook al bleef zij tot 1644 direct bij de bonthandel betrokken. Uiteindelijk hield zij echter slechts drie kerntaken over: het innen van belastingen, het verdedigen van de kolonie en het zorgen voor bestuur en orde in de kolonie.²⁰⁸ De rol van de WIC veranderde van een commerciële instantie in een bestuursinstantie.²⁰⁹

De WIC was hiermee echter niet van alle problemen verlost. Naarmate kolonisten langer in Nieuw-Nederland woonden, eisten zij meer inspraak in het koloniale bestuur. De WIC stemde hier niet mee in en probeerde zo lang mogelijk zelf de touwtjes in handen te houden. Om de kolonisten het idee van inspraak te geven en alle neuzen dezelfde kant op te krijgen, besloot Kieft in 1641 hen te betrekken bij het bepalen van het indianenbeleid. Een college van Twaalf Man werd in het leven geroepen. Dit had als taak Kieft te adviseren bij de indianenoorlogen. Maar al snel ging dit college zich ook bemoeien met bestuurszaken. De twaalf mannen beschouwden zichzelf als vertegenwoordigers van de gemeenschap en vroegen Kieft in een petitie onder andere om meer medezeggenschap. Die kregen zij niet en een paar weken na het uitbrengen van hun advies werd het college ontbonden. Later zag Kieft zich genoodzaakt een tweede college in te stellen, wederom met een adviserende taak aangaande de indianen. Dit college van Acht Man kreeg in tegenstelling tot de Twaalf Man ook enkele uitvoerende bevoegdheden, maar ging evenals zijn voorloper zijn boekje te buiten. Het

²⁰⁷ Rink, *Holland on the Hudson*, 133-137.

²⁰⁸ Condon, *New York beginnings*, 147.

²⁰⁹ Jacobs, *Zegenrijk gewest*, 133.

college stuurde, zonder toestemming van Kieft, noodkreten naar de Heren Negentien en de Staten-Generaal, waarin het de benarde positie van Nieuw-Nederland beschreef en om bestuurlijke hervormingen vroeg. In een poging een einde te maken aan alle onrust werd na lang beraad besloten Kieft terug te roepen naar de Republiek en zorgden de Staten-Generaal en de Heren Negentien ervoor dat er een begin gemaakt werd met bestuurlijke hervormingen.²¹⁰ In mei 1645 werd Pieter Stuyvesant tot directeur-generaal van Nieuw-Nederland benoemd, waarmee voor de kolonie betere tijden aanbraken.

3.1.5 *Nieuw-Nederland onder Stuyvesant (1647-1664)*

Het had nog enige tijd geduurd, maar in mei 1647 zette Pieter Stuyvesant dan eindelijk voet aan land in Nieuw-Nederland. De directeur-generaal wachtte de zware taak de rust en orde in de kolonie te herstellen. Stuyvesant was militair in hart en nieren. Daarnaast was hij zeer vaderlandslievend en de Compagnie zeer toegewijd. Hij bestuurde autoritair, dulde geen kritiek op zijn beleid of dat van zijn voorgangers, hechtte zeer aan decorum en was nogal eigengereid; het kwam meermaals voor dat hij orders van de Heren Negentien betwistte of negeerde als hij ze niet passend vond. Desondanks was hij de meest capabele en langst zittende directeur die Nieuw-Nederland zou hebben.

Meteen na aankomst had Stuyvesant flink de wind eronder. Een van zijn eerste wapenfeiten was de hervorming van de Raad. Voortaan bestond die permanent uit de directeur-generaal, een commies, de schout en de fiscaal.²¹¹ Daarnaast stelde hij het college van Negen Man in, dit keer niet voor advies over het indianenbeleid, maar voor hulp en advies aangaande de praktische zaken binnen de kolonie. Er moest een kerk afgebouwd en een school gebouwd worden en ook aan de verdedigingswerken van Nieuw-Amsterdam moest het nodige hersteld worden. Evenals de leden van voorgaande colleges mochten deze raadsleden niet uit eigen beweging samenkomen, maar slechts adviseren wanneer hun dat gevraagd werd. Wat nieuw was, was de samenstelling en de opvolgingsregeling van het college, alsmede zijn inspraak bij civiele rechtszaken. Wat niet nieuw was, was dat ook dit college zijn bevoegdheden te buiten ging. Stuyvesant probeerde tevergeefs de Negen in het gareel te houden. Het liep echter uit op een conflict, dat in 1649 escaleerde. Een delegatie van de Negen vertrok naar de Republiek, waar zij zich bij de Staten-Generaal beklaagde over de misstanden in de kolonie en hoopte op ingrijpende bestuurshervormingen. Het duurde tot 1652 eer hiervoor een compleet plan opgesteld was. Maar juist toen alles geregeld leek, werd het plan op een aantal cruciale punten door de Kamer van Amsterdam gedwarsboomd en brak de Eerste Engelse Oorlog uit; het plan werd nooit geratificeerd, tot opluchting van de Kamer van Amsterdam en Stuyvesant.²¹²

Een probleem van een heel andere orde dat Stuyvesant direct vanaf zijn aankomst bezighield, was de relatie met de aangrenzende Engelse koloniën. Als blijk van goede wil

²¹⁰ Ibidem, 134-139.

²¹¹ Rink, *Holland on the Hudson*, 225-226.

²¹² Jacobs, *Zegenrijk gewest*, 140-147; Jacobs, *Petrus Stuyvesant*, 74.

stuurde hij een begroetingsbrief naar de Engelse gouverneur, maar die hield de boot af. Na enkele incidenten en daaruit voortvloeiende conflicten over smokkelhandel, bescherming van gevluchte misdadigers, koloniale grenzen en vermeende wapenhandel met indianen, lukte het Stuyvesant de Engelsen te bewegen tot een ontmoeting om over de grensgeschillen te praten. Er was de directeur-generaal veel aan gelegen een betere verstandhouding met de buurkoloniën te verkrijgen, aangezien dit voor het voortbestaan van Nieuw-Nederland van cruciaal belang was. In september 1650 werden tijdens een conferentie in Hartford de wederzijdse grenzen vastgesteld. Hoewel het verdrag nooit door Engeland en de Republiek geratificeerd werd, hielden zowel de Engelsen als de Nederlanders zich tot 1664 aan de gemaakte afspraken. Nieuw-Nederland verloor hierbij een deel van het Lange Eiland, evenals de Connecticutvallei, maar kreeg er rust en stabiliteit voor terug. Althans, dat was de bedoeling. De Eerste Engelse Oorlog (1652-1654) in Europa gooide roet in het eten en maakte de positie van Nieuw-Nederland weer onzeker. Stuyvesant probeerde koste wat kost oorlog met de veel sterkere Engelse koloniën te voorkomen. Toen dit via de diplomatieke weg niet lukte, werd Nieuw-Amsterdam in opperste staat van paraatheid gebracht. Juist toen alles in Nieuw-Engeland op oorlogssterkte was gebracht en men op het punt stond Nieuw-Nederland binnen te vallen, kwam het nieuws dat in Europa een wapenstilstand gesloten was. Nieuw-Nederland kon weer opgelucht ademhalen.²¹³

Naast deze dreiging van buitenaf had Nieuw-Nederland ook binnen haar grenzen problemen. Het eerste probleem betrof een Zweedse volksplanting. In 1637 was Minuit, die inmiddels voor Zweden werkte, met twee schepen naar Noord-Amerika vertrokken en had daar begin 1638 op de oever van de Zuidrivier, in gebied dat door Nieuw-Nederland geclaimd werd, een fort gebouwd en een kolonie gesticht. Deze kolonie was een luis in de pels voor Nieuw-Nederland, maar Kieft was niet in staat geweest ertegen op te treden. De Zweedse kolonie groeide, evenals haar aandeel in de lokale bonthandel. Door de strategische positie die de Zweden gekozen hadden, werden de Nederlanders steeds meer buitenspel gezet. Aanvankelijk ondernam Stuyvesant geen actie, omdat hij daarvoor geen opdracht vanuit de Republiek ontvangen had. Pas in 1655 werd militaire actie ondernomen. Stuyvesant vertrok hoogstpersoonlijk met een expeditie naar de Zweedse kolonie om deze voorgoed te laten verdwijnen. De Zweden konden niet tegen de overmacht op en besloten te capituleren. De militairen moesten vertrekken, maar de kolonisten mochten blijven als zij een eed van trouw aan het gezag van Nieuw-Nederland aflegden.²¹⁴

Het tweede interne probleem betrof drie nieuwe indianenoorlogen. Stuyvesant moest na het opstellen van de capitulatieovereenkomst halsoverkop terug naar Nieuw-Amsterdam, dat tijdens zijn afwezigheid binnengevallen was door ontevreden indianen. Hoewel ze niet gekomen waren om de stad aan te vallen, maar slechts op zoek waren naar één persoon, mondde dit voor de dag voorbij was uit in een gewelddadig conflict, dat later de Peach Tree War genoemd werd. Nadat het vuur op hen geopend was, vielen de indianen de omgeving van Nieuw-Amsterdam aan. Ze verwoestten vele boerderijen en voorraden en namen vee mee.

²¹³ Rink, *Holland on the Hudson*, 237-242, 247-250, 256.

²¹⁴ Jacobs, *Petrus Stuyvesant*, 79-82, 88-89.

Aan beide zijden waren doden te betreuren. Stuyvesant trad doortastender op dan zijn voorganger en wist de zaak tot een goed einde te brengen. Ook nam hij maatregelen om herhaling te voorkomen. De kolonisten moesten dichter bij elkaar gaan wonen, er kwam een verbod op de verkoop van drank aan indianen, en er kwam een handelsplaats buiten Nieuw-Amsterdam, zodat indianen nog slechts bij bijzondere gelegenheden in de stad hoefden te zijn.²¹⁵ In 1659 ontstonden opnieuw problemen met indianen, dit keer vanwege een aanval van kolonisten en compagniessoldaten op een groep dronken indianen rond een kampvuur bij Esopus. Het einde van de Eerste Esopusoorlog kwam bijna een jaar later, in juli 1660, maar niet voordat ook in deze oorlog de indianen weer dorpen en boerderijen hadden aangevallen en paniek hadden gezaaid onder de kolonisten. Stuyvesant bracht door middel van concessies en geschenken die blijk gaven van goede wil de indianen weer tot rust. In 1663 brak echter de Tweede Esopusoorlog uit. De indianen accepteerden niet dat kolonisten hun landbouwgrond ingenomen hadden, ondanks meerdere waarschuwingen dit niet te doen. Dit keer wonnen de Nederlanders overtuigend; de indianen hadden te lijden van herhaaldelijke aanvallen op hun dorpen en konden in mei 1664 niets anders doen dan accepteren dat de kolonisten grote stukken van hun land voorgoed innamen.²¹⁶

Bestuur en rechtspraak

In de jaren onder Stuyvesants leiding kreeg de bevolking van Nieuw-Nederland stap voor stap de zo gewenste grotere invloed op het plaatselijke bestuur. Niet alleen de wensen van de kolonisten hadden tot deze beleidsverandering geleid. De WIC had ingezien dat het leven in lokale gemeenschappen, in plaats van zeer verspreid over een groot gebied, de veiligheid van de kolonisten bevorderde.

Het waren echter geen Nederlandse, maar Engelse dorpen binnen het grensgebied van Nieuw-Nederland die in de jaren veertig als eerste lokaal bestuur kregen. Het lijkt erop dat de WIC, vanwege de noodzaak de kolonie snel te bevolken, de Engelsen verregaande concessies deed.²¹⁷ Deze Engelse kolonisten kregen toestemming zich in Nieuw-Nederland te vestigen en kregen bepaalde privileges, zolang zij zich aan de gestelde voorwaarden hielden. Zij vormden een hechtere gemeenschap dan de kolonisten die in Nederlandse dorpen woonden. De Engelse kolonisten brachten vanuit Nieuw Engeland hun eigen bestuursvorm mee, die democratischer van aard was dan wat men in de Republiek kende. De grote gemeenschapszin die dit in Engelse dorpen tot gevolg had, leidde tot groter politiek bewustzijn dan bij de individualistisch ingestelde Nederlandse kolonisten (die met vele andere nationaliteiten in hun omgeving te maken hadden, wat de gemeenschapsvorming niet bevorderde). Engelse dorpen verwierven daarom al snel lokaal bestuur, terwijl de Nederlandse dorpen eerst meer gemeenschapszin bijgebracht moest worden door de WIC. Dit gebeurde door middel van plakkaats die de kolonisten onder andere opdroegen bij elkaar te gaan wonen en

²¹⁵ Ibidem, 91-93.

²¹⁶ Rink, *Holland on the Hudson*, 259-260.

²¹⁷ Jacobs, *Zegenrijk gewest*, 148.

verdedigingswerken te bouwen. De meeste dorpen kregen pas aanzienlijke tijd na hun ontstaan lokale privileges. Voordat het eerste Nederlandse dorp in 1646 lokaal bestuur kreeg, hadden sinds 1642 reeds vier Engelse dorpen zelfbestuur gekregen.²¹⁸

In de *Vrijheden ende Exemptiën* van 1640 was bepaald dat nederzettingen die aan bepaalde voorwaarden voldeden het privilege kregen van een eigen rechtbank, die ook bestuurlijke taken had. Soms namen de directeur-generaal en de Raad hiertoe het initiatief, soms de kolonisten zelf. Deze rechtbank bestond uit een schout, die de vertegenwoordiger van het WIC-gezag was en door de Compagnie benoemd werd, en een aantal schepenen, die meestal door de plaatselijke bevolking waren voorgedragen maar door de WIC goedgekeurd en benoemd werden. In kleine zaken kon op deze manier snel recht gesproken worden. De rechtsmacht van een lokale rechtbank was niet groot; zij mocht alleen civiele zaken met een boete tot een bepaalde hoogte en lichte criminele zaken behandelen. Voor zwaardere strafzaken en hoger beroep bleven kolonisten afhankelijk van de directeur-generaal en de Raad, die zich soms ook bemoeiden met de gang van zaken bij lokale rechtbanken. De bestuurlijke bevoegdheden van een rechtbank betroffen onder andere het geven van orders in publieke zaken, zoals de aanleg van wegen en het omheinen van landerijen. Vaak moesten deze orders eerst ter goedkeuring aan het centrale gezag in Nieuw-Amsterdam voorgelegd worden. De gezagsdragers werden door de directeur-generaal en de Raad uit dubbeltallen van kandidaten gekozen. Stuyvesant benoemde alleen kandidaten die zijn gezag goedgezind waren. Het moge duidelijk zijn dat Stuyvesant, en dus de WIC, met de instelling van lokale rechtbanken de controle over de dorpen niet meteen kwijtraakte.²¹⁹

Dat Stuyvesant en de WIC bestuurlijk gezien de controle over Nieuw-Nederland behielden, blijkt ook duidelijk uit de manier waarop Nieuw-Amsterdam zich tot stad ontwikkelde. Opmerkelijk genoeg kreeg deze voor de kolonie zo belangrijke plaats pas betrekkelijk laat een eigen rechtbank en stadsrechten; vele dorpen hadden al jaren een vorm van lokaal zelfbestuur toen Nieuw-Amsterdam in 1653 een eigen bestuur gegund werd. Zoals hierboven reeds beschreven mislukte de poging van de kolonisten om verregaande bestuurshervormingen van de Staten-Generaal gedaan te krijgen en daarmee meer invloed op hun eigen kolonie te krijgen; het plan werd op het nippertje verijdeld. Eén ding veranderde echter wel naar aanleiding van de hervormingsplannen: het college van Negen Man werd in 1653 omgezet in een stadsbestuur voor Nieuw-Amsterdam, met burgemeesters en schepenen. De directeur-generaal en de Raad hadden er echter voor gezorgd dat in de voorafgaande jaren alleen kandidaten in het college benoemd waren die de WIC welgezind waren, met als gevolg dat er geen enkele criticus van het WIC-gezag meer over was. Stuyvesant kon nu zonder gevaar de juridische en bestuurlijke bevoegdheden van het stadsbestuur geleidelijk uitbreiden. De door de kolonisten gewenste bestuurlijke hervormingen voor Nieuw-Amsterdam werden dus gedeeltelijk doorgevoerd, onder regie van Stuyvesant. Daardoor waren er tot de val van

²¹⁸ Albert E. McKinley, 'The English and Dutch towns of New Netherland', *The American Historical Review* 6 (1900) 5,10.

²¹⁹ Jacobs, *Zegenrijk gewest*, 152-155.

de kolonie tussen de WIC en de inwoners van Nieuw-Amsterdam en omgeving geen grote conflicten meer over de bestuursvorm.²²⁰

3.1.6 *Het einde van Nieuw-Nederland (1664)*

Nieuw-Nederland had zich in een aantal decennia van een handelspost tot een samenleving naar het voorbeeld van de Republiek ontwikkeld. In 1664 was Nieuw-Nederland uitgegroeid tot een kolonie met twee steden (samen ongeveer 3500 inwoners) en bijna twintig dorpen van redelijke omvang (ieder tussen de 125 en 200 inwoners).²²¹ Sinds eind jaren 1650 bloeide de economie en leek Nieuw-Nederland eindelijk op weg om een succesvolle kolonie te worden. Maar deze bloeiperiode zou van korte duur blijken. De Engelsen voerden vanaf 1660 - de troonsbestijging van Charles II - een nieuw koloniaal beleid. Hierin speelde een stevigere greep op de Engelse koloniën in Noord-Amerika een zeer belangrijke rol. De oorlogszuchtige hertog van York kreeg in maart 1664 door de koning het gezag over dit continent toegewezen. Nieuw-Nederland was een luis in de pels, volgens de Engelsen nog steeds zonder een geldige claim op het gebied, en moest onder Engelse heerschappij komen. Zo gebeurde het dat in de zomer van 1664 een Engelse oorlogsvloot op weg ging naar Nieuw-Nederland.

Het bestuur in Nieuw-Nederland werd door de bewindhebbers vanuit de Republiek pas laat gewaarschuwd voor het werkelijke doel van de komst van de Engelse vloot. Terwijl de Engelse fregatten al voor de deur lagen, trachtten Stuyvesant en andere bestuurders in allerijl de verdediging van Nieuw-Amsterdam op orde te brengen. Tegelijkertijd wist men dat de kans dat de Engelse aanval afgeslagen kon worden, niet groot was. ‘In somma wy sagen, als doen rontom omsingelt sijnde, weinigh uytcomst (...)’, schreef het stadsbestuur naderhand in september 1664 aan de bewindhebbers.²²² Toen het nieuws dat de Engelse capitulatievoorwaarden mild waren bij het stadsbestuur bekend was en zich daarna razendsnel onder de inwoners van Nieuw-Amsterdam verspreidde, kwam Stuyvesant in een lastig parket terecht. De burgemeesters en de kolonisten drongen namelijk aan op overgave, terwijl Stuyvesant, die militair in hart en nieren was en bovendien hoogste vertegenwoordiger van het WIC-gezag in de kolonie was, Nieuw-Nederland met hand en tand wilde verdedigen. Hij probeerde nog de bevolking over te halen zich te verdedigen, maar zonder resultaat. Een delegatie van 93 burgers overhandigde Stuyvesant een remonstrantie voor onmiddellijke overgave. Op 27 augustus 1664 werden de capitulatievoorwaarden getekend. Binnen een week gaven ook de andere Nederlandse plaatsen zich over.²²³

Nieuw-Nederland werd omgedoopt tot New York. In 1674, tijdens de Derde Engelse Oorlog, wisten de Nederlanders het voormalige Nieuw-Nederland te heroveren. De kolonie kwam weer onder Nederlands bestuur te staan en veel Engelse maatregelen werden

²²⁰ Jacobs, *Petrus Stuyvesant*, 69-76.

²²¹ Jacobs, *Zegenrijk gewest*, 69.

²²² Eekhof, *Hervormde Kerk I*, xlv.

²²³ Rink, *Holland on the Hudson*, 261-263.; J. Franklin Jameson, *Narratives of New Netherland, 1609-1664* (New York 1909) 452, 460.

teruggedraaid. Na 15 maanden verloren de Nederlanders de kolonie echter weer aan de Engelsen, dit keer voorgoed.

3.2 De lutheranen

Toen de WIC in 1623 de zeggenschap over Nieuw-Nederland kreeg, werd er nauwelijks aandacht besteed aan religieuze zaken. Men had slechts te maken met indianenstammen en dacht nog niet aan koloniseren. Religieuze tegenstellingen begonnen later dan in Nederlands-Brazilië een grote rol te spelen. Het gebrek aan religieuze richtlijnen in het WIC-octrooi werd voor Nieuw-Nederland in 1624 in de eerder genoemde *Provisionele Ordere* enigszins goed gemaakt met het tweede artikel, dat aangeeft hoe de WIC wilde dat het religieuze leven in de kolonie gestalte zou krijgen. De kolonisten

'Sullen binnen haer bedrieff anders geen Godsdienst pleegen als die van de gereformeerde religie in manieren tegenwoordich hier te lande gepleecht wort (..) sonder nochtans yemant ter oorsaecke van syne religie te vervolgen, maar een yder de vrijcheyt van sijn consciencie te laten, doch soo iemant onder [haer] ofte haeren gebiet staende, de naeme Godes ofte onses Zalichmaeckers Jesu Christi moetwillich lasterde ofte blasphemeerde sal den selven naer gelegentheyt door den Commandeur ende synen Raet gestraft worden.'²²⁴

Al jaren voordat de WIC opgericht werd, waren aanhangers van het lutherse geloof aanwezig in wat later Nieuw-Nederland zou heten. Onder de onafhankelijke kooplieden die in de jaren 1610 handel dreven in Nieuw-Nederland waren vele lutheranen, zoals de gebroeders Pelgrom en Aernout Vogels. Ook in de voorcompagnieën speelden lutheranen een hoofdrol. Lambert van Tweenhuysen was een lutheraan, evenals alle andere compagnons in de Van Tweenhuysen Compagnie.²²⁵ De aanwezigheid van lutheranen lijkt in de eerste jaren van de kolonie weinig problemen opgeleverd te hebben. In Fort Amsterdam op Manhattan werd eind jaren 1620 op zondag zowel een gereformeerde als een lutherse dienst gehouden. De gereformeerden gingen 's morgens ter kerke, de lutheranen 's middags. Van directeur Minit is zelfs bekend dat hij zowel ouderling in de gereformeerde als in de lutherse kerk was.²²⁶

Onder het bewind van Minuits opvolger Van Twiller werd de situatie voor de inmiddels permanent in Nieuw-Nederland wonende lutheranen minder gunstig. Van Twiller betoonde zich minder tolerant dan Minit, met als gevolg dat reeds in 1639 een groep lutheranen uit Nieuw-Nederland naar de Engelse koloniën vertrok. De WIC was inmiddels tot de conclusie gekomen dat Nieuw-Nederland, wilde het nog kans van slagen hebben, een vestigingskolonie moest worden. Gezien de moeite waarmee de Compagnie nieuwe kolonisten aantrok, kon zij niet aan de poort selecteren door alleen immigranten van gereformeerde gezindte toe te laten. Het onvermijdelijke gevolg was een grotere religieuze pluriformiteit in de kolonie; de tegenstellingen namen toe. De WIC had dit probleem voorzien en reeds in 1638 een beleidsstuk voor Nieuw-Nederland opgesteld waarin klip en klaar stond dat de gereformeerde religie de enige toegestane godsdienst was en dat religieuze

²²⁴ Van Laer, *Documents*, 2, 5.

²²⁵ Condon, *New York beginnings*, 13-14.; Jacobs, *Zegenrijk gewest*, 55-56.

²²⁶ Karl A. Lurix, 'The Lutheran struggle for toleration in New Amsterdam - Part I', *De Halve Maen* 62 (1989) 1.

pluriformiteit ongewenst was en door de bestuurders bestreden diende te worden, maar ook dat van gewetensdwang geen sprake mocht zijn.

‘Sal de selve religie [*de gereformeerde*] aldaer geleert ende gepredickt worden volgens de confessie ende formulieren van eenicheit alhier publijckelijck inde respective kerken aengenomen, waer mede sich ijder een sal moeten te vreden houden ende gerust wesen: sonder nochtans hier mede te verstaen datmen iemant hier door in sijne conscientie eenige dwange ofte beswaerenis wil bijbrengen; maer sal vrij staen ieder ’t sijne in stillicheit ende alle bequaemheijt te beleven, mits hem wachtende eenige verboden vergaderinge ofte conventiculen te frequenteren, veel min de selve te doen vergaderen ofte aen te stellen; ende voorts sich onthouden van alle openbare schandalen ende ergernissen, den welcken de magistraten gelast wert met alle fatsoenlijcke waarschouwingen ende bestraffinge te weeren.’²²⁷

De lutheranen groeiden al snel uit tot de grootste groep dissenters. Bij gebrek aan een eigen kerk en predikant bleven vele lutheranen de eerste decennia de diensten van de gereformeerde kerk bezoeken en werden hun kinderen in deze kerk gedoopt.²²⁸ De frustraties onder lutheranen groeiden echter. De grootste bronnen van onvrede waren het gereformeerde doopformulier, de gereformeerde catechismus waaruit hun kinderen onderwezen werden als zij de kerk bezochten en het op gereformeerde leest geschoeide basisonderwijs dat lutherse kinderen buitenshuis ontvingen. Een alternatief was er niet; dus schikten de lutheranen zich lange tijd in deze omstandigheden. De volgzame houding veranderde echter toen de lutheranen tot een flinke groep uitgegroeid waren en zich sterk genoeg voelden (en waarschijnlijk financieel draagkrachtig genoeg waren) om een poging te wagen een eigen predikant, en daarmee godsdienstvrijheid te verwerven. Deze poging werd het begin van een jarenlang durend getouwtrek, waarin zes partijen de hoofdrol speelden. In Nieuw-Nederland waren dat de lutheranen, de predikanten en de directeur-generaal en raden. In de Republiek waren dat de lutherse kerkenraad in Amsterdam, de classis van Amsterdam en de bewindhebbers van de WIC.

Het begon met een brief aan de lutherse kerkenraad in Amsterdam. In deze brief van 12 oktober 1649, door een delegatie naar de Republiek gebracht, vroeg de lutherse gemeenschap de kerkenraad in Amsterdam om advies met betrekking tot hoe men het beste toestemming voor een eigen predikant en publiekelijke godsdienstuitoefening kon verkrijgen. Daarnaast vroeg zij de kerkenraad of er een geschikte predikantskandidaat was die zij kon laten overkomen. Met deze daad verenigden de lutheranen van Nieuw-Nederland zich en werden zij voortaan door de lutherse kerk in Amsterdam als een congregatie gezien waar serieus aandacht aan besteed diende te worden. De kerkenraad wilde zijn geloofsgenoten overzee wel helpen, maar had geen kandidaat voorhanden. Daarnaast wilden de lutheranen geen goodwill van de autoriteiten verspelen; de positie van hun kerk in de Republiek was nog steeds precair en kon door hulp aan de kolonisten, waardoor de overheid tegengewerkt werd, onderuit gehaald worden. Zij achtten het niet de juiste tijd om zich voor deze zaak bij de

²²⁷ Jaap Jacobs, ‘Between repression and approval: Connivance and tolerance in the Dutch Republic and in New Netherland’, *De Halve Maen* 71 (1998) 55.

²²⁸ Eekhof, *Hervormde Kerk* II, 1.

seculiere overheid hard te maken. Als gevolg van deze omstandigheden besloot de kerkenraad niets met het verzoek te doen, waardoor de zaak tot stilstand kwam.²²⁹

Begin oktober 1653 ondernam de lutherse gemeenschap een tweede poging om godsdienstvrijheid te verkrijgen. Ditmaal pakte zij het grondiger aan. Het verzoek om een eigen kerk te mogen stichten en een predikant te mogen beroepen werd nu niet alleen tot de lutherse kerkenraad in Amsterdam gericht, maar ook tot Stuyvesant. De directeur-generaal werd niet persoonlijk verzocht toestemming te verlenen, maar kreeg twee petities in handen - de een voor de bewindhebbers van de Kamer van Amsterdam, de ander voor de Staten-Generaal - die hij door moest sturen naar de Republiek. Op die manier probeerden de lutheranen Stuyvesant niet te passeren. Daarnaast stuurden zij een van hun leiders, de capabele Paulus Schrick, als contactpersoon naar de Republiek en zorgden zij voor kopieën van de petities voor de kerkenraad in Amsterdam, voor het geval Stuyvesant deze niet door zou sturen. Door deze combinatie van activiteiten kwam de zaak dit keer in beweging, alleen niet ten gunste van de lutherse zaak, zoals al snel zou blijken.²³⁰

De lutheranen dachten dat door hun doortastende optreden alles snel in kunnen en kruiken zou zijn. Enkele leden van de lutherse kerkenraad hadden namelijk met bevriende bewindhebbers van de Kamer van Amsterdam gesproken en van hen vernomen dat, ofschoon de WIC geen officiële toestemming kon geven, zij bereid was een en ander door de vingers te zien, zoals dit in de Republiek gebruikelijk was.²³¹ Daarmee hadden de lutheranen echter buiten de waard van twee belangrijke, invloedrijke tegenstanders gerekend, namelijk Stuyvesant en de gereformeerde predikanten in Nieuw-Nederland. Stuyvesant stuurde de brieven niet meteen door, maar overlegde eerst met de twee predikanten in de kolonie. De betrokkenen, Johannes Megapolensis en Samuel Drisius, kwamen meteen in het geweer en schreven de classis van Amsterdam - het orgaan dat inmiddels de verantwoordelijkheid over kerkelijke zaken in de koloniën van de Amsterdamse kerkenraad overgenomen had - een brief waarin zij hun ongerustheid over de gang van zaken kenbaar maakten. Zij betoogden dat het inwilligen van het verzoek van de lutheranen de opbouw van de gereformeerde kerk in Nieuw-Nederland zou schaden, het aantal toehoorders zou doen verminderen en aanhangers van allerlei andere geloofsovertuigingen zou aanmoedigen eenzelfde verzoek in te dienen. Daarmee zou het hek van de dam zijn en de kolonie een toevluchtsoord voor 'ketteren' worden. Megapolensis en Drisius verzochten de classis haar invloed bij de bewindhebbers van de WIC aan te wenden om het verzoek niet in te willigen.²³² De predikanten schreven ook op de steun van Stuyvesant te kunnen rekenen. Volgens hen zou de directeur-generaal liever ontslag nemen dan toestemming voor godsdienstvrijheid aan lutheranen verlenen, aangezien dit in

²²⁹ Harry J. Kreider, *The beginnings of Lutheranism in New York* (New York 1949) 16-20.

²³⁰ Ibidem, 21.

²³¹ W.J. Kooiman, *De Nederlandsche luthersche gemeenten in Noord-Amerika, 1649-1772. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar in de faculteit der godgeleerdheid aan de Universiteit van Amsterdam en aan het Evangelisch-Luthers Seminarium op 3 juni 1946* (Amsterdam 1946) 7.

²³² E.T. Corwin (vert. en red.), *Ecclesiastical Records of the State of New York* Vol. 1 (Albany, NY 1906) 317-318.

strijd was met zijn eed waarin hij gezworen had alleen de gereformeerde religie toe te laten. De classis lobbyde naar aanleiding van de brief bij de Heren XIX, en met succes. De WIC besloot, mede omdat rust in de kolonie nodig was, het lutherse verzoek af te wijzen en haalde de Staten-Generaal over hetzelfde te doen. Stuyvesant en de Raad kregen in maart 1654 opdracht dergelijke petitie's niet meer aan te nemen en de lutheranen weer in de publieke kerk te krijgen. Schrick arriveerde ongeveer drie weken na afwijzing van het verzoek in de Republiek en kreeg van de lutherse kerkenraad het advies de petitie's niet meer te overhandigen en zich uiterlijk gewonnen te geven, maar ondertussen in stilte op zoek te gaan naar een predikant.²³³

De classis had snel actie ondernomen, waardoor de poging van de lutherse gemeenschap al mislukt was voordat de petitie's de WIC en de Staten-Generaal bereikten. Maar de lutheranen in Nieuw-Nederland hadden de hoop nog niet opgegeven. Zij wachtten nog steeds op bericht van de Amsterdamse kerkenraad en van Schrick. Laatstgenoemde keerde pas in de zomer van 1655 naar de kolonie terug, maar bracht niet het nieuws dat de gemeenschap hoopte te vernemen. De kerkenraad schreef dat zij niet nogmaals de WIC en de Staten-Generaal moest aanschrijven. Officiële verzoeken om meer vrijheden zou de lutherse zaak geen goed doen. Daarnaast kon de kerkenraad in Amsterdam niet veel voor de lutheranen in Nieuw-Nederland uitrichten en was er nog steeds geen geschikte predikantskandidaat gevonden. Schrick had echter ook positiever nieuws, dat met opzet niet in de brief (die in verkeerde handen zou kunnen vallen) vermeld stond; de kerkenraad had hem in vertrouwen verteld dat men maar gewoon moest beginnen met samenkomsten te houden, en dat de overheid die vervolgens misschien oogluikend toe zou staan, zoals in de Republiek gebruikelijk was. Dit werd de koers die de lutheranen de komende tijd gingen varen.²³⁴

Ondertussen waren Stuyvesant en de gereformeerde predikanten echter wakker geschud en was de relatie tussen de koloniale overheid en predikanten enerzijds en de lutherse gemeenschap anderzijds gepolariseerd. Stuyvesant en de predikanten vormden een front tegen alles wat niet gereformeerd was en de (religieuze) orde in de nog kwetsbare koloniale samenleving dreigde te verstoren. Stuyvesant was de eerste directeur-generaal die zich actief bezighield met religieuze zaken in de kolonie. Enerzijds kwam deze houding voort uit zijn sterk gereformeerde overtuiging, anderzijds uit de omstandigheden; nog niet eerder waren in Nieuw-Nederland zoveel kolonisten met een ander geloof als onder Stuyvesants bewind. Deze groepen werden steeds zichtbaarder in de koloniale samenleving en dat vroeg om proactieve maatregelen. De predikanten, die in het verleden bij hun pogingen de positie van de gereformeerde kerk te beschermen niet op veel steun van de directeuren hadden kunnen rekenen - denk bijvoorbeeld aan de slechte relatie tussen Minit en Michaëlius en tussen Kieft en Bogardus -, waren maar wat blij met de houding van Stuyvesant. Deze zag de poging van de lutheranen als een uitdaging van het WIC-gezag en was bereid te doen wat in zijn vermogen lag om 'heresyen' de kop in te drukken. Hoe na het bevorderen van de

²³³ Eekhof, *Hervormde Kerk II*, 2-3.; Jacobs, *Zegenrijk gewest*, 257.; Kreider, *Beginnings*, 22.

²³⁴ Kreider, *Beginnings*, 22-24.

gereformeerde godsdienst Stuyvesant aan het hart lag, blijkt uit het feit dat hij in 1660 bereid was een flink gedeelte van het salaris van de nieuwe predikant voor Long Island uit eigen zak te betalen toen bleek dat de gemeente aldaar het benodigde bedrag niet bij elkaar kreeg.²³⁵ De band tussen koloniale overheid en kerk was hecht; de lijntjes tussen predikanten en overheid waren kort. Helaas voor de predikanten was Stuyvesant geen alleenheerser in de kolonie; hij had zich te houden aan WIC-orders uit de Republiek. Dit werd de predikanten in de daaropvolgende jaren pijnlijk duidelijk.

De lutheranen hadden het advies van de Amsterdamse lutherse kerkenraad ter harte genomen en begonnen in het najaar van 1655 in het geheim samenkomsten te houden. Dit kwam de gereformeerde predikanten binnen een paar maanden ter ore, die deze gang van zaken meteen, in januari 1656, aan Stuyvesant en de Raad meldden. De directeur-generaal verspilde geen tijd en vaardigde op 1 februari van hetzelfde jaar een plakkaat uit dat alle mogelijke conventikelen verbood met de volgende woorden:

‘Twelck om voor te comen soo ist: dat dir(ecteur) generael ende welgemelde raden by desen absolutelijck ende expresselijck sijn verbiedende alle sodanige tsy publicque ofte pryvate conventyckuelen ende vergaderingen buyten de gewoonlycke by de wet alleen geoorloffde, uyt den Woorde Godts gereformeerde ende geordonneerde vergaderinge der gereformeerde godtsdienst, sooals die conform de sinode van Dordrecht hier te lande, in ons vaderlandt, ende andere gereformeerde kercken in Europa wordt geobserveert ende gedreven.’²³⁶

Als motivatie voor het uitvaardigen van dit plakkaat voerde Stuyvesant aan dat deze samenkomsten regelrecht ‘contrarieerende ende strydende tegens de generale poletyque ende kerckelycke ordre onses vaderlandts’ waren, en dat er bovendien ‘uyt sodanige manieren van vergadering veel onheylen, heresyen ende scheuringen sijn te verwaghten’.²³⁷ Wie in de verboden samenkomsten aangetroffen werd en een of andere taak vervulde kon rekenen op een boete van honderd Vlaamse ponden, wie er slechts als toehoorder aanwezig was moest er vijftientig betalen. Aan de gewetensvrijheid en daarmee ‘huyselycke gebeden’ en het in eigen familie voorlezen uit de bijbel werd niet getornd. Hoewel dit plakkaat voor alle niet-gereformeerde godsdienstuitingen bedoeld was, was het in de eerste plaats tegen de lutheranen gericht. Twee lutherse leiders die in samenkomsten aangetroffen waren, werden gearresteerd en beboet.

De lutherse gemeenschap verwittigde de kerkenraad in Amsterdam wederom per brief van de gang van zaken. Dit keer was men zeer verontrust en werd zelfs van vervolging gesproken. Enkele Amsterdamse kerkenraadsleden lobbyden namens de lutherse gemeenschap bij enkele bewindhebbers van de WIC, die hun toezegging herhaalden dat de lutherse kerk in de kolonie getolereerd zou worden. De kerkenraadsleden brachten de

²³⁵ Gerald F. de Jong, *The Dutch Reformed Church in the American Colonies* (Grand Rapids 1978) 31.

²³⁶ Eekhof, *Hervormde Kerk II*, 7.

²³⁷ *Ibidem*, 6-7.

gemeenschap in Nieuw-Nederland zo snel mogelijk van dit goede nieuws op de hoogte met de volgende woorden:

‘(..) bij deselve is geresolveert ende gearresteert, volgens berigtinge daeraff aen henlieden [*de lutherse kerkenraadsleden*] gegeven, dat in toecomende in de Westindiën ende Nieu Nederlandt, die van de reijne leere der onverandere Augsburgsche Confessie toegedaen sijnde onse religie bij conniventie sullen getollereert werden in voegen als die tegenwoordig alhier te lande getollereert werden.’²³⁸

Daarnaast gaf de kerkenraad het advies alvast uit te kijken naar een geschikte kandidaat. Zo goed als dit nieuws voor de lutheranen was, zo teleurstellend was het voor Stuyvesant. Hij werd door de WIC op de vingers getikt; de bewindhebbers waren niet van zijn eigengereide optreden gediend en bovendien van mening dat hij een verkeerde beslissing genomen had. Hij kreeg de opdracht de lutheranen met rust te laten, hen zeker niet te arresteren en voortaan te wachten op toestemming van de Compagnie voordat hij dergelijke maatregelen afkondigde. De oorzaak van deze ommekeer in de houding van de bewindhebbers lag in het negatieve effect dat het plakkaat op de eenheid en rust in de kolonie had. De bewindhebbers hadden de zaak liever in stilte afgehandeld, iets waarvan nu geen sprake meer kon zijn. De lutherse gemeenschap stond op haar achterste benen, waardoor voor de Compagnie het omslagpunt bereikt was: het leek nu voor het behoud van de rust en orde in de kolonie raadzamer iets toleranter te zijn dan met een harde aanpak olie op het vuur te gooien.

De lutheranen lazen echter teveel in de reactie van de WIC. Omdat deze Stuyvesant geschreven had dat hij de lutheranen vrijheid van godsdienstuitoefening in hun huizen moest toestaan, dachten zij voortaan publiekelijk in hun huizen te kunnen samenkomen. De lutherse gemeenschap werd daardoor overmoedig.²³⁹ Zij stelde een nieuwe petitie voor Stuyvesant op, waarin zij de hoop uitsprak voortaan geen problemen meer van de autoriteiten te ondervinden, omdat de kerkenraad in Amsterdam bij de WIC godsdienstvrijheid voor haar had verkregen. De koloniale overheid was niet onder de indruk en weigerde ook maar een duimbreed toe te geven zolang dit bericht niet vanuit de Republiek geverifieerd was; totdat dat het geval was bleef het verbod van kracht. Ondertussen werden de bewindhebbers in de Republiek weer benaderd door de classis, die erop aandrong de lutheranen geen godsdienstvrijheid te verlenen. De WIC liet Stuyvesant in een brief van augustus 1657 weten niet de intentie te hebben de lutheranen meer vrijheden te geven dan zij op dat moment hadden.²⁴⁰ De lutherse gemeenschap wist toen dat zij door via de officiële kanalen te handelen nooit zou krijgen wat zij verlangde. Besloten werd het opnieuw over de andere boeg te gooien en dan maar te proberen *de facto* tolerantie te verkrijgen.

Schrick had in de Republiek inmiddels een geschikte predikantskandidaat gevonden. Johannes Gutwasser werd in april 1657 door de lutherse kerkenraad in alle stilte als predikant beëdigd en vertrok nog dezelfde maand naar Nieuw-Nederland. Zijn aankomst in juli bleef

²³⁸ Kooiman, *Nederlandsche luthersche gemeenten*, 46.

²³⁹ Kreider, *Beginnings*, 27.

²⁴⁰ Corwin, *Ecclesiastical Records*, 373.

niet onopgemerkt; Megapolensis en Drisius stelden direct een petitie op voor het stadsbestuur van Nieuw-Amsterdam omdat een lutherse predikant schadelijk zou zijn voor de publieke kerk en de eenheid in de kolonie. De burgemeesters en schepenen waren het volledig met de predikanten eens en gingen samen verhaal halen bij de koloniale overheid. Stuyvesant en de Raad behoefden niet van de noodzaak van hard optreden overtuigd te worden. Het stadsbestuur ontbood Gutwasser, vroeg hem naar zijn papieren - hij had alleen een brief van de lutherse kerkenraad meegekregen, geen toestemmingsbrief van de WIC - en verbood hem zijn ambtelijke taken uit te voeren. Daarnaast werd hem opgedragen met het eerstvolgende schip huiswaarts te keren, tenzij in de tussentijd toestemming van de Compagnie zou komen.

De zaak stond op scherp. De koloniale overheid en de predikanten waren vast van plan deze onruststoker zo snel mogelijk de kolonie uit te krijgen en in de tussentijd te voorkomen dat hij zijn werk kon doen; de naleving van de plakaten werd streng gecontroleerd en er werden hoge boetes uitgedeeld aan overtreders. Het werd Gutwasser nog eens zeer duidelijk gemaakt dat hij geen conventikelen mocht houden en geen enkele religieuze handeling zoals het toedienen van de sacramenten mocht verrichten.²⁴¹ Gutwasser had de autoriteiten medegedeeld dat er een brief met toestemming van de Compagnie met het eerstvolgende schip zou arriveren. Het genoemde schip kwam, maar zonder de brief. Daarop berichtten Stuyvesant en de Raad Gutwasser dat hij met hetzelfde schip moest vertrekken. De lutherse gemeenschap diende een petitie in bij de Raad, waarin zij stelde geen misstappen te hebben begaan, evenmin als Gutwasser, die zich keurig aan de plakaten gehouden had, en vroeg de order in te trekken. De koloniale overheid was ongevoelig voor de argumenten en gaf op 16 oktober 1657 wat kribbig ten antwoord dat al twee schepen naar de Republiek waren gevaren maar Gutwasser nog steeds in Nieuw-Nederland was. De lutherse gemeenschap werd niet erkend en Gutwasser moest vertrekken om daarmee de gereformeerde godsdienst te beschermen en de orde en rust in de kolonie te bewaren.²⁴² In een laatste wanhopige poging om zijn deportatie te voorkomen dook Gutwasser vier dagen later onder op een boerderij op Long Island. Tijdens zijn verblijf op die boerderij werd Gutwasser echter ziek, waardoor hij voor de nodige medische zorg zijn schuilplaats moest verlaten. Eenmaal hersteld vertrok hij niet naar de Republiek, maar begon hij in Nieuw-Amsterdam te preken.

Stuyvesant zat al deze jaren in een lastig parket. Hij moest de orde en rust in de kolonie bewaken, maar zat tussen twee vuren. Hij moest de predikanten tevreden houden, wat hem gezien zijn geloofsovertuiging niet zoveel moeite zou kosten, doch werd door zijn meerderen, de bewindhebbers in de Republiek, ervan weerhouden hard op te treden tegen de lutheranen. Er moesten nu echter spijkers met koppen geslagen worden en voor Stuyvesant was de maat vol; hij liet de lutherse predikant in zijn woning gijzelen en in mei 1659 op een schip naar de Republiek zetten. Een brandbrief van de lutherse gemeenschap aan de lutherse kerkenraad in Amsterdam, vergezeld van een petitie die tot de bewindhebbers gericht was, mocht niet meer baten.

²⁴¹ Kreider, *Beginnings*, 39.

²⁴² Corwin, *Ecclesiastical Records*, 405-407.; Eekhof, *Hervormde Kerk II*, 20.

In de Republiek was door de classis van Amsterdam, hiertoe aangemoedigd door Megapolensis en Drisius, onverminderd druk uitgeoefend op de WIC om Gutwasser uit te zetten. De lutherse kerkenraad kreeg weinig meer gedaan van de Compagnie, die blijkbaar ook genoeg had van alle onrust die de lutherse gemeenschap veroorzaakte. Dit leidde ertoe dat de bewindhebbers (hoewel niet van harte) achteraf aan Stuyvesant toestemming verleenden om de lutherse predikant uit te zetten. De gereformeerde predikanten waren blij dat Gutwasser vertrokken was. In een brief aan de classis van 10 september 1659 deelden zij mee dat 'daarmede ist onder het volck t'eenemaal wederom in stilte, ende die Lutheranen gaan nu wederom te kercke, gelijk sy voor desen plachten te doen'.²⁴³

De uitzetting van Gutwasser was een nederlaag voor de lutherse gemeenschap, maar dit betekende niet dat de gereformeerde kerk en het koloniale bestuur nu als winnaars uit de strijd kwamen. Bij gebrek aan een alternatief bezochten de lutheranen de gereformeerde kerk weer, maar hun grieven bleven bestaan. De hoop op een eigen kerk bleef aanwezig; vrijwel geen enkele lutheraan werd lidmaat van de publieke kerk.²⁴⁴ De WIC zag in dat er meer voor nodig was om de rust te doen weerkeren. Daarom werd besloten de lutheranen tegemoet te komen in de kwestie van het doopformulier. De bewindhebbers droegen de gereformeerde predikanten op het oude doopformulier weer te gebruiken, waardoor de lutheranen zonder in gewetensnood te komen hun kinderen net als vroeger in de gereformeerde kerk konden laten dopen.²⁴⁵ De Compagnie wilde in de kolonie een brede publieke kerk die zoveel mogelijk mensen aan zich bond. De predikanten en classis protesteerden luidkeels, maar zonder effect. De bewindhebbers meldden dat deze maatregel nodig was om scheuringen te voorkomen en andersdenkenden terug te winnen voor de gereformeerde kerk.²⁴⁶

Hiermee was de lutherse kwestie afgedaan. Om de orde en eenheid te bewaren had iedere partij water bij de wijn moeten doen. De lutherse gemeenschap werd niet officieel erkend en mocht geen eigen predikant aantrekken, laat staan een eigen kerk stichten. De uitzondering werd echter gevormd door de Zweedse kolonie van Minuit op de oever van de Zuidrivier. Toen Stuyvesant deze kolonie in 1655 innam waren de capitulatievoorwaarden coulant, ook op religieus gebied. De kolonisten die daar onder Nederlands gezag wilden blijven wonen mochten hun lutherse geloof behouden en zelfs een predikant beroepen.²⁴⁷ Ongetwijfeld had dit te maken met het feit dat de kolonie een buitengebied was dat bevolkt moest blijven. Ook speelde mee dat deze kolonie niet in het centrum van de koloniale macht en aan de rand van de invloedssfeer van de gereformeerde predikanten lag. De lutheranen in

²⁴³ Eekhof, *Hervormde Kerk II*, 24.

²⁴⁴ Kreider, *Beginnings*, 43.

²⁴⁵ Het probleem was het woord 'alhier' dat in het nieuwe doopformulier was toegevoegd. In de context zorgde dit woord ervoor dat de lutherse ouders in ceremonie gevraagd werd in te stemmen met de gereformeerde leer alvorens hun kind gedoopt kon worden. De lutherse ouders konden hierop niet met 'ja' antwoorden zonder in gewetensnood te komen, waardoor zij hun kinderen aanvankelijk door anderen ten doop lieten houden. De gereformeerde predikanten stonden er echter op dat de ouders zelf aanwezig zouden zijn, waardoor lutherse kinderen in feite niet gedoopt konden worden.

²⁴⁶ Jacobs, *Zegenrijk gewest*, 260.

²⁴⁷ Jacobs, *Petrus Stuyvesant*, 89.

alle andere gebieden van Nieuw-Nederland moesten wachten tot de val van Nieuw-Nederland in 1664. Toen de Engelsen de kolonie drie maanden in handen hadden, verzochten de lutheranen gouverneur Nicholls hun godsdienstvrijheid te geven, hetgeen reeds de volgende dag gebeurde.

3.3 De joden

‘Voorleden Soomer sijn alhier eenigen joden van Holt gecoomen, om coophandel te drijven (..)’,²⁴⁸ Met deze woorden maakte dominee Megapolensis in een klagende brief in maart 1655 aan de classis van Amsterdam melding van de aankomst van de eerste bij naam bekende joden in Nieuw-Nederland.²⁴⁹ Ongetwijfeld waren er al eerder joodse handelaren in de kolonie geweest, maar deze waren niet lang gebleven of om een andere reden niet in officiële stukken vermeld. De genoemde twee joodse kooplieden waren met een handelsdoel rechtstreeks uit de Republiek gekomen en hadden in de zomer van 1654 voet aan wal gezet. Uit de rest van dezelfde brief blijkt echter dat niet deze groep, maar de aanwezigheid van een andere groep joden in de kolonie Megapolensis zorgen baarde.

In het najaar van 1654 arriveerde een groep van 23 joden (waarschijnlijk bestaand uit 4 mannen, 6 vrouwen en 13 kinderen) in Nieuw-Amsterdam. Na de val van Nederlands-Brazilië eerder in hetzelfde jaar waren zij Recife ontvlucht en via een omweg langs verschillende Caribische eilanden uiteindelijk met een Frans schip in de kolonie gearriveerd. In sommige andere kolonies waren joden zeer gewild; op Curaçao leefde een grote, rijke joodse gemeenschap en in Guiana streden de Engelsen en Nederlanders om de gunsten van joodse kolonisten die vanwege hun intelligentie, innovaties en harde werken als zeer waardevol gezien werden.²⁵⁰ Gezien deze situatie in andere delen van de Nederlandse koloniale wereld is het goed mogelijk dat de groep gevluchte joden op een warm welkom in Nieuw-Nederland rekende, maar niets was minder waar.²⁵¹ De problemen begonnen meteen bij aankomst. De joden waren uit Nederlands-Brazilië gevlucht en hadden niet al hun rijkdommen mee kunnen nemen. Ze konden niet het hele verschuldigde bedrag voor de overtocht aan de schipper betalen. Deze spande daarop een rechtszaak aan. De burgemeesters en schepenen van Nieuw-Amsterdam stelden de schipper in het gelijk en droegen de joden op het resterende bedrag snel te betalen. Dit gebeurde niet, waarop hun goederen, die zich nog steeds aan boord bevonden, geconfisqueerd en stuk voor stuk verkocht werden. Dit bracht echter niet genoeg op, waarna de schipper verzocht om twee van de groep te gijzelen tot de schuld voor de hele groep was afgedaan. Het stadsbestuur voldeed aan dit verzoek, maar na twee weken was het probleem nog niet opgelost. Het werd een slepende zaak, maar uiteindelijk was het de schipper die bakzeil haalde en er een flinke schadepost aan overhield.²⁵²

Deze slechte start was maar een voorbode van meer moeilijkheden die de joden in de jaren daarna het hoofd moesten bieden. Op allerlei manieren werd hun duidelijk gemaakt dat

²⁴⁸ Samuel Oppenheim, *The early history of the Jews in New York, 1654-1664* (New York 1909) 73.

²⁴⁹ Jacob R. Marcus, *The Colonial American Jew 1492-1776* Vol 1 (Detroit 1970) 216.

²⁵⁰ Jacob R. Marcus, *The American Jew, 1585-1990: a history* (Brooklyn, NY 1995) 11,12.

²⁵¹ James Homer Williams, ‘“Abominable Religion” and Dutch (In)tolerance: The Jews and Petrus Stuyvesant’, *De Halve Maen* 71 (1998) 87.

²⁵² Eekhof, *Hervormde Kerk* II, 70-71.

zij niet welkom waren in de kolonie. Niet verrassend protesteerde de gereformeerde kerk tegen de joodse aanwezigheid. Een andere passage uit de hierboven genoemde brief van maart 1655 van Megapolensis aan de classis vermeldt de rest van de ervaringen met de joden in het halve jaar na hun aankomst:

‘(..) naaderhant sijnder oock op een en t selve schip met D: Polheijmis eenige Joden [*de groep van 23 joden*] caal en gesont alhier gecoomen. Het hadde wel betaamt dat desen hadden onderhouden worden van haar eygen natie, doch sij sijn tot onsen lasten geweest, alsoo dat wij eenigen hondert guldens tot onderhout van desen hebben moeten spenderen. Sij sijn verscheijden maalen tot mijnent coomen crijten en karmen van ellend en waneer ick haar totte jodensche coopman wees, soo seijden sij dat hij haar niet eenigen stuijver wilde verschieten. Nu sijnder int voorjaar wederom eenigen gecoomen uit Hollant en geven voor datter noch meenichte van dat gespuijs souden volgen, en dat alhier haare synagoge oprichten.’²⁵³

Megapolensis was niet voor niets bezorgd. De joden waren arm en klopten eerst tevergeefs voor hulp aan bij een van de twee joodse koopmannen, die hen niet kon of wilde helpen. Megapolensis kon het niet over zijn hart verkrijgen de groep te laten verhongeren met als gevolg dat de gereformeerde kerk, die het toch al niet breed had, hen de winter door hielp met diaconiegeld.

Niet alleen de predikant was ongelukkig met de aanwezigheid van de joden. Stuyvesant kwam dit keer nog sneller in actie dan de gereformeerde kerk. Al op 22 september 1655 schreef hij de WIC een brief met het verzoek de joden te mogen uitzetten. Ondertussen had de directeur-generaal in afwachting van antwoord de joden verzocht de kolonie te verlaten. Er was hem veel aan gelegen deze nieuwe groep andersgelovigen snel kwijt te raken; de problemen met de lutheranen vroegen al genoeg aandacht. Hij beargumenteerde dat de joden de christenen schade zouden toebrengen met hun ‘gewoonlijkke woeckerije en bedriegelijcken handel’. Ook de gegronde vrees van Megapolensis dat de kerk op moest draaien voor hun onderhoud vermeldde Stuyvesant. Niet alleen zijn zorgen om de economische voorspoed van de christenen en de algehele rust in de kolonie speelden een rol in zijn besluit de joden zo snel mogelijk te doen vertrekken. Persoonlijke antipathie, zo niet antisemitisme speelden hierin tevens een belangrijke rol. In zijn brief duidde hij de joden aan als ‘dat bedriegelijck geslachte’ en ‘hatelijcke vijanden en blasfemateurs vande name Christj’.²⁵⁴ De directeur-generaal was overtuigd calvinist en geloofde heilig in autoriteit en de representatie daarvan in het gezag van de kerk.²⁵⁵ Joden zouden zich nooit conformeren aan de gereformeerde kerk, omdat zij geen christenen waren.

Stuyvesant verwachtte een gunstig antwoord van de bewindhebbers, aangezien deze hem een aantal jaren daarvoor, toen hij nog gouverneur op Curaçao was, zelf in een brief hadden gewaarschuwd niet teveel vertrouwen in joden te stellen. Stuyvesant verwachtte dat de WIC, die evenmin op de joden gesteld was, zijn standpunt over zou nemen, maar dit bleek een

²⁵³ Oppenheim, *Early history*, 73.

²⁵⁴ *Ibidem*, 5.

²⁵⁵ Williams, ‘Abominable Religion’, 87.

misvatting. De WIC zat na het verlies van Brazilië in geldnood en had het kapitaal van joodse investeerders hard nodig.²⁵⁶ Wat ook meehielp in de beslissing ten gunste van de joden was dat deze in oktober hun broeders in Amsterdam van de situatie op de hoogte hadden gebracht en zowel om geldelijke steun voor de afbetaling van hun schulden als om voorspraak bij de bewindhebbers gevraagd hadden.²⁵⁷ De Amsterdamse joden ondernamen actie, niet alleen om hun geloofsgenoten te helpen, maar ook omdat hun eigen handelsbelangen op het spel stonden. Uitwijzing van de 23 joden zou namelijk betekenen dat Nieuw-Nederland voortaan gesloten zou zijn voor joodse handelaren uit de Republiek. Daarnaast had de Amsterdamse gemeenschap reeds haar handen vol aan de opvang van andere uit Nederlands-Brazilië gevluchte joden.²⁵⁸ Het was dus voor de joden aan beide zijden van de oceaan van het grootste belang de bewindhebbers over te halen toestemming te verlenen voor permanent verblijf van de joden in Nieuw-Nederland. Zij besloten argumenten te gebruiken waar de WIC gevoelig voor was.

In januari 1655 stuurden de Amsterdamse joden een petitie naar de bewindhebbers waarin zij inspeelden op de economische en politieke voordelen die joodse aanwezigheid in Nieuw-Nederland met zich mee zou brengen. Zij benadrukten de zware verliezen die de joden in Nederlands-Brazilië hadden geleden waardoor zij ‘met groote arremoeede overgecomen’ waren. Ook de bewezen trouw aan de Compagnie, de deelname van een aantal joden als hoofdparticipanten aan de Compagnie en de positieve invloed die de joden op de handel, overheidsinkomsten en de bezettingsgraad in Nieuw-Nederland zouden hebben, werden aangewend.

‘Het is aen uwe Ed^e. wel bewust hoe dat de joodsche Natie in Brasil mede alle tijt getrou sijn geweest, en gesocht hebben die plaetse te bewaren en mainteneren, tot dien eynde hebben hun goet en bloet gerisqueert. Het land is ginder groot en ruijm, hoe meerder getrou volck aldaer gaet woonen, hoe beter dattet is, Soo totte populatie van t land, als tot betalinge van eenige axsijsen ofte jmpositien die aldaer soudou mogen gestelt sijn ende tot augmentatie vande negotie (..)²⁵⁹

De bewindhebbers vonden dit blijkbaar overtuigende argumenten. Hoewel zij Stuyvesant graag zijn zin hadden gegeven, vonden zij een uitwijzing gezien de omstandigheden niet verstandig, redelijk en billijk. De joden hadden inderdaad grote verliezen geleden in Brazilië en daarnaast geld in de Compagnie gestoken. Ook de suggestie dat de Hollanders achter zouden raken bij de Engelsen en Fransen die wel joden in hun kolonies toelieten, kan een gevoelige snaar geraakt hebben. De WIC gaf de joden in februari 1655 toestemming zich in Nieuw-Nederland te vestigen en daar handel te drijven. De enige voorwaarde was dat de

²⁵⁶ Marcus, *Colonial American Jew*, 217, 220.

²⁵⁷ Jacobs, *Zegenrijk gewest*, 316.

²⁵⁸ Marcus, *Colonial American Jew*, 218.

²⁵⁹ Oppenheim, *Early history*, 11-12.

armenzorg voor de minderbedeelden onder hen niet voor rekening van de Compagnie of de gereformeerde kerk van Nieuw-Amsterdam zou komen.²⁶⁰

Stuyvesant moest zich in dit besluit schikken en op andere manieren de problemen die de aanwezigheid van de joden met zich meebracht zien op te lossen. In de winter was een nieuwe groep joden aangekomen, dit keer rechtstreeks vanuit de Republiek. Ondanks de toestemming van de WIC wachtte ook deze groep in Nieuw-Nederland geen warm welkom. Er begon een joodse gemeenschap te ontstaan waar rekening mee gehouden moest worden en dat zorgde op allerlei fronten voor frictie. De gereformeerde kerk wist zich, getuige de woorden van Megapolensis, in haar poging de joden weg te krijgen gesteund door de kolonisten. De predikant schreef aan de classis van Amsterdam dat de aanwezigheid van de joden ‘een groot knorren ende morren onder die gemeynte’ teweegbracht. De kolonisten waren bang dat wanneer er nog meer joden zouden komen, deze de handel over zouden nemen, aangezien zij ‘geen ander god en hebben als den onrechtvaardigen Mammon ende geen ander oogmerk voor hebben, als des christens goet tot haer te brengen ende alle andere coopliden uut te byten, ende handel alleen aan haar te trecken’.²⁶¹ De burgers zagen de joden als grote rivalen die alleen voor eigen gewin kwamen en niet voor de opbouw van de kolonie wilden zorgdragen. Geheel onterecht was dit verwijt zeker niet. Geen enkele jood werd boer, ook al hoopte het stadsbestuur van Nieuw-Amsterdam wel de joden in die richting te bewegen met maatregelen die hen van deelname aan de handel uitsloten.²⁶² Het mocht niet baten; vrijwel de hele joodse gemeenschap was op de een of andere manier bij de handel betrokken. Deze bleef zeer klein, maar had grote invloed. De andere kolonisten, voor wie het leven toch al geen vetpot was, wilden daarom zo min mogelijk joden in hun midden hebben.

Megapolensis maakte zich ondertussen ook zorgen over het geestelijk leven en de positie van zijn kerk als er meer joden zouden komen. Er deed een gerucht de ronde dat de joden als zij zich sterk genoeg zouden voelen, zouden verzoeken een synagoge te mogen bouwen. Megapolensis moest er niet aan denken dat de reeds bestaande religieuze diversiteit, met alle lutheranen, mennonieten, katholieken en puriteinen die er al waren, nog door de ‘hartneckige en onbeweeglycke Joden’ zou worden vergroot.²⁶³ De overtuigd gereformeerde Stuyvesant deelde deze mening en probeerde de bewindhebbers op andere gedachten te brengen. In een brief aan de bewindhebbers van 30 oktober 1655 schetste hij de situatie die zou ontstaan als de joden in de kolonie teveel vrijheden kregen. ‘De jootsche vryheyt seer schadelyck aldaer te weesen, alsoo de Christenen daer tegl. niet connen handelen, ende haer vryicheijt gevende, de Luteriaensche papisten niet sullen connen weijgeren.’²⁶⁴ Dit zou de handelsbelangen van de christenen schaden en het einde inluiden van de religieuze uniformiteit in de kolonie.

²⁶⁰ Eekhof, *Hervormde Kerk II*, 73.

²⁶¹ *Ibidem*, 72.

²⁶² Israel, *Diaspora's*, 516-517.

²⁶³ Eekhof, *Hervormde Kerk II*, 72.

²⁶⁴ Oppenheim, *Early History*, 20.

Zolang de bewindhebbers aan hun tolerante houding tegenover de joden vasthielden, kon Stuyvesant niet veel meer doen dan hen op een andere manier de voet dwars te zetten. Van zijn superieuren kreeg hij geen toestemming de joden uit te wijzen, dus poogde hij samen met de koloniale autoriteiten het leefklimaat voor de joden zo onaangenaam te maken dat zij uit vrije wil zouden vertrekken. Het werd de joden in Nieuw-Nederland verboden te handelen met de indianen en onroerend goed te kopen of een winkel te beginnen. Ook mochten zij, net als in de Republiek, niet participeren in de burgerwacht. De burgerij had trouwens al kenbaar gemaakt absoluut niet met joden samen wacht te willen lopen. Als oplossing werd bepaald dat joden, net als in de Republiek, recognitiegeld moesten betalen. Daarnaast werd van vijf joodse kooplieden in oktober 1655 buitensporig veel belasting geëist voor de verdediging van Nieuw-Amsterdam. Toen deze zich hierover beklagden bij de autoriteiten, kregen zij te horen dat het hun vrij stond te vertrekken als het hun niet beviel. Ook kregen twee joodse handelaren die daartoe een verzoek indienden geen toestemming te handelen op de Zuidrivier. Het verzoek van de joodse gemeenschap een eigen begraafplaats te mogen kopen, werd door de directeur-generaal en de Raad afgewezen. Hoewel hun leven door al deze maatregelen niet eenvoudig was, waren de joden niet van plan zich te laten wegpesten. Zij putten hoop uit de houding van de bewindhebbers, die niet van zins leken hun besluit een zekere mate van tolerantie aan joden toe te staan, terug te draaien.²⁶⁵

De WIC was niet tevreden over de houding van de directeur-generaal en gaf Stuyvesant opdracht zijn harde lijn te laten varen. Een aantal maatregelen werd teruggedraaid. In februari 1656 kregen de joden een eigen begraafplaats toegewezen en een paar weken later toestemming te handelen op de Zuidrivier. De bewindhebbers maakten echter wel duidelijk dat zij de joden alleen politieke en civiele rechten en geen religieuze vrijheden verleenden. Stuyvesant had geen andere keuze dan zich hierin te schikken, maar liet in een brief aan de bewindhebbers in juni 1656 blijken dat hij vermoedde dat de joden probeerden 'vrye en publique exercitie van haer abominable godsdienst' te verkrijgen.²⁶⁶ Op zijn vraag wat hij moest doen als er inderdaad een officieel verzoek zou komen, antwoordden de bewindhebbers, die zich daar niet zo druk om maakten, dat hij dit moest doorverwijzen naar de Kamer van Amsterdam. In juni 1656 maakten de bewindhebbers nog eens duidelijk dat de joden in hun huizen godsdienstoefeningen mochten houden. Wat niet veranderde, in overeenstemming met de gangbare praktijk in de Republiek, was het verbod op het publiek uitoefenen van ambachten en het openen van een eigen, officiële winkel.²⁶⁷ Achter gesloten deuren was echter bijna alles mogelijk.

De WIC probeerde in deze hele geschiedenis een wankel evenwicht tussen de wensen van het koloniale bestuur en de wensen van de joodse gemeenschap te bewaren. Stuyvesant en zijn bestuur hun zin geven zou leiden tot het vertrek van de joden; de joodse gemeenschap teveel vrijheden geven zou leiden tot grote onrust onder alle christenen in de kolonie en de

²⁶⁵ Jacobs, *Zegenrijk gewest*, 318.

²⁶⁶ Oppenheim, *Early History*, 21.

²⁶⁷ Jacobs, *Zegenrijk gewest*, 318-319.

Compagniebelangen schaden. Stuyvesant had de boodschap begrepen en wilde niet nog een reprimande van de bewindhebbers riskeren. Toen het stadsbestuur van Nieuw-Amsterdam probeerde de joden van het burgerrecht uit te sluiten, werd het door Stuyvesant op de vingers getikt. In het voorjaar van 1657 kregen joden het verlangde burgerrecht, zodat ze voortaan zonder wettelijke belemmeringen aan de handel deel konden nemen. Ook met hun religieuze wetten werd na deze tijd tot op zekere hoogte rekening gehouden. Zo werden geen rechtszaken waarin joden betrokken waren op de sabbat gehouden en hoefden twee joodse slagers vanwege hun geloof geen varkens te slachten, wat alle niet-joodse slagers wel moesten doen als deze dieren hun aangeboden werden.²⁶⁸

De in acht genomen tolerantie wil niet zeggen dat de joden geaccepteerd werden in de samenleving. Zij bleven tweederangsburgers en werden van publieke functies en vele ambachten alsmede de burgerwacht uitgesloten. Bij rechtszaken werd altijd vermeld wanneer het om een jood ging, ook als de zaak niets met religie te maken had. Het antisemitisme onder de kolonisten in Nieuw-Nederland was diepgeworteld en werd gedeeld door de hoogste gezagsdrager in de kolonie. De tolerantie was van bovenaf opgelegd en werd met tegenzin gehandhaafd. De WIC wenste de joden vanwege hun positieve bijdrage aan de handel, maar dat was precies de reden dat de overige kolonisten hen graag zagen vertrekken; joden kwamen in hun ogen alleen om handel af te nemen en snel winst te maken, niet om een permanente bijdrage aan de opbouw van de kolonie te leveren. Koloniale belangen en Compagniebelangen stonden haaks op elkaar. De WIC was het echter wel met Stuyvesant eens inzake de vrijheid van godsdienstuitoefening; die kwam er niet. De joden vroegen hier overigens nooit expliciet om. Het is vrijwel zeker dat zij gewoon diensten hielden op een vaste plaats, al is niet bekend waar precies. Ook hun armenzorg lijkt goed te zijn geregeld; na de eerste winter van hun verblijf in Nieuw-Nederland klaagden de predikanten daar niet meer over.²⁶⁹

De joden verwierven binnen enkele jaren een aantal rechten, vooral van economische aard. Daarmee konden zij overleven in het hun vijandig gezinde Nieuw-Nederland. Toch kwam er nog voor de Engelse overname een einde aan het bestaan van de joodse gemeenschap in Nieuw-Amsterdam. Rond 1660 viel zij uit elkaar, hoewel zij waarschijnlijk maar uit zo'n 50 personen bestond. Of de beperkte religieuze vrijheid hiervoor verantwoordelijk was, is de vraag. Het is niet erg waarschijnlijk dat de joden in tijden van verdrukking bleven toestromen en in tijden dat zij het burgerrecht met de daarbij horende economische voordelen verworven hadden en een bepaalde mate van religieuze tolerantie genoten massaal de kolonie verlieten. Waarschijnlijk was het economische klimaat de doorslaggevende reden voor vertrek. Nieuw-Amsterdam had wel een economische groei gekend, maar was rond 1660 verre van een bruisende handelsstad. Weinig wees erop dat dit in de nabije toekomst zou veranderen. Daarnaast waren er toenemende dreigingen van de Engelse koloniën en het Engelse moederland en waren er voortdurend spanningen met de indianen. De invoering van de Engelse Navigation Acts betekende ook een flinke domper

²⁶⁸ Ibidem, 319.; Smith, *Religion and trade*, 218-219.

²⁶⁹ Williams, 'Abominable Religion', 90.; Marcus, *Colonial American Jew*, 229, 233.

voor de handelsperspectieven. Het grootste deel van de joden zocht zijn heil elders, waarschijnlijk vooral in de koloniën in het Caribische gebied, waar zij meer handelskansen zagen. Slechts een handjevol besloot te blijven. De laatste jaren voor de val van Nieuw-Nederland lijken zij in rust te hebben kunnen doorbrengen.²⁷⁰

Ondanks de inspanningen van de bewindhebbers was het niet gelukt om de voor de handelsbelangen van de Compagnie zo belangrijke joodse gemeenschap in Nieuw-Nederland te houden. De overige inwoners van Nieuw-Nederland en het koloniale bestuur, met Stuyvesant voorop, zullen echter niet rouwig geweest zijn om hun vertrek. Pas onder Engels bestuur keerden de joden uit de Caribische kolonies terug naar Nieuw-Nederland.

²⁷⁰ Marcus, *Colonial American Jew*, 238, 244-245.

3.4 De quakers

De derde religieuze groep die in de jaren 1650 voor problemen voor het koloniale bestuur zorgde, werd gevormd door de quakers. Op 6 augustus 1657 arriveerde in de haven van Nieuw-Amsterdam een schip dat voor beroering zorgde. Er was geen nationale vlag zichtbaar en ook de gebruikelijke saluutschoten, waarmee ieder schip zodra het bij het fort voer de aankomst diende aan te kondigen, bleven achterwege. De fiscaal ging aan boord om erachter te komen waar het schip vandaan kwam en met welke bedoelingen de opvarenden gekomen waren, maar werd respectloos behandeld en ging niet veel wijzer weer van boord. Toen de kapitein daarop bij Stuyvesant ontboden werd, werd ook hem niet het respect betoond dat hij gezien zijn functie als hoogste gezagsdrager in de kolonie had mogen verwachten; de kapitein weigerde zijn hoed voor Stuyvesant af te nemen. Ook de communicatie verliep moeilijk vanwege de taalbarrière. Uiteindelijk begrepen de autoriteiten wel zoveel dat het een schip met quakers was, dat vanuit Londen vertrokken was. De volgende dag verliet het schip de kolonie alweer, waarschijnlijk op weg naar een van de Engelse koloniën.

Stuyvesant en het stadsbestuur van Nieuw-Amsterdam waren ongetwijfeld opgelucht dat de Engelse bezoekers vrijwel meteen weer vertrokken waren, maar de vreugde was van korte duur. Er waren twee jonge vrouwen achtergebleven, die meteen de dag daarna voor tumult zorgden in de straten van Nieuw-Amsterdam. De predikanten Megapolensis en Drisius deden daar later als volgt verslag van aan de classis van Amsterdam.

‘(..) want sy hebben hier gelaten twee jonge wackre vrouwspersoonen (..). So rasch wast schip niet vertrocken, off dese begonden te quaken, haer rasernye int werck te stellen, preeckende en roepende over die straten, datte laatsten dach voor die deuren was. Het volck raackt gaande en loopen tesaamen, niet wetende, watter te doen was; den eenen riep ‘brand’, den anderen wat anders.’²⁷¹

De fiscaal moest eraan te pas komen en arresteerde de twee onruststokers. Maar in de gevangenis gingen de twee onvermoeibaar door met het luidkeels verkondigen van hun boodschap: men moest zich bekeren want de dag des oordeels was nabij. Na acht dagen werden de vrouwen uit de gevangenis gehaald en geboeid naar een schip gebracht dat snel daarna naar Rhode Island vertrok, de Engelse kolonie waar vermoedelijk ook het schip met de overige quakers heen gegaan was.²⁷²

Ondanks dit snelle, geslaagde optreden van de koloniale autoriteiten kon niet voorkomen worden dat andere quakers tot jaren na dit eerste incident de gemoederen in de kolonie bezighielden. Slechts enkele maanden later begon ene Robert Hodgson in het Engelse dorp Heemstede (op Long Island) in een boomgaard quakersamenkomsten te houden waarvoor hij het hele dorp uitnodigde. Een van de magistraten van het dorp, Richard Gildersleeve, achtte het noodzakelijk daartegen op te treden en zette Hodgson gevangen. Evenals bij de twee vrouwen in Nieuw-Amsterdam het geval was geweest, weerhield dit de quaker er niet van zijn boodschap te verkondigen. Wanneer Gildersleeve niet thuis was,

²⁷¹ Eekhof, *Hervormde Kerk II*, 78.

²⁷² Frederick J. Zwierlein, *Religion in New Netherland, 1623-1664* (Rochester, NY 1910) 215.

bijvoorbeeld onder kerktijd, probeerde zijn gevangene publiek voor het huis te verzamelen. Al snel had Gildersleeve er genoeg van en lichtte hij Stuyvesant in. De directeur-generaal stuurde daarop de fiscaal en twaalf soldaten naar Heemstede om Hodgson en twee vrouwen die hem onderdak verleend hadden te arresteren, waarna ze naar Nieuw-Amsterdam gebracht werden. De vrouwen werden snel weer vrijgelaten, maar Hodgson moest terechtstaan. Stuyvesant besloot dat Hodgson als afschrikwekkend voorbeeld moest dienen en behandelde hem daarom allesbehalve goed. Eerst mocht hij geen bezoek ontvangen in zijn cel, daarna mocht hij zich tijdens het proces niet verdedigen, vervolgens werd hij in het Nederlands veroordeeld tot een hoge boete of twee jaar dwangarbeid, waardoor hij niet begreep wat er gezegd werd. Tenslotte werd hem ook nog de hoed van het hoofd getrokken, die voor een quaker vanwege zijn geloof op het hoofd hoorde te blijven. Toen Hodgson enige dagen later met negerslaven te werk gesteld werd maar weigerde te werken, werd hij met zweepslagen mishandeld. Dit sorteerde geen effect en dus werd hij zonder water of brood in een martelhouding met handen en voeten gebonden opgesloten. Ook werd geprobeerd hem zoveel mogelijk het zwijgen op te leggen, met nog zwaardere straffen als dreigement.

Het voorbeeld werkte inderdaad afschrikwekkend, maar niet alleen voor de quakers wat Stuyvesant beoogde. Enkele kolonisten vonden het optreden tegen Hodgson te hardvochtig, en zelfs Stuyvesants eigen zus trok zich het lot van de gevangene aan. Zij vroeg hem Hodgson vrij te laten. Stuyvesant gaf hieraan gehoor; de quaker werd in vrijheid gesteld en uit Nieuw-Nederland verbannen, op voorwaarde dat hij de stad direct zou verlaten.²⁷³

Het koloniale bestuur trad streng op tegen de quakers, strenger dan tegen lutheranen en joden. Natuurlijk waren de twee vrouwen in overtreding door het verstoren van de openbare orde en ging Hodgson lijnrecht in tegen het plakkaat dat conventikels verbood. Maar de reden van Stuyvesants harde optreden had diepere wortels. De vier basisprincipes van het quakergeloof - eerlijkheid, gelijkheid, eenvoud en vrede - werden onder andere praktisch ingevuld door de weigering een eed te zweren, de weigering mensen eerbied te tonen door het afnemen van de hoed of de drager van een officiële titel daarmee aan te spreken, en de weigering wapens te dragen. Het enige gezag dat zij erkenden was het zogenaamde Innerlijke Licht, ofwel de Geest van God; wereldse overheden hadden geen zeggenschap, omdat iedereen gelijk was. De quakers hadden een grote zendingsdrift en waren bereid voor hun overtuigingen de gevangenis in te gaan, waar zij getuige bovenstaande incidenten niet ophielden hun boodschap te verkondigen.²⁷⁴ De quakers vertoonden gedrag dat alles in zich had waar Stuyvesant van gruwde; het minachten van werelds gezag, het actief werven van zieltjes, mogelijk ook onder gereformeerden, en het veroorzaken van maatschappelijke onrust. De directeur-generaal was zo bang voor de gevolgen van het anarchistische gedrag van de quakers dat hij op 21 januari 1658 per plakkaat een biddag afkondigde om God te bewegen het naderende onheil af te wenden.²⁷⁵

²⁷³ Eekhof, *Hervormde Kerk II*, 80-81.

²⁷⁴ Hugh Barbour en J. William Frost, *The Quakers* (New York 1988) 40-45.

²⁷⁵ Zwierlein, *Religion*, 213-214.

Alle pogingen de quakers het zwijgen op te leggen ten spijt, won de beweging steeds meer terrein in Nieuw-Nederland. Vooral in de Engelse dorpen op Long Island bleken de kolonisten ontvankelijk voor quakerideeën. Vanzelfsprekend hadden de Engelssprekende quakers meer succes bij kolonisten die dezelfde taal spraken dan bij de andere kolonisten, maar ook de afwezigheid van predikanten maakte in die dorpen de weg vrij voor het winnen van aanhang.²⁷⁶ Stuyvesant moest iets doen om het tij te keren en vaardigde daarom in april 1657 een plakkaat uit dat speciaal gericht was tegen quakers. Ieder schip dat quakers de kolonie in bracht zou geconfisqueerd worden en eenieder die een quaker ook maar één nacht onderdak bood, kreeg een flinke boete waarvan de helft naar de verklikker zou gaan. De inwoners en bestuurders van Vlissingen pikten dat niet en boden Stuyvesant op 29 december 1657 een remonstrantie aan waarin zij stelden dat dit in strijd was met de praktijk in de Republiek en met de hun gegeven vrijheid van godsdienstuitoefening in de privésfeer. De magistraten weigerden daarom het plakkaat uit te voeren. Stuyvesant liet daarop de initiatiefnemer van de remonstrantie, schout Tobias Feake, en enkele magistraten arresteren. De magistraten wisten zich uit de situatie te praten, maar Feake werd uit zijn functie ontheven en dreigde uit Nieuw-Nederland te worden verbannen tenzij hij beloofde zich voortaan naar behoren te gedragen en een boete betaalde. Uiteindelijk hoefde hij alleen de proceskosten te betalen. Het bestuurssysteem van Vlissingen werd dusdanig aangepast dat herhaling van een dergelijk incident in de toekomst voorkomen kon worden. Ook werd er een belasting opgelegd, zodat er in het dorp een goed gereformeerde predikant kon worden aangesteld, waardoor quakerinvloeden naar verwachting zouden afnemen. Daarmee was het verzet tegen de orders van het koloniale bestuur - waarbij de behandeling van quakers de inzet was geweest - in Vlissingen tijdelijk gebroken.²⁷⁷

In de jaren die volgden bleef het onrustig door quakers in andere dorpen. Verscheidene malen werden quakers de kolonie uitgezet. In september 1658 schreven Megapolensis en Drisius aan de classis dat de quakers ‘door haare dulle driften den menschen in dese provincie soecken te ontroeren, want hoewel onder dit gouvernement goede ordre gestelt is tegens dese wargeesten, soo laten se nochtans niet naa bedectelijck haar venijn uut te spouwen.’²⁷⁸ De predikanten waren zich bewust van de moeite die het koloniale bestuur zich getrooste om de quakers het zwijgen op te leggen, maar blijkbaar waren er nog genoeg aanwezig om zich over hun activiteiten te beklagen.

Om de inwoners van Rustdorp in het gareel te krijgen, ging het koloniale bestuur over op een nieuw soort maatregel. Het kwam Stuyvesant in januari 1661 ter ore dat ene Henry Townsend erg gastvrij was voor quakers en hun onderdak verleende, een vergrijp waarvoor hij al eerder veroordeeld was. Er werden regelmatig quakerbijeenkomsten gehouden in zijn huis en hij nodigde dorpelingen uit te komen luisteren. Townsend werd gearresteerd en veroordeeld tot een boete. Het dorpsbestuur had in Stuyvesants ogen gefaald door niet streng

²⁷⁶ Jacobs, *Zegenrijk gewest*, 263.

²⁷⁷ Zwierlein, *Religion*, 219-224.

²⁷⁸ Eekhof, *Hervormde Kerk II*, 83.

op te treden tegen de bijeenkomsten. Er werden drie nieuwe magistraten aangesteld met orders streng op te treden tegen quakers als dat nodig was. Nieuw was dat de inwoners van Rustdorp werden opgescheept met de inkwartiering van zes soldaten die de magistraten bij deze taak moesten helpen. Het dorpsbestuur en de dorpingen wilden graag van deze inkwartiering af en ondertekenden daarom een verklaring waarbij zij beloofden voortaan het koloniale bestuur in te lichten over quakerbijeenkomsten. Zes mensen weigerden deze verklaring te ondertekenen. Stuyvesant besloot daarop dat de soldaten bij deze zes mensen ondergebracht zouden worden en door hen onderhouden moesten worden. De inkwartiering bij deze weigeraars zou pas worden opgeheven als ze hadden verklaard voortaan mee te werken aan de verdrijving van quakers.²⁷⁹

Het koloniale bestuur kon het probleem niet oplossen; de quakers bleven in de kolonie voor onrust zorgen en hun aanhang groeide. Er volgden nog meer verbanningen, maar het leek vechten tegen de bierkaai. De magistraten van Rustdorp moesten tot hun spijt de directeur-generaal anderhalf jaar na het voorval met Townsend berichten dat het grootste gedeelte van het dorp quaker was geworden. De bijeenkomsten vonden echter plaats buiten hun jurisdictie en dus konden zij weinig uitrichten.²⁸⁰ Stuyvesant stuurde daarom in september 1662 een gezant met enkele gewapende mannen die orde op zaken moesten stellen. Deze gezant, Resolveert Waldron, ging de Engelse dorpen in Nieuw-Nederland langs en droeg zowel bestuurders als inwoners op mee te werken aan het oppakken van quakers. De eerste quaker die hij arresteerde was John Bowne, die zijn huis in Vlissingen openstelde voor conventikels. Hij werd naar Nieuw-Amsterdam overgebracht, alwaar hij voor Stuyvesant in de rechtszaal moest verschijnen. Bowne weigerde zijn hoed af te nemen voor Stuyvesant, die op zijn beurt weigerde de gevangene wat coulance te betonen vanwege diens familieomstandigheden.²⁸¹ Bowne werd veroordeeld tot het betalen van een boete en de proceskosten en moest beloven voortaan van dergelijke bijeenkomsten weg te blijven. Bowne weigerde te betalen en verbleef enkele maanden in de gevangenis van Nieuw-Amsterdam, gedurende welke tijd het regime voor hem steeds soepeler werd en hem zelfs de mogelijkheid geboden werd vrij te komen. Bowne wilde echter dat zijn vonnis vernietigd werd. Uiteindelijk werd de quaker verbannen en vergezeld van een brief met uitleg voor de WIC in januari 1663 naar de Republiek gestuurd. Waarom Bowne naar de Republiek gestuurd werd is niet geheel duidelijk, maar dit zorgde er in ieder geval voor dat de bewindhebbers zich met de zaak gingen bemoeien.

Uit Stuyvesants houding blijkt vooral zijn ongerustheid voor de orde in de kolonie. Hadden de quakers zich gedeisd gehouden en in stilte hun godsdienst uitgeoefend, dan was er waarschijnlijk weinig aan de hand geweest. Maar juist hun aandrang zoveel mogelijk mensen met hun boodschap te bereiken, en waar mogelijk zelfs gereformeerden te bekeren, deed voor de directeur-generaal de deur dicht. Hun gedrag was zorgwekkender dan dat van de

²⁷⁹ Ibidem, 84-85.; Jacobs, *Zegenrijk gewest*, 264.

²⁸⁰ Zwierlein, *Religion*, 234.

²⁸¹ Ibidem, 237.

lutheranen en joden. De anarchistische trekjes in combinatie met hun voor iedereen zichtbare religieuze dissidentie maakten de quakers tot een gevaarlijke groep, die zowel de religieuze als de bestuurlijke en gerechtelijke orde in de kolonie bedreigde. De weigering van het Vlissingse dorpsbestuur een plakkaat na te leven versterkte Stuyvesants overtuiging dat de quakers gevaarlijk waren. Stuyvesant schreef de bewindhebbers dat Bowne een ordeverstoorder was die bovendien weigerde de door de rechtbank opgelegde boete te betalen en dat Bowne hopelijk als afschrikwekkend voorbeeld diende voor andere quakers.²⁸² Hard optreden was volgens de directeur-generaal de enige juiste weg, maar wederom was de WIC het niet met hem eens. De bewindhebbers lieten hun directeur-generaal niet vallen tegenover Bowne, die zich in de Republiek met een petitie tot hen richtte. Zij hielden de quaker echter niet tegen toen deze vastbesloten bleek naar Nieuw-Nederland terug te keren.

John Bowne mocht dan niet als winnaar uit de strijd komen, Stuyvesant was misschien wel de grootste verliezer in de hele zaak. Op 16 april 1663 schreven de bewindhebbers een brief waarin zij Stuyvesant nogmaals terugfloten omdat zijn religieuze beleid hun niet beviel. De bewindhebbers schreven dat zij evenzeer als Stuyvesant wensten dat de kolonie vrij zou blijven van alle sekten, inclusief de quakers. Maar aangezien dit niet het geval was vroegen de bewindhebbers zich af of er wel zo streng opgetreden kon worden zonder daarmee de koloniale bevolking te doen verminderen en de immigratie te stoppen. Daarom kreeg Stuyvesant orders zijn ogen te sluiten, geen gewetensdwang toe te passen en eenieder zijn geloof te laten belijden zolang dit in stilte gebeurde en zonder daarmee burens of de autoriteiten tegen het hoofd te stoten. In Amsterdam had dit beleid tot bevolkingsgroei geleid, dus het zou voor Nieuw-Nederland ook zo werken, aldus de bewindhebbers.²⁸³ Er kwam geen vrijheid van godsdienst en het plakkaat van 1656 bleef van kracht, maar na deze brief van de WIC, waarin Stuyvesant in feite werd opgedragen dissenters te tolereren, kwamen geen arrestaties vanwege godsdienstige samenkomsten meer voor. Waarschijnlijk had dit ook te maken met het feit dat het arresteren van quakers voor meer onrust zorgde dan hen hun gang te laten gaan. Daarnaast is het ook niet onwaarschijnlijk dat het koloniale bestuur wilde voorkomen dat de inwoners van de Engelse dorpen vanwege religieuze repressie over zouden lopen naar de Engelse koloniën, die rond deze tijd een steeds grotere bedreiging werden voor het voortbestaan van Nieuw-Nederland.²⁸⁴

²⁸² Ibidem, 241-242.

²⁸³ Corwin, *Ecclesiastical Records*, 530.

²⁸⁴ Jacobs, *Zegenrijk gewest*, 265.

3.5 De indianen

Vanaf het prille begin van haar activiteiten in de nieuwe kolonie kreeg de Compagnie te maken met verschillende indianenstammen. Om bevervellen en andere producten te verkrijgen bouwde zij verder op het voorwerk dat de voorcompagnieën verricht hadden en werden waar nodig nieuwe contacten gelegd met de inheemse bevolking. Omdat er in de eerste jaren nog nauwelijks sprake was van permanente vestiging in Nieuw-Nederland, was er ook geen sprake van een gedwongen samenleven van indianen en Europese kolonisten; zij bleven ver bij elkaar uit de buurt. Kolonisten en indianen hadden slechts een aantal maanden per jaar met elkaar te maken; hun contact was seizoensgebonden omdat het zich beperkte tot handelsgerelateerde aangelegenheden. Desondanks had de WIC al in een vroeg stadium oog voor de positie van en de relatie met de indianenstammen in de omgeving.

Reeds in een van de eerste documenten die betrekking hadden op Nieuw-Nederland vermeldde de Compagnie hoe men in de kolonie met de inheemse bevolking diende om te gaan. In de *Provisionele Ordere* van 1624 werd een gedragscode aan de eerste kolonisten meegegeven die hun opdroeg ‘de Indianen ofte andere haerluyde gebueren, tsy in handelinge ofte andere saecken getrouwelijck hun beloften te voldoen, ende die buyten redenen geen offensie geven, tsy in haer persoonen, vrouwen ofte goederen (...)’²⁸⁵ In de instructies die directeur Verhulst in januari 1625 van de WIC kreeg toen hij naar de kolonie vertrok, vermeldden de bewindhebbers dat ‘niemants der Indianen eenich leet, ghewelt, bedroch, spot ofte smaet’ aangedaan mocht worden.²⁸⁶ In plaats van te kiezen voor onderwerping, een werkwijze die andere koloniale grootmachten vaak toepasten, besloot de WIC dat een menselijke benadering beter was. Dit had deels te maken met respect voor de indianenvolken; hoewel van een minderwaardige soort, waren het tenslotte ook mensen. Daarom was een goede behandeling op zijn plaats. Maar er waren ook redenen van meer praktische aard, zoals we straks zullen zien. De houding van de bewindhebbers ten opzichte van de indianen in Nieuw-Nederland verschilde uiteindelijk echter weinig van die ten opzichte van de indianen in Nederlands-Brazilië; het waren onontwikkelde volken die beschaving bijgebracht moesten worden en beslist niet op gelijke voet met Europeanen gesteld konden worden.

Een eerste aspect dat in de keuze voor een correcte benadering van de indianen voor de WIC waarschijnlijk zwaarder meewoog dan medemenselijkheid, kunnen we terugvinden in de eerder genoemde instructies voor Verhulst. Hij moest

‘by de Indianen vernemen ofter geen solpherbergen ofte soutberghen en zyn, ofte yemant van de Indianen yetwes heeft dat eenich metael ghelyckt van gout, silver, coper, yser, loot ende andersints, haer ondervragende van waer sy sulcx hebben ghekreghen, mede haer examinerende ofter dieper int lant geen zeen ofte andere groote wateren syn (...)’²⁸⁷

²⁸⁵ Van Laer, *Documents*, 17.

²⁸⁶ *Ibidem*, 39.

²⁸⁷ *Ibidem*, 75-76.

Voor de WIC waren de indianen de meest waardevolle informatiebron wat betreft de flora en fauna, bodemschatten en andersoortige rijkdommen die de Compagnie in haar nieuwe kolonie hoopte aan te treffen. De indianen behielden hun soevereiniteit, zodat de Nederlanders hun land netjes konden kopen. De gedachte was dat een goede behandeling ervoor zorgde dat de indianen vrijwillig mee zouden werken. Dwang toepassen zou een averechts effect kunnen hebben. Deze handelwijze paste geheel in het Hollandse gedachtengoed; men zag zichzelf graag als kooplieden in plaats van als veroveraars.²⁸⁸ Ten tweede had men de indianen nodig voor het aanleveren van pelterijen. Een slechte relatie met de indianen zou de toevoer van pelterijen stopzetten. De indianen niet onderwerpen maar hen vrijlaten in hun handel en wandel bracht natuurlijk risico's met zich mee, zoals tijdens de indianenoorlogen in de jaren 1640 zou blijken. Maar een oorlog beginnen om de indianen te onderwerpen zou waarschijnlijk ook veel mensenlevens kosten en zou bovendien meer kosten voor de Compagnie met zich meegebracht hebben. Een derde reden voor een goede behandeling was ongetwijfeld de veiligheid van de kolonisten. Gedurende haar hele bestaan was de kolonie zeer kwetsbaar; de indianen waren met veel meer dan de kolonisten, die in de beginjaren bovendien zeer verspreid woonden en daardoor nauwelijks bescherming genoten. Een goede verstandhouding met de indianen was letterlijk van levensbelang.

Gelijk de indianenstammen in Nederlands-Brazilië, werden de indianen in Nieuw-Nederland met een zekere mate van nieuwsgierigheid tegemoet getreden en uitgebreid beschreven door de Europeanen die er (geweest) waren. De stam die in de beschrijvingen het meest voorkomt is die van de Mohawks, die vanaf Manhattan gezien vrij ver in de binnenlanden woonden, dicht bij Rensselaerswyck, en onderdeel waren van een grotere groep die de Irokezen genoemd werd. De Mohawks waren de belangrijkste leveranciers van pelterijen. Maar ook met andere indianenstammen, zoals de Esopus-indianen, de Mahicans, de Manhatans en de Raritans, kregen de Nederlandse kolonisten te maken.²⁸⁹ Adriaen van der Donck, die drie jaar schout in Rensselaerswyck was en daarna naar Manhattan vertrok waar hij een belangrijke figuur in de koloniale gemeenschap werd, besteedt in zijn *Beschryvinge van Nieuw-Nederlant* veel aandacht aan het uiterlijk, het karakter, de zeden en gewoonten, de eetgewoonten, de behuizing en de religieuze gebruiken van de Irokezen. Hij vond de indianen die hij gezien had goedgebouwd, lenig en wat gelig van huidskleur en was niet onder de indruk van hun intellect maar vond ze zeker niet dom. 'De waarheid vertellen' was een begrip dat zij ruim invulden en zich aan beloften houden was niet hun sterkste punt. Het verschil tussen goed en kwaad konden zij echter snel ontdekken. De Europese kolonisten duiden de indianen al snel aan als 'wilden', volgens Van der Donck vanwege hun gebrek aan religie, hun afwijkende gewoonten wat betreft huwelijk en landeigendom, en de onbruikbaarheid van benamingen als 'heidenen' of 'zwarten'. Over hun religie merkte hij op dat zij die niet hadden, evenmin als een vorm van verering. Zij hadden echter wel enig godsbesef en waren

²⁸⁸ Donna Merwick, *The shame and the sorrow: Dutch-Amerindian encounters in New Netherland* (Philadelphia 2006) 35.

²⁸⁹ Jacobs, *Zegenrijk gewest*, 49.

als de dood voor de duivel. Hun natuurgodsdienst kon hij vanuit Europees gezichtspunt echter geen religie noemen.²⁹⁰

Ook predikant Johannes Michaëlius, die van 1628 tot 1632 in Nieuw-Nederland verbleef, beschreef de indianen waar hij mee te maken kreeg. Hij stelde hen in een negatiever daglicht dan Van der Donck. In 1628 schreef Michaëlius aan een predikant in Amsterdam het volgende over de indianen:

‘Wat aengaet de Natie deses Lands, die vynd ick gansch wild ende woest, vreemd van alle borgerlycke sedicheyd, jae onbeleeft ende bot als tuynstaken, in alle boosheyd ende godloosheyd gelijk als gepromoveert, verduyvelde menschen, die niemand anders dan den Duyvel dienen (..),²⁹¹

Hij had in de indianen ‘tot noch toe schaers een enich goed point’ kunnen ontdekken, behalve ‘dat se van de goddelycke ende glorieuse Majesteyt hares Scheppers soo spottelijck ende versmadelijck niet en spreken, als d’Africanen wel durven doen’.²⁹² De predikant Megapolensis vertelt grotendeels eenzelfde verhaal, maar verbaasde zich daarnaast over de ruime opvatting van het huwelijk die de indianen erop nahielden; trouw blijven aan één partner was volgens hem een zeldzaamheid en hoererij was aan de orde van de dag. Ook vond hij hen maar vies, omdat zij zich niet wasten, gelijk varkens. Megapolensis merkte echter wel op dat, hoewel zij wreed waren tegenover hun vijanden, zij vriendelijk waren jegens blanken. Tegelijkertijd uitte hij zijn verbazing over het feit dat er bij de indianen, ondanks het gebrek aan wetten, maar half zoveel misdaden en moorden werden gepleegd als onder christenen.²⁹³ In de loop der jaren vormden de bewindhebbers in Amsterdam en de classis aldaar zich aan de hand van dit soort beschrijvingen een beeld van de indianen en hun cultuur. Desondanks hadden zij al ruim voordat deze informatie hen bereikte, en zij zich dus een volledig beeld konden vormen, bedacht wat er op godsdienstig gebied met de indianen moest gebeuren.

De WIC verwachtte van de eerste kolonisten dat zij ‘door hun Cristelijck leven ende wandel de Indianen ende andere blinde menschen tot de kennisse Godes ende synes woort’ zouden leiden, zoals zij in de *Provisionele Ordere* vermeldde.²⁹⁴ Directeur Verhulst kreeg in 1625 van de WIC de instructie mee ervoor te zorgen dat de ziekentrouster, Bastiaen Jansz. Krol, niet verzaakte ‘de Indianen te onderrechten van de Christelycke religie uyt Godes H. Woort’ en erop toe te zien ‘datter door het exempel van godtzalicheyt ende uysterlycke tucht der Christenen de heydenen te meerder tot soodanighe kennisse moghen worden ghebrocht.’²⁹⁵ Toen de WIC in 1650 het verwijt kreeg zich te weinig ingespannen te hebben

²⁹⁰ Adriaen van der Donck, *A description of New Netherland* (Lincoln, NE 2008) 73-75, 95-96, 106-107.

²⁹¹ Albert Eekhof, *Jonas Michaëlius; Founder of the church in New Netherland* (Leiden 1926) 120.

²⁹² Eekhof, *Michaëlius*, 120.

²⁹³ Jameson, *Narratives*, 174-175, 179-180.

²⁹⁴ Van Laer, *Documents*, 2.

²⁹⁵ *Ibidem*, 36.

voor de bekering van indianen, antwoordde zij dat het vooral de taak van de gereformeerde predikanten was om de indianen tot de ware religie te leiden. De kolonisten en het koloniale bestuur moesten hierbij behulpzaam zijn, maar waren niet de hoofdverantwoordelijken voor het behalen van enig succes op dit terrein. Dat het missionaire werk onder de indianen voor de WIC zeker in de beginjaren niet de hoogste prioriteit had, hoeft geen verbazing te wekken als men bedenkt dat de Compagnie toen nog geenszins van plan was van Nieuw-Nederland een vestigingskolonie te maken. De bewindhebbers kregen hoe dan ook weinig kans hun verantwoordelijkheid in de kerstening van de indianen te ontlopen; zij werden regelmatig door de classis van Amsterdam herinnerd aan hun taak. De classis was zeer begaan met het bekeringswerk onder de indianen en hield de vorderingen die de predikanten in Nieuw-Nederland maakten nauwlettend in de gaten.²⁹⁶

Het bekeren van de indianen bleek echter geen sinecure. Allereerst was er de grote taalbarrière. Het bleek voor de predikanten niet eenvoudig de talen van de verschillende indianenstammen onder de knie te krijgen. En als dat al enigszins lukte, bleef het moeilijk om abstracte godsdienstige begrippen aan de indianen duidelijk te maken. Michaëlius beklaagde zich daarover: ‘(..) men can lichtelijck soo vele leeren als genoeg is om te handelen, maer dit geschiedt bycans soo vele int wysen met duym ende vingeren als door spreken, hetwelcke in zaken van religie soo niet soude connen geschieden.’ Hij vond het maar ‘een gemaecte kyndische tale’ en was zelfs in de veronderstelling dat de indianen hun taal voor de blanken probeerden te verbergen in plaats van hen te helpen deze zo goed mogelijk te leren.²⁹⁷ Megapolensis, die van 1642 tot 1648 door Killiaen van Rensselaer in diens patroonschap als predikant aangesteld was en van zijn broodheer nadrukkelijk de opdracht gekregen had onder de indianen te werken, tekende in 1644 in zijn pamflet *Een kort Ontwerp vande Mahakvase Indiaenen* dezelfde ervaringen op; hij vond de taal van de Mohawks waarmee hij in aanraking kwam maar lastig te begrijpen. Hij kon weinig logica in de grammatica ontdekken en schreef teleurgesteld dat niemand hem hierin kon assisteren. De predikant had voormalig ziekentrooster Krol gevraagd hem te helpen met de taal, maar deze kon dat niet en vertelde hem bovendien de indianen ervan te verdenken iedere drie jaar hun taal te veranderen om hun vijanden in verwarring te brengen, iets wat Megapolensis overigens niet geloofde.²⁹⁸

Ook cultuurverschillen speelden de predikanten parten. Het contrast tussen de ongecivileerde indianenstammen en de ver ontwikkelde Europese kolonisten was groot. De kolonisten gebruikten hun eigen beschaving als uitgangspunt om de indianencultuur te beoordelen. De levenswijze en opvattingen van de indianen kwamen er daardoor niet goed vanaf. Ook de predikanten waren niet bereid, en waarschijnlijk ook niet in staat, hun westerse bril af zetten, en beschouwden de indiaanse cultuur daardoor als inferieur ten opzichte van de Nederlandse. Dit had zijn weerslag op de bekeringspogingen. Michaëlius had zoals gezegd

²⁹⁶ Jacobs, *Zegenrijk gewest*, 272-273.; De Jong, *Reformed Church*, 147-148.; Zwierlein, *Religion*, 267-268.

²⁹⁷ Eekhof, *Michaëlius*, 121.

²⁹⁸ Jameson, *Narratives*, 172-173.; Oliver A. Rink, ‘Private Interest and Godly Gain: The West India Company and the Dutch Reformed Church in New Netherland, 1624-1664’, *New York History: Quarterly Journal of the New York State Historical Association* 75 (1994) 254-255.

geen hoge pet op van de indianen en kwam al snel tot de conclusie dat het zinloos was onder de volwassen indianen te evangeliseren; zij waren teveel aan hun 'wilde' levensstijl gehecht om open te staan voor enige mate van beschaving. Hij kwam met het rigoureuze plan de indianenkinderen van hun ouders te scheiden en ze door blanken op te laten voeden. 'Wel, of men dan d'oude in haer wesen liete ende aen den kinderkens, die noch jongh sijn, begonne. (..) sy moesten van joncks op van haren ouderen afgesondert werden, jae van hare gansche Natie.' Want, zo dacht Megapolensis, anders zouden ze de 'heydense grillen ende duyvelryen' van hun ouders overnemen, met als gevolg dat ze daar later maar moeilijk los van zouden kunnen komen. Voorts was het zijn plan deze indianenkinderen

'onder de hand van enich welervaren ende godsalich schoolmeester te bestellen, daer se mochten geoeffent werden, niet alleenlijck in onse tale te spreken, te lesen ende te schryven, maer oock voornemelijck in de fundamenten onser Christelycker religie, ende daer benefens daer sy niet dan goede exempelen enes deughtsamen levens en zagen, mids dat se nochtans somtijds onder malcanderen hare moederlijcke tale spraken om deselve niet te vergeten, als apparentlijck een voorneme middel sijnde, om de kennisse der Religie onder de gansche Natie uyt te breyden.'²⁹⁹

Dit bleek gemakkelijker gezegd dan gedaan, want de ouders waren zeer aan hun kinderen gehecht en schuwden niet de kinderen terug te stelen of hen aan te zetten tot weglopen bij de blanken. Michaëlius' plan werd nooit ten uitvoer gebracht en hij vertrok in 1632 zonder dat er ook maar één indiaan bekeerd was.

De werkwijze die Megapolensis in Rensselaerswyck toepaste, leek meer kans van slagen te hebben. Deze predikant deed veel moeite zich de taal en cultuur van de indianen eigen te maken en bracht veel tijd door bij de Mohawks. Hij vermeldde dat de kolonisten van Rensselaerswyck en de hen omringende indianenstammen vriendschappelijk met elkaar omgingen en dat er zelfs indianen bleven logeren in de huizen van de kolonisten, in hun kamers, voor hun bed. De predikant had er zelfs eenmaal acht tegelijk te logeren gehad.³⁰⁰ Uit bovenstaande is al gebleken dat de predikanten geen hoge dunk hadden van de indianencultuur en leefwijze, maar omgekeerd snapten de indianen ook maar weinig van de kolonisten en hun (godsdienstige) gebruiken. De indianen verbaasden zich over de gang van zaken in een kerkdienst - één persoon praat en de toehoorders houden een uur lang hun mond - en vonden bidden maar iets lachwekkends. Bovendien bemerkten enkele indianen een discrepantie tussen theorie en praktijk in het gedrag van de christelijke kolonisten. Toen de predikant een paar indianen uitlegde dat hij in zijn preek de christenen waarschuwde niet te mogen stelen, hoereren, moorden of dronken worden, vroegen zij waarom zoveel christenen dat dan toch deden.³⁰¹ In Rensselaerswyck zag de patroon zich genoodzaakt een plakkaat uit te vaardigen tegen buitenechtelijke relaties tussen kolonisten en indianenvrouwen. Stuyvesant probeerde op zijn beurt, zonder veel succes, de illegale drankverkoop door zijn kolonisten aan

²⁹⁹ Eekhof, *Michaëlius*, 122.

³⁰⁰ Jameson, *Narratives*, 175.

³⁰¹ Rink, 'Private interest', 255.; Jacobs, *Zegenrijk gewest*, 274.

indianen te stoppen.³⁰² Het slechte voorbeeld dat vele kolonisten stelden, hielp niet mee de indianen te overtuigen van de meerwaarde van het christendom.

De geografische afstand die tussen de indianen en de kolonisten bleef bestaan was eveneens een belemmerende factor voor het bekeringswerk; de indianen stonden buiten de koloniale maatschappij en leefden doorgaans op grote afstanden in de wildernis, buiten het dagelijkse bereik van de predikanten en kolonisten. Ook het feit dat de predikanten zich slechts parttime op het werk onder de indianen konden toeleggen omdat zij in de eerste plaats de gereformeerde gemeenschappen dienden te leiden, vertraagde de voortgang. Tenslotte droegen de indianenoorlogen van Kieft in de jaren 1640 ook niet bij aan de bekeringswerkzaamheden. Grote slachtpartijen, waarbij onschuldige vrouwen en kinderen omgekomen waren, en de verkoop van indiaanse krijgsgevangenen als slaven aan de Caribische eilanden hadden het vertrouwen in de kolonisten doen slinken.³⁰³ Toen Stuyvesant aantrad, deed hij zijn best de relatie met de indianenstammen te verbeteren. Hij probeerde met diplomatie en geschenken de schade die de oorlogen van Kieft aan de relatie met de indianen hadden toegebracht, te repareren. Daarnaast vaardigde de directeur-generaal plakaten uit die de kolonisten moesten aansturen tot goed gedrag jegens de indianen; indianenarbeid moest gewoon betaald worden en de verkoop van wapens en drank aan indianen moest zoveel mogelijk aan banden gelegd worden.³⁰⁴ Ondanks zijn inspanningen de contacten tussen kolonisten en indianen zo harmonieus mogelijk te laten verlopen kreeg Stuyvesant tijdens zijn bewind toch te maken met meerdere incidenten en drie nieuwe indianenoorlogen.

De afstand tussen de kolonisten en indianen bleef groot, letterlijk en figuurlijk. Alle noeste arbeid ten spijt zal het geen verbazing wekken dat het werk onder de indianen maar weinig bekeerlingen opleverde. De paar indianenkinderen die bij de blanken in dienst waren en in hun huizen leefden, vielen terug in de gewoonten van hun ouders zodra zij groter werden en vergaten de van de kolonisten geleerde religieuze lessen snel. Hoewel de indianen in de loop der jaren regelmatig onder het gehoor van de predikanten te vinden waren, werd er maar één volwassen indiaan bekeerd. Megapolensis, die na zijn dienstverband in Rensselaerswyck van 1648 tot 1670 in Nieuw-Amsterdam werkte, en zijn collega Drisius hoopten dat deze ene man zijn volksgenoten zou bekeren, maar dat bleek ijdele hoop; hij verkocht zijn Bijbel, ging zich te buiten aan sterke drank en verviel, eenmaal terug onder zijn volksgenoten, snel in zijn 'wilde' gedrag. De predikanten kwamen tot dezelfde conclusie als hun voorganger Michaëlius jaren eerder. In de zomer van 1657 schreven zij aan de classis dat zij geen andere manier zagen om de indianen te bekeren dan door middel van onderwerping aan de Nederlanders.³⁰⁵

Wat de predikanten de classis ook schreven, het waren uiteindelijk de bewindhebbers in de Republiek die de dienst uitmaakten. De opvatting van de predikanten strookte niet met

³⁰² Zwierlein, *Religion*, 270-271.

³⁰³ De Jong, *Reformed Church*, 153.

³⁰⁴ Jacobs, *Petrus Stuyvesant*, 94.

³⁰⁵ Jameson, *Narratives*, 398-399.; Zwierlein, *Religion*, 273.

het indianenbeleid van de WIC en werd daarom niet omgezet in daden. De indianen moesten vrij blijven. Het lijkt erop dat de Compagnie in de eerste plaats geïnteresseerd was in het civiliseren van de indianen, waarvan hun bekering slechts een onderdeel was. Het zielenheil van de 'wilden' stond niet hoog op de agenda, rust en orde daarentegen wel.³⁰⁶ In 1647 schreven de bewindhebbers aan de Raad in Nieuw-Nederland dat zij zeer verheugd waren dat er vrede met de indianen gesloten was en hoopten dat die stand zou houden. Tegelijkertijd waren zij glashelder in hun oordeel over de indianen: ze waren eerder bedrieglijk gebleken en moesten te allen tijde in de gaten gehouden worden om nieuwe oorlogen te voorkomen.³⁰⁷ Pogingen de indianen onder dwang te bekeren of zelfs volledig te onderwerpen zou leiden tot nog meer kostbare oorlogen en grote onrust. Bovenal zou de handel hierdoor grote schade oplopen. Reeds uit de instructies aan Verhulst was gebleken dat de handel, en niet integratie in de koloniale samenleving, het hoofddoel was van de contacten met de indianen.

De verstandhouding tussen kolonisten en indianen moest goed blijven om de veiligheid van de kolonisten te bevorderen en de bonthandel doorgang te laten vinden. Dat dit betekende dat de indianen hun eigen godsdienst behielden, nam de WIC voor lief. Zij wilde nadrukkelijk geen verantwoordelijkheid nemen voor de bekering van de indianen, maar de predikanten slechts bij hun werkzaamheden assisteren.³⁰⁸ Hoewel de predikanten hun bekeringspogingen niet volledig gestaakt zullen hebben, zal ook hun enthousiasme met het verstrijken van de jaren afgenomen zijn. Bij hun vertrek in 1664 hadden de Nederlanders geen noemenswaardige bekeringsresultaten geboekt onder de indianenstammen in hun omgeving.

³⁰⁶ Smith, *Religion and trade*, 175.

³⁰⁷ Charles Th. Gehring, *Laws & writs of appeal, 1647-1663* (Syracuse, NY 1991) 3.

³⁰⁸ Zwierlein, *Religion*, 275.

Conclusie

Nederlands-Brazilië en Nieuw-Nederland, twee koloniën die op een paar duizend kilometer afstand van elkaar lagen, verschilden van elkaar qua klimaat, leverantie van exportproducten, bevolkingssamenstelling en mate van winstgevendheid, maar hadden de belangrijke overeenkomst dat beide onder het gezag van de West-Indische Compagnie stonden. De zeggenschap over de koloniën was op verschillende manieren verkregen; Nederlands-Brazilië was op de Portugezen veroverd, terwijl Nieuw-Nederland 'ontdekt' werd door een onder Nederlandse vlag varende ontdekkingsreiziger. Het gevolg was dat de WIC in Zuid-Amerika in een gespreid bedje terechtkwam - er was een ontwikkelde samenleving en een winstgevende suikereconomie - wat in schril contrast stond met de situatie in Noord-Amerika waar alles vanaf de grond moest worden opgebouwd. In Nederlands-Brazilië kon al snel winst gemaakt worden; in Nieuw-Nederland lukte dat pas vele jaren later, nadat de WIC haar monopolie opgegeven had en de private handel de ruimte kreeg. In Nederlands-Brazilië behield de WIC tot het einde haar monopolie op de handel, in Nieuw-Nederland moest zij in de loop der jaren noodgedwongen haar monopoliepositie opgeven, waardoor alleen de rol van centrale overheid overbleef. Voor een handelsonderneming als de WIC was Nederlands-Brazilië daarom een succes, terwijl Nieuw-Nederland vrijwel haar hele bestaan een zorgenkindje bleef.

Ondanks de duidelijke verschillen in de plaatselijke situatie en in de rol die de WIC in Nederlands-Brazilië en Nieuw-Nederland speelde, had de Compagnie in beide koloniën met een vrijwel identiek probleem te kampen, namelijk een verscheidenheid aan religies binnen de grenzen en de daarmee gepaard gaande maatschappelijke onrust. In het WIC-octrooi van 1621 werd met geen woord over religieuze zaken gerept, maar de Compagnie kreeg er veelvuldig mee te maken en zat voortdurend in een spagaat. Zij wilde de gereformeerde godsdienst wel bevorderen, maar kon de hoofdreden van haar bestaan, winst maken door handelsactiviteiten te ontplooiën en te faciliteren, niet uit het oog verliezen. In haar aanpak van de situatie in Nederlands-Brazilië en Nieuw-Nederland nam de Compagnie in grote lijnen de bestaande praktijk in de Republiek over. Dat er toch verschillen ontstonden tussen de aanpak van andersdenkenden in de Republiek en in de WIC-koloniën had alles te maken met de plaatselijke omstandigheden en koloniale bestuurders die hun stempel op de koloniale samenleving drukten.

Toen de WIC na de guerrillastrijd met de Portugezen aan de exploitatie van Nederlands-Brazilië kon beginnen, moest zij een aantal problemen het hoofd bieden. De Compagnie kreeg te maken met een grote groep Portugese katholieken, onderdanen van een vijandige natie en aanhangers van een fel bestreden godsdienst, die in de door haar veroverde kolonie waren gebleven. Deze groep katholieken had echter belangrijke troeven in handen, die ervoor zorgden dat zij door de koloniale overheid niet alleen getolereerd maar zelfs gepaaid werden in de kolonie te blijven: zij waren met velen en waren de enige beschikbare landarbeiders waar de WIC erg om verlegen zat, en hadden bovendien waardevolle kennis van de suikerindustrie die de Nederlanders ontbeerden. Hun kerk werd echter niet getolereerd. De joden in Nederlands-Brazilië werden om geheel andere redenen getolereerd, maar wel met eenzelfde doel in het achterhoofd: de WIC had hen, net als de katholieken, nodig om van

Nederlands-Brazilië een sterke, winstgevende kolonie te maken. Het nut van de joden voor de Compagnie was gelegen in hun privékapitaal, hun tweetaligheid, hun uitgebreide internationale handelsnetwerk en later ook hun steun tegen de Portugezen; zij werden door de WIC aangetrokken voor de wederopbouw van de suikerindustrie en verwierven daarom vanaf het begin een sterke positie in de koloniale samenleving. Meer religieuze vrijheid dan waar ook ter wereld was voor joden een belangrijke pullfactor. De indianen, tenslotte, waren nodig als militaire bondgenoten tegen de Portugezen.

In Nieuw-Nederland zorgden de religieuze tegenstellingen niet meteen, maar pas enkele decennia nadat de WIC er neergestreken was voor problemen. Ze waren er daarom niet minder heftig om. Vooral Stuyvesant kreeg het zwaar voor de kiezen, misschien juist wel vanwege de door de bewindhebbers voorgeschreven tolerante overheidshouding. Ook hier was iedere religieuze groep die door de overheid getolereerd werd van nut voor de Compagnie. Gedurende het bestaan van de kolonie was er een aantal problemen die het koloniale bestuur steeds bezighielden. De voortdurende dreiging van de Engelsen zorgde ervoor dat de druk om de kolonie te bevolken met kolonisten niet afnam. Maar het aantrekken van kolonisten verliep zo moeizaam dat genoeg genomen werd met iedereen die wilde komen; religieuze achtergrond deed er niet toe. Daarom kon de Compagnie het zich niet veroorloven de grote groep lutheranen in de kolonie tegen zich in het harnas te jagen en hen mogelijk daardoor uit de kolonie te drijven. Joden waren in Nieuw-Nederland minder welkom dan in Brazilië het geval was geweest; ze arriveerden in berooide staat en kwamen in een minder goed ontwikkelde samenleving terecht dan in Nederlands-Brazilië. Dat de joden in Nieuw-Nederland toch getolereerd werden, was volledig te danken aan de WIC, die hen vanuit de Republiek tegen de hun vijandig gezinde kolonisten en koloniale bestuurders beschermde. De joden waren van weinig nut voor het bevolken van de kolonie: het was en bleef maar een klein groepje, dat bovendien in de steden bleef hangen. Ook in Nieuw-Nederland ging het de Compagnie dus vooral om hun financiële nut. De quakers waren niet direct van nut voor de Compagnie en zorgden vooral voor onrust, maar hen hard aanpakken zou nog grotere gevaren voor de kolonie opleveren. De indianenstammen, tenslotte, waren nodig als bontleveranciers en informatiebron en moesten voor de veiligheid van de kolonisten te vriend gehouden worden.

Niet alleen de koloniale overheid, maar ook de gereformeerde kerk in de koloniën nam de opvattingen en gebruiken van de kerk in het vaderland over. Het was dan ook vanzelfsprekend dat de gereformeerde kerk in de koloniën eenzelfde soort reactie vertoonde op andersdenkende groeperingen als de kerk in de Republiek. De predikanten protesteerden veelvuldig tegen de in hun ogen te grote vrijheden die niet-gereformeerde geloofsgemeenschappen genoten. Steeds blijkt dat de kerk niet zozeer protesteerde tegen de aanwezigheid van andersdenkenden, als wel tegen de zichtbaarheid van hun godsdienstige oefeningen in de koloniale samenleving. De protesten van de predikanten hadden op Johan Maurits minder effect dan op Stuyvesant. Johan Maurits hoorde de klachten aan, maar deed er niets mee, omdat hij dat niet in het belang van de Republiek achtte. Stuyvesant daarentegen bleek graag bereid met de plaatselijke predikanten samen te werken.

De verschillende groepen andersdenkenden vonden dus geregeld de gereformeerde kerk tegenover zich. Wanneer ook de koloniale overheid zich tegen hen keerde, was lobbyen

bij de bewindhebbers in de Republiek de enige manier om zich tegen aanklachten en mogelijke repressie te beschermen. Vooral de joden in beide koloniën en de lutheranen in Nieuw-Nederland maakten hier veelvuldig gebruik van. Zelf hun zaak bepleiten in de Republiek kon vanwege de afstand niet, en dus werden geloofsgenoten in Amsterdam aangeschreven en verzocht bij de bewindhebbers voor hun zaak te pleiten. Echter, ook de predikanten gebruikten deze methode om hun zin te krijgen en hadden daarvoor een machtig wapen tot hun beschikking: de classis van Amsterdam. Het lobbyen leverde meermaals positief resultaat op, de ene keer voor de gereformeerde kerk, de andere keer voor de andere groepen. De WIC bleek zeker niet ongevoelig voor de lobbypraktijken, maar stelde uiteindelijk bijna steeds handelsbelangen boven orthodoxie en religieuze eenheid. De Compagnie kon het zich niet permitteren grote groepen andersdenkenden tegen zich in het harnas te jagen, hoe graag zij ook zou willen dat er religieuze uniformiteit in de koloniën was.

De grote afstanden en het feit dat de bewindhebbers van de WIC de situatie in de koloniën alleen op basis van wat hun geschreven en verteld werd konden inschatten, zorgde ervoor dat de koloniale bestuurders die zij ter plaatse aangesteld hadden een zekere mate van vrijheid hadden. De hoogste gezagsdragers moesten soms dringende beslissingen nemen waarbij niet gewacht kon worden op richtlijnen of goedkeuring vanuit het vaderland. Als de bewindhebbers het niet met hun beslissingen eens waren, kon ingrijpen vaak pas achteraf. Gouverneur-generaal Johan Maurits in Nederlands-Brazilië en de verscheidene directeuren en vooral directeur-generaal Stuyvesant in Nieuw-Nederland waren hierdoor voor een groot gedeelte verantwoordelijk voor de praktische invulling van het religieuze beleid in hun kolonie.

Johan Maurits voerde tot ergernis van de bewindhebbers een toleranter beleid dan zij hadden voorgeschreven. Toch diende de gouverneur-generaal hiermee de WIC-belangen, en waarschijnlijk meer dan de bewindhebbers destijds beseften. Het gematigde optreden van Johan Maurits was in zijn eigen ogen een noodzakelijk kwaad, getuige zijn 'Politiek Testament'; deze houding zorgde voor de broodnodige orde en rust in de kolonie. De staatsveiligheid ging voor hem boven religieuze belangen, net als voor de bewindhebbers. Hun doel was hetzelfde, over de weg ernaartoe verschilden ze van mening.

Stuyvesant was in zijn houding ten opzichte van andersdenkenden juist harder dan de bewindhebbers wensten. Uit correspondentie tussen de directeur-generaal en de bewindhebbers blijkt meermaals dat de laatstgenoemden niet blij waren met zijn eigengereide optreden in bestuurszaken en zijn harde opstelling ten opzichte van niet-gereformeerden, vooral van quakers. Zij waren bang dat zijn optreden de kolonie op de langere termijn zou schaden; er mocht dan wel orde en uiterlijke rust uit resulteren, maar kolonisten met andere religieuze overtuigingen zouden wegblijven of vertrekken. Een dunbevolkte kolonie zou de leefbaarheid doen afnemen en een gemakkelijke prooi voor de Engelsen zijn. Stuyvesant moest inbinden. Johan Maurits geloofde dat zijn kolonie het best gediend werd met verregaande religieuze tolerantie. Stuyvesant geloofde dat repressie van andersdenkenden, die door te openlijk hun godsdienstoefeningen te houden de gereformeerde kerk en daarmee indirect ook het koloniale bestuur uitdaagden, de beste manier was om orde en discipline in zijn kolonie te bereiken. De WIC laveerde tussen deze opstellingen door.

Al met al was het leefklimaat voor niet-gereformeerden in Nederlands-Brazilië aangenamer dan in de Republiek, en een stuk aangenamer dan in Nieuw-Nederland. In Nederlands-Brazilië stonden meerdere synagogen, in Nieuw-Nederland niet een. In Nederlands-Brazilië konden katholieke clerici gewoon blijven en redelijk ongestoord hun werk doen, in Nieuw-Nederland werd zelfs de enige lutherse predikant geweerd. Er waren meerdere oorzaken voor een minder tolerant klimaat in Nieuw-Nederland. Allereerst was er in Nieuw-Nederland in beginsel weinig noodzaak tot religieuze tolerantie. De Nederlanders troffen er geen religieuze pluriforme samenleving aan, zoals in Nederlands-Brazilië, maar konden de kolonie zo inrichten als zij wilden. Het was daarom gemakkelijk om de gereformeerde kerk een leidende en sterke positie te geven en andersdenkenden onder de duim te houden. Pas later, toen de immigratie toenam en de etnische en religieuze diversiteit groter werd, moest overgestapt worden op een ander beleid. Daarnaast was de kolonie in Noord-Amerika kwetsbaarder dan Nederlands-Brazilië vanwege de prille ontwikkelingsfase, de problemen met de indianen en de omringende Engelse koloniën die een constante dreiging vormden. Ook ging het de kolonisten in Nieuw-Nederland economisch gezien lange tijd niet zo voor de wind als in Brazilië. Al deze zaken moedigden niet aan tot experimenteren met religieuze tolerantie. Bovendien mag de rol van de streng gereformeerde Stuyvesant niet vergeten worden. In beide koloniën opereerde men binnen het religieuze samenlevingsmodel van de Republiek, maar vooral door de houding van Stuyvesant en zijn bestuur en hun nauwe samenwerkingsverband met de gereformeerde kerk bleef men zich in Nieuw-Nederland aan de intolerante zijde van dat model bevinden en zagen andersdenkenden zich genoodzaakt te strijden voor de vrijheid van godsdienstuitoefening.³⁰⁹ Waar Johan Maurits uit eigen beweging de katholieken (te)veel vrijheid gaf, bestreed Stuyvesant de lutherse ambities een eigen kerk te stichten met hand en tand, probeerde hij de joden uit zijn kolonie te verjagen en pakte hij de quakers hard aan.

Dat er zulke sterke regionale verschillen bestonden en dat de bewindhebbers zich per groep anders opstelden - de katholieken in Nederlands-Brazilië moesten harder aangepakt worden, de quakers in Nieuw-Nederland moesten minder hard aangepakt worden - toont aan dat het religieuze tolerantiebeleid van de WIC niet gebaseerd was op een ideologie. Steeds bleek pragmatisme het motief. De Compagnie was in de eerste plaats een handelonderneming, geen religieus geïnspireerde club of een bedrijf met politieke ambities. De keuzes die zij maakte laten zien dat alles wat zij op religieus gebied verordende en besliste direct of indirect te maken had met het beschermen van de handel en dus van haar inkomsten. Pas toen bleek dat de koloniale samenlevingen meer sturing op religieus gebied nodig hadden, bemoeiden de bewindhebbers zich intensief met godsdienstige kwesties, vooral in Nieuw-Nederland. Te allen tijde moest onrust voorkomen worden; gewapende strijd zou de koloniale economie schaden. Groepen die de veiligheid van een kolonie in gevaar brachten, zoals de jezuïeten, moesten verwijderd worden, maar een andere staatsgevaarlijke groepering, de quakers, moest juist minder hard aangepakt worden om nog meer onrust te voorkomen en te verhinderen dat zij naar de vijandig gezinde Engelse koloniën zou overlopen en Nieuw-

³⁰⁹ Jacobs, *Petrus Stuyvesant*, 117.

Nederland daarmee van binnenuit zou schaden. De indianen werden niet onderworpen of onder dwang bekeerd, maar gebruikt op de manier waarop ze voor de WIC het meest van waarde waren: in Nederlands-Brazilië als militaire bondgenoten, in Nieuw-Nederland als handelspartners. Steeds werd per situatie beslist hoever de tolerantie voor een bepaalde groep moest reiken.

De tolerante houding ten opzichte van andersdenkenden die de WIC in haar koloniën voorschreef, vond dus haar oorsprong in de praktijk in de Republiek. De ervaring in het vaderland had geleerd dat een gedoogbeleid ten opzichte van andersdenkenden de rust in het land bevorderde en bovendien economische voordelen met zich meebracht. Voor de WIC reden genoeg om dit beleid te kopiëren in de koloniën. Net als in de Republiek was er in de koloniën dus sprake van vrijheid van godsdienstuitoefening in de privésfeer en kon eenieder rekenen op gewetensvrijheid. Maar van volledige godsdienstvrijheid was geen sprake. Zichtbaarheid van andere godsdienstige overtuigingen werd over het algemeen niet geaccepteerd, maar in gevallen dat repressie voor nog grotere onrust zorgde, of zoals in Nieuw-Nederland kolonisten zou verjagen, werd ervoor gekozen de teugels wat te laten vieren. De WIC hechtte waarde aan de verspreiding van de gereformeerde religie en een sterke gereformeerde koloniale kerk. Religie was immers de taal waarmee waarden werden overgebracht en gehandhaafd.³¹⁰ Maar telkens wanneer het religieuze eenheidsideaal in conflict kwam met commerciële belangen of politieke stabiliteit, werd het naar de tweede plaats geschoven. Religieuze eenheid had niet de hoogste prioriteit. Stabiele, veilige koloniale samenlevingen waren van vitaal belang voor de inkomsten van de WIC. Telkens wanneer een houding van religieuze tolerantie hieraan bijdroeg, toonde de Compagnie haar tolerante gezicht. Echter, wanneer tolerantie juist een averechts effect had, werd niet geschroomd een minder tolerante houding aan te nemen. Religieuze tolerantie was voor de WIC slechts een middel om haar handelsdoelstellingen te bereiken, geen doel op zichzelf.

³¹⁰ Frijhoff, 'Neglect or concern', 65.

Literatuurlijst

- Bachman, Van Claef, *Peltries or Plantations. The Economic Policies of the Dutch West India Company in New Netherland 1623-1639* (Baltimore en Londen 1969).
- Barbour, Hugh en J. William Frost, *The Quakers* (New York 1988).
- Berkvens-Stevelinck, C., J.I. Israel en G.H.M. Posthumus Meyes (eds), *The Emergence of Tolerance in the Dutch Republic* (Leiden 1997).
- Boogaart, Ernst van den (ed.), *Johan Maurits van Nassau-Siegen, 1604-1679: a humanist prince in Europe and Brazil: essays on the occasion of the tercentenary of his death* (Den Haag 1979).
- Boogaart, Ernst van den e.a., *Zo wijd de wereld strekt: tentoonstelling naar aanleiding van de 300ste sterfdag van Johan Maurits van Nassau-Siegen op 20 december 1979 : Koninklijk Kabinet van schilderijen Mauritshuis, Den Haag 21 december 1979-1 maart 1980* (Den Haag 1980).
- Bouman, P.J., *Johan Maurits van Nassau. De Braziliaan* (Utrecht 1947).
- Boxer, Charles R., *De Nederlanders in Brazilië, 1624-1654* (Alphen aan den Rijn 1977).
- Brugmans, H. en A. Frank (eds), *Geschiedenis der Joden in Nederland* (Amsterdam 1940).
- Condon, Thomas J., *New York Beginnings. The commercial origins of New Netherland* (New York 1968).
- Deursen, A. Th. van, *Bavianen en Slijkgeuzen. Kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt* (Assen 1974).
- Deursen, A. Th. van, *Mensen van klein vermogen. Het kopergeld van de Gouden Eeuw* (Amsterdam 1991).
- Dillen, J.G. van, 'De West-Indische Compagnie, het calvinisme en de politiek', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 74 (1961) 145-171.
- Dillen, J.G. van en W.J. van Hoboken, 'Een wederwoord inzake de Westindische Compagnie', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 75 (1962) 49-56.
- Eekhof, Albert, *De Hervormde Kerk in Noord-Amerika, 1624-1664*, 2 delen ('s-Gravenhage 1913).
- Eekhof, Albert, *Jonas Michaëlius; Founder of the church in New Netherland* (Leiden 1926).
- Frijhoff, Willem, 'The West India Company and the Reformed Church: Neglect or Concern?' *De Halve Maen* 70 (1997) 59-68.

- Gehring, Charles Th., *Laws & writs of appeal, 1647-1663* (Syracuse, NY 1991).
- Gelder, H.A. Enno van, *Getemperde vrijheid. Een verhandeling over de verhouding van Kerk en Staat in de Republiek der Verenigde Nederlanden en de vrijheid van meningsuiting in zake godsdienst, drukpers en onderwijs, gedurende de 17^e eeuw* (Groningen 1972).
- Gonsalves de Mello, J.A., *Nederlanders in Brazilië (1624-1654). De invloed van de Hollandse bezetting op het leven en de cultuur in Noord-Brazilië* (Zutphen 2001).
- Groenveld, Simon, J.P. Jacobszoon en S.L. Verheus (eds), *Wederdopers, menisten doopsgezinden in Nederland, 1530-1980* (Zutphen 1981).
- Guggisberg, Hans R., 'Veranderingen in de argumenten voor religieuze tolerantie en godsdienstvrijheid in de zestiende en zeventiende eeuw', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 91 (1976) 177-195.
- Heijer, Henk den, *De geschiedenis van de WIC* (Zutphen 2002).
- Hoboken, W.J. van, 'The Dutch West India Company; the political background of its rise and decline', in: J.S. Bromley en E.H. Kossmann (eds), *Britain and the Netherlands. Papers delivered to the Oxford-Netherlands Historical Conference 1959* (Londen 1960).
- Hsia, R. Po-Chia en Henk F.K. van Nierop (eds), *Calvinism and religious toleration in the Dutch Golden Age* (Cambridge 2002).
- Israel, Jonathan I., *Diaspora's Within a Diaspora: Jews, Crypto-Jews and the World Maritime Empires (1540-1740)* (Boston, Keulen, Leiden 2002).
- Israel, Jonathan I. en Reinier Salverda (eds), *Dutch Jewry. Its history and secular culture* (Leiden 2002).
- Israel, Jonathan I., *Dutch primacy in World trade, 1585-1740* (Oxford 1989).
- Israel, Jonathan I., *The Dutch Republic. Its rise, greatness, and fall, 1477-1806* (Oxford 1995).
- Israel, Jonathan I. en Stuart B. Schwartz, *The Expansion of Tolerance. Religion in Dutch Brazil (1624-1654)* (Amsterdam 2007).
- Jacobs, Jaap, 'Between repression and approval: Connivance and tolerance in the Dutch Republic and in New Netherland', *De Halve Maen* 71 (1998) 51-58.
- Jacobs, Jaap, *Een zegenrijk gewest. Nieuw-Nederland in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 1999).
- Jacobs, Jaap, *Petrus Stuyvesant: een levensschets* (Amsterdam 2009).
- Jong, Gerald F. de, *The Dutch Reformed Church in the American Colonies* (Grand Rapids 1978).

- Kooiman, W.J., *De Nederlandsche luthersche gemeenten in Noord-Amerika, 1649-1772. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar in de faculteit der godgeleerdheid aan de Universiteit van Amsterdam en aan het Evangelisch-Luthers Seminarium op 3 juni 1946* (Amsterdam 1946).
- Kreider, Harry J., *The beginnings of Lutheranism in New York* (New York 1949).
- Ligtenberg, C., *Willem Usselinx* (Utrecht 1914).
- Lurix, Karl A., 'The Lutheran struggle for toleration in New Amsterdam - Part I', *De Halve Maen* 62 (1989) 1-7.
- Macdonald, N.P., *The making of Brazil. Portuguese roots, 1500-1822* (Lewes, Sussex 1996).
- Marcus, Jacob R., *The American Jew, 1585-1990: a history* (Brooklyn, NY 1995).
- Marcus, Jacob R., *The Colonial American Jew 1492-1776 Vol 1* (Detroit 1970).
- McKinley, Albert E., 'The English and Dutch towns of New Netherland', *The American Historical Review* 6 (1900) 1-18.
- Menkman, W.R., *De West-Indische Compagnie* (Amsterdam 1947).
- Merwick, Donna, *The shame and the sorrow: Dutch-Amerindian encounters in New Netherland* (Philadelphia 2006).
- Oppenheim, Samuel, *The early history of the Jews in New York, 1654-1664* (New York 1909).
- Rink, Oliver A., *Holland on the Hudson. An economic and social history of Dutch New York* (Ithaca en Londen 1987).
- Rink, Oliver A., 'Private Interest and Godly Gain: The West India Company and the Dutch Reformed Church in New Netherland, 1624-1664' *New York History: Quarterly Journal of the New York State Historical Association* 75 (1994) 245-264.
- Schalkwijk, Frans L., *The reformed church in Dutch Brazil (1630-1654)* (Zoetermeer 1998).
- Schöffers, Ivo e.a., *De Lage Landen van 1500 tot 1780* (2^e druk; Amsterdam-Brussel 1983).
- Silva Rosa, J.S. da, 'Over de Verhouding tusschen Joden en niet-Joden in de Republiek der Vereenigde Nederlanden gedurende de 17^e en 18^e eeuw', overdruk uit *Nieuw Israelietisch Weekblad* 58 (1922).
- Smith, George L. *Religion and Trade in New Netherland; Dutch Origins and American Development* (Ithaca en Londen 1973).

Straaten, H.S. van der, *Maurits de Braziliaan. Het levensverhaal van Johan Maurits van Nassau-Siegen, stichter van het Mauritshuis, gouverneur-generaal van Nederlands Brazilië, stadhouder van Kleef 1604-1679* (Amsterdam 1998).

Teensma, B.N., 'Resentment in Recife. Jews and public opinion in 17th-century Dutch Brazil' in: Jan Lechner (ed.), *Essays on cultural identity in colonial Latin America. Problems and repercussions* (Leiden 1988).

Wätjen, Hermann, *Das holländische Kolonialreich in Brasilien* (Den Haag 1921).

Williams, James Homer, "'Abominable Religion" and Dutch (In)tolerance: The Jews and Petrus Stuyvesant', *De Halve Maen* 71 (1998) 85-91.

Wiznitzer, Arnold, *Jews of Colonial Brazil* (Morningside Heights, NY 1960).

Zwierlein, Frederick J., *Religion in New Netherland, 1623-1664* (Rochester, NY 1910).

Primaire bronnen:

Cau, Cornelis e.a., *Groot Placaet-Boeck, vervattende de placaten, ordonnantiën ende edicten van de doorluchtige, hoogh mog. heeren Staten Generael der Vereenighde Nederlanden ende vande ed. groot-mog. heeren Staten van Hollandt en West-Vrieslandt, mitsgaders vande ed. mog. heeren Staten van Zeelandt: waer by noch ghevoeght zijn eenige placaten vande voorgaende graven ende princen de selver landen, voor soo veel de selve als noch in gebruyck zijn* ('s-Gravenhage 1664).

Corwin, E.T. (vert. en red.), *Ecclesiastical Records of the State of New York* Vol. 1 (Albany, NY 1906).

Donck, Adriaen van der, *A description of New Netherland* (Lincoln, NE 2008).

Gehring, Charles Th., *Laws & writs of appeal, 1647-1663* (Syracuse, NY 1991).

Herckmans, Elias, 'Uit de Generale Beschrijvinge van de Capitanie Paraïba, door Elias Herckmans, juli 1639' in: Ernst van de Boogaart e.a., *Zo wijd de wereld strekt: tentoonstelling naar aanleiding van de 300ste sterfdag van Johan Maurits van Nassau-Siegen op 20 december 1979: Koninklijk Kabinet van schilderijen Mauritshuis, Den Haag 21 december 1979-1 maart 1980* (Den Haag 1980).

Jameson, J. Franklin (vert. en ed.), *Narratives of New-Netherland, 1609-1664* (New York 1909).

Laer, A.J.F. van (vert. en ed.), *Documents relating to New Netherland, 1624-1626. In the Henry E. Huntington Library* (San Marino 1924).

A.J.F. van Laer (vert. en ed.), *New York State Library van Rensselaer Bowier Manuscripts* (Albany 1908).

Laet, Johannes de, *Iaerlyck Verhaal van de Verrichtinghen der Geoctroyeerde West-Indische Compagnie in derthien Boecken*, 4 delen ('s-Gravenhage 1931-1937).

Nassau-Siegen, Johan Maurits van e.a., 'Uit een rapport van het koloniaal bestuur getiteld: Sommier discours over den Staet van de Noorderdeelen van Brasil' in: Ernst van den Boogaart e.a., *Zo wijd de wereld strekt: tentoonstelling naar aanleiding van de 300ste sterfdag van Johan Maurits van Nassau-Siegen op 20 december 1979: Koninklijk Kabinet van schilderijen Mauritshuis, Den Haag 21 december 1979-1 maart 1980* (Den Haag 1980).

Nassau-Siegen, Johan Maurits van, 'Afscheidsrede van Johan Maurits in Brazilië' in: Ernst van den Boogaart e.a., *Zo wijd de wereld strekt: tentoonstelling naar aanleiding van de 300ste sterfdag van Johan Maurits van Nassau-Siegen op 20 december 1979 : Koninklijk Kabinet van schilderijen Mauritshuis, Den Haag 21 december 1979-1 maart 1980* (Den Haag 1980).

Vieira, António en Harrie Lemmens (vert. en red.), *Een natte hel. Brieven en preken van een Portugese Jezuïet* (Amsterdam en Antwerpen 2001).